

АКАД. О. МАЛИНОВСЬКИЙ

СТАРОДАВНІЙ ДЕРЖАВНИЙ
ЛАД СХІДНІХ СЛОВ'ЯН І ЙОГО
ПІЗНІШІ ЗМІНИ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ ПРАВА

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в Літопису „Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.

В. об. Неодмінного Секретаря Академії Наук, акад. *О. Корчак-Чепурківський*

ПЕРЕДМОВА.

1918 року я надрукував у Ростові н/Д. „Лекции по истории русского права“, як підручник для моїх слухачів — студентів і студенток Дінського (тепер Північно-Кавказького) Університету. Дарма що „Лекции“ містять у собі 488 сторінок, усе-ж історія руського права викладена конспективно. Тим-то я тоді-ж вирішив — у майбутньому поволі історію руського права викласти докладніше за зразком „Русскихъ Юридическихъ Древностей“ (чи „Древностей русскаго права“) В. І. Сергеевича. Події громадянської війни взагалі і вилучення з програми юридичних факультетів історії руського права зокрема перешкодили здійснити цей намір у повній мірі. Мені пощастило тільки позакінчувати розділи з історії державного права про стародавній державний лад східніх слов'ян та його пізніші зміни — в Галичині, на Волині і потім у Литовсько-Руській державі, в Новгороді Великому, в Суздальській землі й тоді в Московській державі. Подаю на увагу читачам цю мою розвідку, сполучивши її з моїми пізнішими працями, саме з студіями над виучуванням звичаєвого права.

Питання про те, який був давній державний лад східніх слов'ян, ми не можемо розв'язати на підставі конституційного чи основного закону, бо такого закону не було. Взагалі за стародавніх часів, на світанку історії, законів не було. Суспільні стосунки, серед них і стосунки державні, регулювалися нормами звичаєвого права. Через обізнання з фактами, що про них свідчать стародавні пам'ятки, ми можемо виявити, які норми звичаєвого права взагалі існували і вживалися; зокрема можна з'ясувати норми звичаєвого права що-до державного ладу.

Стародавній державний лад східніх чи староруських слов'ян цілком визначали норми звичаєвого права. Згодом, коли почали заходити зміни цього стародавнього ладу, стали з'являтися окремі конституційні закони; такі: привилеї та деякі артикули Литовського Статуту в Литовсько-Руській державі, договори з князями в Новгороді Великому, артикули Московського Царського Судебника та „ограничительныя записи“ московських царів. Але-ж ці перші конституційні закони, з одного боку, були тільки санкцією звичаїв, що давно утворювалися. В литовсько-руських землях привилеї зазначають в ім'я великого князя: „мы старины не рухаемо и новины не вводимъ“. В договорах Новгорода Великого звичайно підкреслюється, що порядки встановлені договором стародавнього походження, себ-то що вони існували за звичаєвим правом і нині закон їх лиш санкціонує: „на семь, княже, цѣлуй хрестъ всѣму Новгороду, на цѣмъ цѣловали Дѣди и Отци, и отецъ твой Ярославъ, Новгородъ ти держати по старинѣ по пошлинѣ... Тако, княже Господине, пошло отъ Дѣдъ и отъ Отець, и отъ твоихъ и отъ нашихъ, и отъ твоего отця Ярослава“. І в Московській державі так звані „ограничительныя записи“ санкціонували по суті старовинні порядки звичаєвого права, що вимагали участі боярської думи в справах державного управління. А в земських привилеях Литовсько-Руської держави, в Литовських Статутах та в Московському Царському Судебникові санкціонуються давні вироблені норми звичаєвого права що-до державного ладу. — З другого боку, ці перші спроби конституційних законів не торкалися більшості питаннів державного ладу, що й далі визначалися виключно нормами звичаєвого права. Звичай панував по-давньому, хоча вже поруч нього почали існувати й закони. Тому цій моїй праці можна дати заголовок „Нариси з історії права“ або ще точніше — „Нариси з історії звичаєвого права“.

ПРАДАВНІЙ ДЕРЖАВНИЙ ЛАД СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ.

Слов'яни „не мають одновладства, але споконвіку живуть у народоправстві; чи за добрих обставин чи за лихої години — вони сходяться на загальні збори“. Це є свідчення візантійського письменника VI ст. Прокопія. Інші візантійські письменники (цісар Маврикій, цісар Костянтин Порфірогенет), а так само пізніші західньо-європейські (Адам Бременський, Дітмар Мерзебурзький) теж свідчать про те, що стародавні слов'яни жили „в народоправстві“, що найважливіші питання державного життя вони розв'язували на всенародніх сходах, зібраннях.

Свідчення чужоземних письменників потверджує руський літописець. У Початковому літопису записано, наприклад, такий випадок: хазари напали на одно слов'янське плім'я полян і сказали: „платите намъ дань“; „здумавше поляне“, каже далі літописець, „и вдаша отъ дыма мечъ“. „Здумавше поляне“... означає — питання про плату данини, щоб забезпечити спокій, було вирішено на загальному зібранні всіх полян.

Цей випадок стосується до прадавнього, передісторичного часу. У літописних оповіданнях пізніших про часи історичні є багато вказівок на такі-ж випадки: „совѣтъ сотвориша кіяне“, „скопишася вси кіяне“, „смольняне же почаша вѣче дѣяти“, „думавше ростовцы и суздальцы и володимерцы вси“, „людіе черниговцы возопиша ко Всеволоду“, „рѣша людіе“, і т. ин. Звідси треба зробити висновок, що народні зібрання були споконвіку явищем звичайним, що на цих зібраннях обмірковували й розв'язували найважливіші державні справи, що народоправство правило за основну засаду давньослов'янського державного ладу.

Невхильне переведення засади народоправства вимагає, щоб увесь народ брав участь у тому сході, в тому зібранні, що посідає найвищу владу й розв'язує найважливіші справи. Такі всенародні

в цілковитому розумінні слова зібрання, де бере участь чисто-вся людність, можливі за кочового життя, коли, раз-у-раз переходячи з місця на місце, всі перебувають укупі, або за осілого життя в невеличких громадських спілках, коли буває легко зібратися всім в одно місце. Ці умови були тільки за прадавніх передісторичних часів.

Стародавній літописець завів до свого літопису оповідання, що дійшло до нього, про те, як жили східні слов'яни в прадавні передісторичні часи: „Деревляне живяху звѣрьскимъ обычаемъ, живуще скотъскы.. ядуще все нечисто“. „Радимичи, Вятичи и Северо.. живяху въ лѣсѣ, якоже всякій звѣрь, ядуще все нечисто“. З історії первісної культури ми знаємо, що за давніх первісних часів люди могли провадити тільки збірне господарство. Тоді великі громадські спілки були неможливі. Жили невеличкими групами родичів по матері, бо батько був невідомий; індивідуального шлюбу не було („бъраци не бываху у нихъ“, як каже той-же літописець). Блукали з місця на місце, шукаючи їжі, щоб заспокоїти природне почуття голоду: за харч правило все те, що трапилося під руку, що пощастило знайти, — всяка нечисть, як каже літописець. Літописець, що жив геть ізгодом, називає це первісне життя доби збірного господарства звірячим або скотинячим життям: тоді люди мало відрізнялися від тварин. Очевидячки, тоді тільки можливі були загальні народні зібрання в цілковитому розумінні цього слова.

Літописець переказує ще ті оповідання, що подоходили до нього про життя одного слов'янського плім'я полян. Це плім'я культурніше. Ще за передісторичного часу воно перейшло від господарства збірного до господарства виробного. Поляни були „мудрі звіролови“, тоб-то, очевидячки, не споживали усяку нечисть, що під руку підхопиться, а навчилися нескладних способів ловити звіри і споживали їхнє м'ясо. Та вже їм не досить того, що вони злобувають їжу для власного споживання. Вони вже знають обмін, торгівлю. Мітичний засновник Київа Кий ходив до Царгороду і там його „цар прийняв“ з великою пошаною; очевидячки, ходив він у справах торговельних.

Жадних більше відомостей про передісторичне життя східних слов'ян літописець не подає. Оповідає далі про часи історичні. Але те, що було з самого початку, на світанку історії, безперечно, утворилося поволі й поступінно ще за часів передісторичних. Виявляється, що на світанку історії східні слов'яни зробили вже значні успіхи в своєму господарстві. Ті самі деревляни, що за часів передісторичних були найвідсталішим народом і жили як звіри, поскотинячому, з самого початку історії платили Київському князеві Олегові данину „по чернѣ“ кунѣ, а княгині Ользі обіцяють платити данину „медомъ и скорою“. Очевидячки, як і поляни, були вже вони

мудрі звіролови, і окрім звіроловства ще й пасічникували. Наважившись забити князя Ігоря, ті-ж деревляни уґрунтовували свою думку таким міркуванням: „занадиться вовк до вівчарні, всеньку отару винищить поодинці, якщо не вбити його“. Таке міркування свідчить про те, що деревляни вже знали на скотарстві. Нарешті, щоб зломити опір деревлян, які засіли в Іскоростені, княгиня Ольга запевняє їх у тому, що буцім усі міста Деревлянської землі піддалися їй і „дѣлають нивы своя и землю свою“. Виходить, деревляни вже працювали й коло землі, вони мали не одне місто. Людність Деревлянської землі, як видно з того-ж літописного оповідання про Ольжину помсту над деревлянами за чоловікову смерть, вже порізнилася: „лучшіє“, або „нарочитые мужи“, „старѣйшины града, иже держатъ деревскую землю“, відрізнялися від „прочихъ людей“.

Ще більші успіхи що-до розвитку господарства повинні були зробити слов'янські племена, які жили у сприятливіших географічних умовах — на тому великому водяному шляху, що йшов „отъ варягъ на греки“, як зазначає літописець, тоб-то сполучував Чорне море з морем Балтицьким і відкривав можливість зноситися з іншими народами на півночі і півдні, головним чином з найкультурнішою тодішньою країною Візантією. Ці племена так само, як свідчить літописець, кохалися і в ловецтві, і бджільництві, і рибальстві, вони знали на хліборобстві й скотарстві. Окрім того, у них були вже чималі, як на той час, міста (Київ, Смоленськ, Полоцьк, то-що), міська людність зналася на промислах й провадила торгівлю, мала торговельні стосунки з Візантією, з азійським сходом та Західною Європою, куди постачала сировину, що її здобували східні слов'яни, взаміну за вироби закордонної промисловости. Літописець подає характерний епізод про намір князя Святослава перенести свою резиденцію до Переяславця над Дунаєм. Мотивовано це було тим, що „ту вся благая сходятся: отъ Грѣкъ паволокы, золото, вино и овощи разноличнии и ис Чеховъ и изъ Угоръ серебро и камъни, изъ Руси же скоро и воскъ, и медъ и челядь“ (рік 6477); отже старо-руські купці обмінювали продукти ловецтва й бджільництва (хутра, мед віск), а так само невільників (дуже цінний предмет тодішньої торгівлі з невільниківськими країнами) на матерії, вино, садовину, дорогоцінні метали, коні. Була відома торгівля внутрішня й зовнішня. Знали й кредит, що його потребували як для зовнішньої торгівлі, так і для сільського господарства.

Такий стан господарства припускає досить складний соціяльний і політичний лад, не схожий на загальні народні зібрання, доречні за доби збірного господарства.

Вже на світанку історії східні слов'яни жили осіло чималими й складними спілками. У пам'ятках оці спілки звичайно називаються „землями“, іноді „князівствами“, (рідше) „волостями. Кожна земля складалася з старшого міста, пригородів і сільських громад. Поголовна участь у народньому зібранні всенької людности, тоб-то мешканців старшого міста, всіх пригородів і всіх сіл, насамперед фактично неможлива через те, що різні пункти людности далекі один од одного, а потім вона вже не визнається за необхідну з погляду права, бо через надто виразну нерівність економічну не могло бути й рівності політичної. Принцип народоправства за стародавньою традицією визнається, але здійснюють його у формі вічових зібрань, тоб-то народніх зборів мешканців старшого міста. Вічові зібрання скликаються в центральній громаді кожної землі в старшому місті. Дійсну участь у вічових зібраннях беруть мешканці старшого міста; дехто з усіх інших мешканців землі лиш випадково можуть бути на вічі, хоч право на це вони мають; інші вже й права на це позбулися.

До такого порядку призвели непереможні життєві обставини, він стає неминучим, постійно запроваджується в життя і в громадській думці набуває характеру правного порядку. Стародавній літописець про правність цього порядку каже так: „Новгородци бо изначала, и Смольняне, и Кияне, и Полочане и вси власти яко же на думу на вѣча сходятся; начто же старѣйшии сдумають, на томъ же пригороди стануть“. Це означає: споконвіку заведено такий звичай, що важливіші справи обмірковуються на вічових зібраннях старших міст, по землях — Новгородській, Смоленській, Київській, Полоцькій та інших, до того ухвала віча старшого міста вважається за обов'язкову для пригородів (про сільську людність навіть згадки немає). Очевидячки, мешканці старшого міста вважаються за природніх представників усієї людности землі. Чому-ж вони користуються таким правом заступати всю землю і ухвалюють обов'язкові для цілої людности землі постанови? Та тому що старше місто давнішого походження, аніж усі інші селища; це — первісне селище, метрополія, пригороди — колонії; тому що старше місто є укріплений пункт, де знаходили захист мешканці пригородів і сільських громад підчас навали зовнішніх ворогів; тому що старше місто — релігійний осередок: тут за давньої давнини були священні гаї і священні гори, а згодом, за доби християнської, всеземські храми (наприклад, храми св. Софії в Києві і Новгороді). А головне, старше місто багатше й потужніше.

Смерди, ця основна маса сільської трудящої людности, що живе по-за межами старшого міста на території землі, являють собою

предмет визискування з боку городян, — власне вищих їх верстов збагачуючи їх плодами своєї праці, — а так само насильства зовнішніх ворогів; смерди покірливо терплять визискування й насильство, бо ставити опір вони не в силі. Не до того їм було, щоб брати участь у вічових зборах. — Смерди, з правного погляду, є вільні громадяни; вони, як і всі вільні мужі, платять князеві продажу і таким чином відрізняються від холопів, що їх князь продажею не карає, бо вони невільні (Р. Пр., Кар., 43); за вбивство смерда платилася віра, як і за вбивство усякого вільного мужа (Рус. Пр., Ак. I, Кар. 1). Смерда заборонено було мучити „без княжа слова“, як і всякого вільного (Ак., 31, Кар. 89). Смерди провадили власне хліборобське господарство на своїх власних землях — „селах“, мали свою худобу (Іпат., 183, Акад. 25). Але становище смердів було дуже непевне. Умови сільського господарства примушували смердів удаватися до бояр — землевласників по допомогу — худобу, хліб, насіння або реманент. Смерд, що брав позику у землевласника, ставав за „ролейного закупа“, а з нього легко обертався на холопа. Смерд доти мав право брати участь у вічових зборах, доки він був вільний.

Хто-ж був вільний і хто був холоп? В одному артикулі „Рус. Пр.“ читаємо: „оже боудеть холопи татіє, любо княжи, любо боярськими любо черньцевы“ (Карам., 43): холопи належать князям, боярам та монастирям; такі звичайно рабовласники, вони разом з тим і землевласники, себ-то тодішні багатирі.

У Руській Правді порівнюючи багато артикулів присвячено питанню про холопство. Це свідчить, як багато важило в тодішньому господарстві холопство. Насамперед Рус. Пр. захищає рабовласника у випадках, коли холоп утече або заподіє крадіжку, коли треба його розшукувати, коли його буде вбито, або-ж він зробить замах на вільного громадянина. Та в поширеній Р. Пр. мова мовиться й про захист вільної людини від поневолення. Такі постанови ідуть зараз-таки після постанов про лихварство, що з'явилися в наслідок революції 1113 року, отже можна гадати, що й вони з'явилися в звязку з тією-ж-таки революцією.¹ В кожному разі наявність таких постанов свідчить про те, що справді замах на поневолення вільної людини практикувалися. А коли додати до цього те, що правні джерела холопства були надто рясні (Кар. 119—121), то виходить, що позбутися волі й опинитися в неволі саме для вбогої людини, якою був смерд, — це річ була аж надто звичайна.

Надто легко було втратити волю й опинитися в холопстві через заборгованість. Уже в короткій Правді є окремих артикул про

¹ М. Грушевський, Історія України-Руси. Вид. 2, т. III, 321.

справляння боргів (Ак. 14). Поширена Правда, окрім того, передбачає борги з умов про платіж відсотків („рѣзоимство“); борги з умов про відробіток, чи закупництво (Кар. 47—75). Очевидячки, кредит, сполучений з лихварством, визискуванням та поневоленням, був звичайним, поширеним явищем. За кредиторів були, певна річ, багатші, себ-то князі, бояри. Позичали міські і сільські незаможники. Тому зрозуміло, що в Києві вибухла революція (1113 р.) проти лихварства, що як єсть після революції з'явилися законодавчі постанови проти лихварства, що в поширеній Правді розмірно багато постанов присвячено саме закупництву. Отже можна гадати, що більшість смердів волю втратила, а коли так, то навіть з суто правного погляду смерди здебільшого не є члени вічових зборів.

Віче старшого міста є загально державна влада. Скликалися віча і по пригородах; вони обмірковували свої місцеві справи. Проф. Сергеевич гадає, що пригородні віча могли ухвалювати будь-які постанови, серед них і постанови у справах загально-державних. А коли так, то єдиної зверхньої влади не було. Та єдина найвища влада була: це віче старшого міста. Окремі випадки, коли віча пригородні здійснювали функції найвищої влади легко з'ясувати виключними обставинами. Так, іноді віча пригородні потверджували постанову вже ухвалену на вічі старшого міста (1146 р. Білгородці й Василівці визнали за Київського князя Ізяслава Мстиславича, що його вже закликали на київський стіл кияни); іноді вічове зібрання відбувалося в пригороді, але при участі мешканців старшого міста (в Друцьку 1159 р. на вічі були присутні полочани). Траплялися іноді й такі випадки, коли віча пригородні ухвалювали самостійні постанови без участі мешканців старшого міста. Це бувало тоді, як пригород, тяжко відчуваючи залежність від старшого міста розпочинав з ним боротьбу. Боротьба закінчувалася тим, що колишній пригород сам ставав за старше місто в тій самій землі (Володимир у Суздальській землі), або виділявся із землі разом із своєю волостю і утворював самостійне князівство (Псков виділявся із Новгородської землі, Друцьк із Полоцької). Випадки оці аж ніяк не свідчать про те, що не мав ваги принцип, висловлений у літопису: „на чтоже старѣйшии сдумають, на том пригороди стануть“. Пригород розпочинав боротьбу на те, щоб самому стати старшим містом, отже виходить, що права „старѣйших“ визнавалися.

Мешканці старшого міста мали юридичне право і фактичну змогу брати участь у вічовому зібранні завсіди, коли побажають. Що-до мешканців пригородів і сільських громад, то тільки частина їх мала змогу, коли не завсіди, то хоч іноді, здійснити своє право: це вища, заможна верства людности — бояри або кращі люди. Як каже літо-

писець, Володимир Святий закликав до Київа „боляры своя и посадники, старѣйшины по всѣмъ градомъ и люди многи“. В оцих словах літописця відбилася тодішня дійсність: тільки люди заможні— бояри, посадники, „старѣйшины“, хоч-би вони раз-у-раз жили по-за старшим містом, могли іноді побувати в ньому. Величезна маса людности— смерди, мешканці сільських громад, і т. звані чорні люди із пригородів ніколи, очевидячки, не бачила на власні очі старшого міста (окрім, можливо, випадків воєнної небезпеки, коли деякі з них мимоволі могли шукати пристановища в старшому місті) і ніколи не брала участі в вічових зібраннях старшого міста. По пригородах влаштовувалися свої пригородні віча, по селах свої сільські віча, на яких обмірковувано свої місцеві справи. За орган-же загальнодержавної влади цілої землі правило віче старшого міста.

У вічових зібраннях, як органах загальноземської влади, звичайно брали участь самі лиш мешканці старшого міста. Усі, чи не всі? Часи первісної рівності вже давно минули. Уже давно почалася і зробила не аби-які успіхи громадська диференціяція людности. Передусім людність і міська й сільська поділялася на вільних і рабів. Учасники вічових зібраннїв називаються в пам'ятках мужами або людьми; це є вільна людність, що в тих-же пам'ятках протиставиться невільній, називаній холопами („аще холопъ ударить свободного мужа“, мовиться в „Руській Правді“). Холопи, звичайно, не були учасниками вічових зібраннїв, не брали участі також і „закупы“, тоб-то особи, що тимчасово втратили волю, і залежні від Церкви „церковные люди“— ізгої і старці. Не були учасниками й особи, підлеглі сімейній власті, тоб-то ті, що не користуються повною волею— невідділені діти, жінки. В одному місці літописного оповідання (Іпат. 1147) учасники Київського віча погоджуються йти на війну „съ дѣтми своими“. Отже дорослі, здатні воювати, діти не брали участі у вічовому зібранні; за них дають обіцянку батьки. Ніде немає жадного натяку на те, що брали участь жінки; мова мовиться завсіди про чоловіків.

Вільна чоловіча людність старшого міста, що брала участь у вічових зібраннях, не являла собою одноманітної маси. Класовий поділ на економічному ґрунті виразно був позначений, більшість міської людности, люди незаможні— „чорные городские люди“: чорнороби, ремісники, дрібні крамарі; вище від них стоять люди середньої заможности— купці і досить заможні— гості. Над цією більшістю т. зв. простих людей підносилася меншість маючих багатіїв, що називали сами себе і інші їх називали „боярами“, „лучшими мужами“, „нарочитими мужами“, „старцами“, „старѣйшинами градскими“.

Боярам належали будинки по містах, села, челядь, худоба й різне коштовне майно— золото, срібло, то-що. 1146 року „разграбиша Кияне

съ Изяславомъ дома дружины Игоревы и Всеволожѣ, и села и скоты, взяша имѣнія много въ домѣхъ и въ монастырехъ“ (Іпат. 233). Р. 1159 „Мъстислав же зая товари много Изяслави дружины золота и серебра, и челяди, и коней и скота“ (Іпат. 344), то-що. Бояри — люди багаті, тож їм протиставляються „люди убозии“ або „люди прости“ (Іпат., 90, 152).

Над боярами підносився перший із заможних, найбагатший із багатих — князь. Князь багатів з данин, вір, продажів, різних мит та з воєнної здобичи. Князям належали на праві приватної власности села, що вони їх полишили на спадщину та дарували монастирям. У селах переховувалися великі багатства князів. У 1146 р., за часів міжусобиці „заграбиша Игорева и Святославля стада в лѣсѣ на Рахни кобыль стадныхъ 3000 а конь 1000“. Того-ж-таки року пограбували одно сельце князя Ігоря, „бѣ же ту готовизны много, въ брестьяницахъ, и в погребѣхъ вина и медовъ, и что тяжкого товара всякого до желѣза и до мѣди“, після того „повелѣста зажечи дворь... и гумно его въ немъ же стоговъ 900“. Тоді-ж-таки „дворь Святославль раздѣли на 4 части, и скотъницѣ, бретьяницѣ и товарь, иже бѣ не мочно двигнути, и въ погребѣхъ было 500 берковьсковъ меду, а вина 80 корчаг... и челяди 700“ (Іпат. 235—237).

Отож вічові зібрання природньо склалися з трьох частин: князя, бояр і простих людей.

Скликав віче князь. Але це не був виключно його привилей. Кожен громадянин, зацікавлений у тому, щоб було розв'язано те або те питання на вічовому зібранні, міг узяти на себе ініціативу скликати віче. Літопис переказує випадки, коли віче скликав князь (наприклад у Києві під 1098, 1146, 1147 р. р.). Та переказує, наприклад і такий випадок: 1067 р. половці погромили киян, ці прибігли до Києва і влаштували віче „на торговищи“, тоб-то з своєї ініціативи, без князя. Або 1158 р. полочани закликали князя Ростислава на влаштоване за їхнім власним проводом віче.

Як скликувано віча? Літописець каже: „вабиль вѣче“, „звонить вѣче“. Скликали віча через окремих розсильних, так званих „биричей“, що ходили вулицями і скликали народ („вабили“) або дзвонили в дзвони. У Новгороді Великому й Пскові звичайно дзвонили дзвони. Тут дзвін став за символ вічового життя. „Не бути вічовому дзвонів“, сказав великий князь Московський, коли надумавсь скасувати вічові порядки в Новгороді. „І вічовий дзвін скинули геть і до Москви припровадили“, оповідає літописець. У Пскові сталося те саме.

Де відбувалися вічові зібрання? По різних місцях, де міг уміститися багатолюдний натовп: на площі, коло церкви, на ринку, на князівському дворі, іноді по дворах приватних осіб, іноді за містом

„у полі“. По стародавніх містах були освячені звичаєм місця вічових зборів; наприклад, у Києві і Новгороді найчастіше відбувалися віча коло Святої Софії і на Ярославовому дворі. Ті, що зібралися, сиділи на лавах (можливо, лави були на звичайних місцях вічових зборів) або стояли; були випадки, коли радилися, сидячи верхами на конях.

Вічових сесій звичайно не було. Їх скликали в міру потреби.

Не було певного *quorum*'у, та й не могло бути. Участь у вічовому зібранні право, а не обов'язок. З свого права можна скористати, можна й не скористати. Приходив, хто бажав. У літопису відзначено випадок, коли на заклик князя ніхто не прибув, і віче не відбулося. А коли й з'являлися, то іноді у великому, а іноді в малому числі. Аби тих, що зібралися, було досить, щоб обстояти свою ухвалу.

Окремого голови вічового зібрання не було. Відкривав засідання той, хто скликав віче; очевидячки йому належало й перше слово. А після нього говорили, хто бажав. Треба гадати, що промовляли звичайно бояри, кращі люди. Наведу одно літописне оповідання (записане під 987 роком). Треба було розв'язати питання про зміну віри. Князь Володимир скликав „бояре своя и старцы своя“, розповів їм про те, що сам чув од представників різних релігій, які приходили до нього, і запропонував поміркувати над тим, що робити? („да что ума придасте? что отвѣщасте?“). Бояри порадили („рѣша бояре и старцы“) послати в різні країни „мужей“, щоб вони обізналися, де й як служать Богові? Літописець закінчує своє оповідання словами: „и бысть люба рѣчь ихъ князю и всѣмъ людемъ“. Отже на вічі були присутні князь, бояри й люди. Князь скликав віче, він-же формулював те питання, що мало обмірковувати вічове зібрання. Бояри висловили свою думку, простий народ пристав на цю думку. Виходить, керівна роля належала князеві й боярам; прості люди були тільки присутні й погоджувалися. Такий є звичайний порядок. Порушували його не часто. Під р. 1147 літописець оповідає, що на Київському вічі виступали брат Київського князя, мітрополіт, двоє княжих мужів Добринка й Радша та двоє Київських тисяцьких. Але звідси не випливає, що тільки боярам належало право голосу. Це право належало всім учасникам вічового зібрання. Всі могли промовляти. І були випадки, коли виступали „безыменныя мужики“, як оповідає московський літописець про новгородські порядки.

Літописець не подає докладних звідомлень про вічові наради. Доводиться відновляти картину обмірковування й ухвали справ на вічі на підставі посередніх даних. Треба пам'ятати, що віче це є багатолюдний натовп, що не було голови, що не було наказу, який-би

визначав порядок засідання. Коли й тепер голова мусить, буває, закликати членів зібрання до порядку, а часом закривати зібрання через незмогу відновити порядок, то можна собі уявити, що було тоді, за доби вічових зібрантів, коли учасниками їх були люди, які стояли на низькому щаблі культури? Треба припускати, що суперечки і змагання, обопільні докори та лайка, гвалт і галас були неминучі, іноді людей охоплював запал, пускалися в діло погрози й кулаки; отже зібрання були дуже бурхливі та безладні.

По всіх суперечках і змаганнях ухвалювалася та або та постанова. Як ухвалювалася? Літописець каже, що постанови на вічах ухвалювано „єдинодушно“, „єдиними устами“, тоб-то одноголосно: „вся кіяне“, „весь Новгородъ“, „весь Псковъ“. Але ця одноголосність справді визначала переважну більшість, що їй покірливо корилася меншість. Могло трапитися й траплялося, що думки поділялися, і одна партія не бажала коритися іншій. Треба було будь-що-будь усунути різноголосність, інакше бо не можна було ухвалити жадної постанови. Засада розв'язувати справи більшістю голосів в давнину не була відома. Голосів не підраховували. Та й не треба було цього робити. Припустімо, що певну постанову підтримує більшість, але коли меншість уперто стоїть на своєму, то її не можна було примусити скоритися більшості; тодішній кволий і несамотійний уряд не мав потрібних на це засобів. Залишалось усунути різноголосність і здобутися такої постанови, що на неї пристали-б усі. Сперечалися, змагалися, ішли на поступки. Вічові зібрання тривали по кілька днів поспіль. Коли доводи й переконування не допомагали, то вдавалися, як у приватних суперечках, до суду Божого: починалася бійка, зчинялася фізична боротьба, лялася кров. Силували супротивника зректися своєї думки. І коли досягали такого наслідку, відзначали, що постанову ухвалено одноголосно.

Іноді само віче негайно виконувало свою ухвалу постанову. Тут виникала поважна небезпека, що натовп під впливом запалу може заподіяти непоправну помилку. На одному вічі в Києві було ухвалено допомогти князеві Ізяславові в війні з Чернігівськими Ольговичами. А згодом ухвалено було пропозицію одного з учасників віча забити насамперед князя Ігоря Ольговича. Народ кинувся до монастиря, де перебував князь Ігор, і вчинив криваву розправу (1147 р.).

На вічових зібраннях обмірковували всякі можливі справи.

Народньому представництву наших часів головним чином належить влада законодавча; через це представницькі установи йменуються законодавчими. За давніх часів законодавство далеко не відгравало такої ролі, яку відграє воно тепер. Панували звичаї, закони видавали, та не часто. У виданні законів могло взяти участь

і віче. Наприклад, князь Смоленський Ростислав дав статута Смоленській епархії, „сдумав съ людьми своїми“, тоб-то обміркувавши це питання на вічовому зібранні. Та не для законодавчої творчости збирали віча.

Збиралися вони й не для суду: було-б надто важко скликати багатолюдні зібрання на те, щоб розв'язувати поточні дрібні судові справи. Але іноді віче розглядало судові справи політичної ваги. Наприклад, у 1097 р. Київському вічу надано було право вчинити суд над Галицькими князями з доносу Волинського князя. Так само було-б важко скликати віче, щоб розв'язувати поточні справи управління. Тільки вряди-годи найважливіші справи управління обмірковували й розв'язували на вічі. В 1146 р. Київське віче зажадало, щоб князь поскидав з посад тіунів Київського й Вишгородського. Князь уволів волю киян („по вашей волѣ“) і попризначав нових тіунів.

Найчастіше скликали віча, щоб обмірковувати й розв'язувати питання про війну та мир. Так, у 1147 році Київське віче не дало згоди на війну проти князя Юрія Долгорукого і, навпаки, незабаром погодилося виступити в похід проти князів Ольговичів. І взагалі літопис подає багато відомостей про обміркування й розв'язання на вічах питань про війну та мир. Це й зрозуміло. Коли на те, щоб провадити війну, потрібна була допомога народного рушення, то доводилося скликати віче, яке й давало згоду або не давало її на виступ у похід. А коли війну розпочато з участю народного рушення, то від волі народу залежало вчиняти чи не вчиняти замирення; щоб довідатися про волю народу, доводилося скликати віче.

За ухвалою віча складали мир. За постановою віча складали взагалі міжнародні договори. Договори з греками в X сторіччі складали в ім'я князя, бояр і всіх людей, тоб-то в ім'я віча в його повному складі. Якщо в ім'я віча, то, очевидно, і з ухвали віча.

На війну треба грошей. Потрібні нові податки, щоб покрити військові видатки. Віча скликали, щоб обмірковувати питання про такі податки: так, у 1018 р., саме коли князь Ярослав воювавсь із польським князем Болеславом та князем Святополком Окаянним, новгородське віче погодилося взяти участь у війні на боці Ярослава і з цього приводу встановило спеціальний військовий податок з людности.

Нарешті найважливіша функція вічового зібрання торкається стосунків між народом і князем. Народ на вічі обирав князя, складав з ним умову („рядъ“), а коли він з князя був незадоволений, то показував „путь чистъ“, тоб-то скидав з княжого столу. Право обирати й скидати князя був виключний привилей віча. Незалежно від віча можна було видавати закони, творити суд, обмірковувати

питання про війну й мир, про нові податки. Але не можна було без віча обрати або скинути князя. Літописець наводить окремі випадки, коли закликали князя й виганяли його, і разом з тим підкреслює, що тодішній звичай вимагав, щоб обраний на вічу князь склав умову („рядъ“) з людністю, яка його обрала. 1154 року бояри нагадали князеві Ростиславові, що він насамперед повинен „съ людьми утвердиться“: „ты ся еще съ людьми в Киевѣ не утвердилъ; а поѣди лѣпие в Киевѣ тоже съ людьми утвердися“.

ДАВНЬО-РУСЬКИЙ КНЯЗЬ.

Віче не могло бути органом влади, що постійно діє. Здебільшого у приватному житті народу, що мав право і, здавалося-б, змогу брати участь у вічових зібраннях, а саме в житті людей незаможних, найближчі інтереси, насамперед інтереси економічні, переважали, відсували на бік вищі інтереси політики. Окрім того, на те, щоб скласти багатолюдне зібрання, треба багато згаяти часу; нарешті, обмірковування справ у багатолюдному зібранні завсіди позначається непевністю. Тимчасом потреби державного життя вимагають того, щоб органи влади діяли ввесь час, без перерви і негайно ухвалювали постанови. Що-ж його робити? Замість віча в повному складі, виступають, як орган найвищої влади, його складові частини: князь, бояри.

Зупинімося на владі князя. Літопис оповідає про покликання князів варягів з-за моря. Із цього оповідання аж ніяк не випливає, що інститут князівської влади чужоземного походження і що допіру од Рюрикових часів з'явивсь цей інститут у руських слов'ян. Як-би це було так, то не було-б князів по руських землях перед покликанням варягів, а після покликання були-б тільки князі Рюриковичі. Але літописець каже, що в Києві, наприклад, ще за часів передісторичних „Кій княжаше съ родомъ своимъ“, що в Деревлянській землі за часів одного з Рюриковичів — Ігоря князував князь Мал та інші „добрыя князья“, а в Полоцькій землі сучасником другого Рюриковича — Володимира Святого — був князь Рогволод. Арабські й візантійські письменники зазначають що у стародавніх слов'ян споконвіку були князі. Філологічні дослідження свідчать про те, що слово „князь“ є слов'янське, а не запозичене у німців.

Інститут князівської влади тубільного слов'янського походження. Він утворився ще в передісторичній давнині. Були князі тубільці (Мал у Деревлянській землі, Тур у Турівській), були й князі чужоземного походження (Рогволод у Полоцькій землі). Князів чужоземних прикликали з чужої країни. Десь певне один із багатьох випадків такого покликання князів і є заведений до літопису під 862 роком. Цей випадок являє собою початковий пункт не в історії князівської влади, а в історії династії Рюриковичів. Нашадки потроху

витискали інших князів — тубільних і чужоземних та й посіли князівські столи по всіх давньоруських землях; а згодом стало за звичай, що право посідати столи по руських землях належало самим тільки князям Рюрикової династії“. Князі були по всіх давньоруських землях і вважалися за необхідний елемент зверхньої влади. Ось чому, коли немає князя, його шукають. Були випадки сутичок між князям і народом. Випадки оці свідчать про незадоволення особою князя й бажання знайти кращого, а не про протест проти інституту князівської влади.

Князівська влада, як тоді гадали, була необхідна. Насамперед вона необхідна як сила, здатна на те, щоб припинити сутички та чвари й запобігти їм між складовими частинами землі — родами й громадами, класами, партіями й групами людности: „Почаша сами в собѣ володѣти; и не бѣ в нихъ правды вѣста родъ на родъ, быша въ нихъ усобицѣ и воевати почаша сами на ся“. Такими словами змальовує літописець становище Ільменських слов'ян перед тим, як покликали вони варязьких князів. Покликання князя було, як тоді гадали, єдиний поратунок у такому становищі чвар та неладів. Зійшлися на віче та й ухвалили: „поищемъ собѣ князя, иже бы володѣл нами и судил по праву“. У 1112 році помер київський князь Святополк-Михайло, кияни покликали Володимира Мономаха, він одмовився (бо за Любецьким договором не мав посідати Київ); не було князя; тоді „кяіне розграбиша дворъ Путятинъ, тысяцкого, идоша на жида и розграбиша и“. Знову послали кликати Володимира Мономаха на Київський стіл, до того малювали картину страшного безуряддя, якщо він не погодиться („много зла уздвигнеться, то ти не Путятинъ дворъ, ни соцькихъ, но и жида грабити, и паки ти пойдуть на ятровъ твою и на бояре, и на монастыри“). Князь погодився. І не міг не погодитися. „Будеши отвѣтъ имѣлъ княже“, погрожують йому кияни. Князя зобов'язують покласти край безуряддю й запобігти йому надалі, створити умови, сприятливі мирному й покійному життю.

Як гадали давні руси, князь відграє ролю безстороннього посередника в боротьбі між дужими й багатими з одного боку, бідними й кволими з другого. Володимир Мономах у своєму „Поученню“ дає таку пораду дітям: „всего-же паче убогихъ не забывайте... и вдовыцю оправдите сами, а не давайте сильнымъ погубити челоувѣка“. У 1136 році новгородці скинули князя Всеволода, поставивши йому в провину насамперед те, що він не дбав про смердів. Очевидячки, на князя покладался обов'язок піклуватися про людей убогих і знедолених, як от смерди. Ось чому літописець умовляє князів „нищелюбцевъ“, що були „милостивы убогимъ“. Літописець наприклад висловлює свою похвалу Суздальському князеві Всеволодові

Юрієвичу, що керував землею, „необинуся лица сильныхъ бояръ своихъ, обидящихъ меншихъ и работающихъ сироты и насилье творящихъ“. Один із святителів руської Церкви XIII століття так навчає князів: „глаголю вамъ... утѣшайте скорбящихъ избавляйте многихъ отъ рукъ сильныхъ; сии бо отъ богатыхъ обидими суть и притекають къ вамъ, яко защитникомъ благымъ...“ (Кар. т. IV, гл. V, прим. 178).

Стародавній літописець ідеалізував князя й князівську владу. Але в основі його ідеалізації лежить правдива думка. В суспільстві, збудованому на засаді приватної власності і на класовому поділі на економічній основі, неминучі класова боротьба, класові сутички, що загрожують самому існуванню цього суспільства (а таке й було давньо-руське суспільство). Треба було встановити будь-який порядок, що забезпечує спокійний рух життя. Покладалися на князя, як на потужнішого, що підноситься над іншими, сподіваючись, що саме він спроможен і повинен такий лад запровадити. Його вважали за безстороннього третього, здатного бути за посередника в класовій боротьбі, не зважаючи на те, що він сам є дитина класового суспільства. Життя нагадувало про це.

Траплялися випадки, коли князеві показували „путь чистъ“, забивали князя і погромами виявляли своє невдоволення ним; очевидячки, князь і справді не гаразд виконував своє високе призначення. Наприклад, після того, як помер князь Святополк (1113 р.) в Києві вибухла революція. Причин революції літописець не зазначає, та їх зазначено в „Патерику Печерському“. Перед революцією 1113 р. трапилося таке: з приводу усобиці „не пустити гостей изъ Галича, ни людей зъ Перемышля и не бысть соли во всей Руской земли“. Тоді преподобний Прохор, як сказано в Патерику Печерському, почав чудом перетворювати попіл на сіль і роздавати людям. Спекулянтам це було не до вподоби, і вони поскаржилися князеві Святополкові: „и въставше вси продающе соль придоша ко Святополку и навадиша на мниха, глаголюще, яко Прохоръ чернець... отъять отъ насъ богатство много... мы же обнищаемъ“. Князь Святополк, порадившись із своїми боярами („свъѣщавъ съ своими свѣтници“), вирішив пограбувати сіль у ченця. Спекулянтам він сказав, що він учинив це на їхню користь („хотя им угодити“); та навсправжки гадав був скористуватися з соляної кризи й заробити на цьому („себѣ же богатство приобрящеть“). Пограбування роздратовало міську бідноту і „множество народа... проклинающе сотворшаго сие“. ¹

¹ Памятники Слов.-рус. письм. вид. Арх. Ком. II, Патерикъ Кіевскаго Печерскаго Монастыря, стор. 108.

Отож користаючи із сприятливих обставин, князь, бояри й спекулянти пригноблювали міську людність. І от скоро помер Святополк, у Києві вибухнуло повстання. „Кияни же розъграбиша дворъ Путятинъ тысяцького, идоша на жида и розъграбиша я“ (Іпат., 198), себ-то київська біднота погромила боярина Путяту, Київського тисяцького, і євреїв, що, певно, належали до спекулянтів.

Після того, як помер князь Юрій Володимирович у 1158 р. „многи зла створися въ ть день: розграбиша дворъ его красный и другой дворъ его за Днѣпромъ разъграбиша, его же звашеть самъ раемъ, и Васильковъ дворъ, сына его, разграбиша въ городѣ; избивахуть Суждальци по городомъ и по селомъ, а товаръ ихъ грабяше“. Року 1159 Дрючани князя „Глѣба Ростиславича выгнаша и дворъ его розграбиша горожане и дружину его“. У 1175 році по смерті Андрія Юрієвича Боголюбського „горожанѣ Боголюбци розграбиша домъ княжь... и золото и серебро, порты же и паволокы и имѣнее ему же не бѣ числа; и много зла створися въ волости его: посадниковъ и тивуновъ домы пограбиша, а самѣхъ и дѣтскихъ его и мечники избиша, а домы ихъ пограбиша“.

Князь не тільки був за посередника в боротьбі внутрішній між складовими елементами держави, між окремими групами людности, класами й партіями. Він водночас є захисник землі від зовнішніх ворогів, він начальник війська в боротьбі проти зовнішніх ворогів. Ворогів було багато, і ворогів небезпечних. По південно-руських степах аж кишіло дикими кочовиками: торки і берендеї, печеніги, половці... Напади кочовиків „залишали по собі страшні сліди. Лани порожніли, заростали травою і лісом; де паслися отари, там з'являлися звіри; міста, ба навіть цілі краї, оберталися в пустелі“ (Ключевський). Доводилося вперто боротися з оцим лихом. Треба було ставати до боротьби і з іншими сусідами — Польщею, Литвою, фінами. Воювалися й підчас княжих усобиць. Для війни потрібен був начальник. Князь і був за такого начальника. В 968 році, коли князь Святослав був відсутній, печеніги підступили до Києва; коли вони відійшли, кияни послали сказати князеві: „едва насъ не взяли Печенѣги; если ты не придешь и не оборонишь, насъ опять возьмутъ“. За 100 років у тому-ж Києві трапилося таке: „кияни виступили з князем своїм Всеволодом проти короля польського Болеслава; вночі потайки князь утік; залишившись без начальника, кияни повернулися до Києва, зійшлися на віче і ухвалили постанову: „зажегши градъ свой, уйдемъ въ греческую землю“.

Такі були староруські погляди на ролю князя. Щоб князь міг здійснювати свою ролю, йому надають усі функції влади.

Йому належить влада релігійна. За поганської доби він ставив божків, за його ініціативою людність охрестилася, а за доби христі-

янської він брав участь у найважливіших виявах церковного життя. Князеві належала законодавча влада. Деякі постанови, що поввіходили до „Руської Правди“, називаються князівськими „уставами“, або „уроками“. А втім, як сказано вгорі, законодавство в старовину мало скромне значіння, бо правні стосунки регулювалися звичаями.

Внутрішнє управління було нескладне. Князь, як каже Літопис, „рубилъ“ міста, ставив на них своїх посадників, охороняв торговельні шляхи, дбав про прокладання шляхів в інтересах торгівлі та захисту від зовнішнього ворога.

Але головна галузь управління — це було корисне князеві фінансове управління. Людність платила данину й податки, виконуючи різні повинності; це був з одного боку державний прибуток, видатковуваний на потреби держави; з другого боку — особистий прибуток князя; а тому князі надто охоче бралися до фінансового управління, жадних до того способів не цураючись. Один із перших князів Олег, як каже літописець, „поча воевати Древляны и, примучивъ и, имаша на нихъ дань“. Його наступник князь Ігор „иде в Дерева по дань... и насилячи имъ и мужи его“. Ігоря деревляни вбили за здиства, що він допустивсь збираючи данину. Його вдова помстилася над деревлянами за забитого чоловіка: подолавши їх, вона обіцялася не накладати на них надсильної данини — „не хощю тяжки дани возложити“, тимчасом наклала данину важчу од переднішої.

Велику вагу і для князя й для людности мав суд. Людність схильна була саме князя вважати за безстороннього суддю. Отже головний його обов'язок, згідно з тодішньою правосвідомістю, був у тому, щоб „людей оправливати“... „правду дѣяти на семь свѣтѣ, въ правду судѣ судити“.

Ільменські слов'яни, як каже літописець, ухвалили „поищемъ себѣ князя, иже бѣ володѣлъ нами и судилъ поправду“, і покликала варязьких князів. Єпископи нагадують князеві Володимирові про те, що він настановлений від Бога горлом карати розбійників, тоб-то чинити суд правий. Руська Правда зазначає „княжь дворъ“, як місце, де звичайно одбувався суд. Суд для князя був такий самий вигідний, як і фінансове управління: на користь князя припадали віри, продажі й інші судові оплати. Через це князь охоче судив сам або доручав суд своїм урядовцям.

Суддя за мирного часу, князь був за військового проводиря, отамана військового підчас війни. Це його головні обов'язки: судити людей, командувати військом, боронячи країну від зовнішніх ворогів. У 1167 році кияни кинули князя Ізяслава за те, що він одмовивсь був йти проти половців: на тодішні погляди князь не виконав головного свого призначення. Князь, як воєнний проводир, мав

своє військо, дружину, на тодішні погляди численну: „имѣю отрокѣ своихъ 8 сотѣ“, казав князь Святополк (1093 р.); а в Ізяслава Давидовича було аж три тисячі („пришелъ бѣ на конихъ въ трехъ тысячахъ“ — 1146 р.).

Його товариші—помічники-бояри теж мали свою дружину. Літопис згадує про дружину боярина Свенельда („отроци Свѣнделши“) за часів князя Ігоря (945), і про дружину боярина Ратибора („дружина Ратиборова чадъ“) за часів князя Володимира Мономаха (1095 р.). Боярин Іоан, свідчить Патерик Печерський, „поимъ отроки многи“ звільнив свого сина із монастиря (Памятники... 25). Окрім того народ виставляв своє військо („полк“), що ним теж командував князь.

Князь є проводир війська, такі були давньо-руські погляди, що підказувало їх саме життя, сама потреба оборонятися від зовнішніх ворогів. І князь охоче виконував цю ролю воєнного проводиря, що була йому дуже вигідна з економічного боку, збагачувала його і робила з нього справді першого серед „лучших“, себ-то найпершого багатія.

Стародавні літописи багато оповідають про війни, і всі оповідання малюють мало не однакову картину. З одного боку, війна жакливе лихо для мирної людности, сполучене з убивствами, каліцтвом, полонем людей, пограбуванням і винищуванням майна: у літописних оповіданнях про воєнні походи, завсіди натрапляємо на такі вислови: „пожгоша жито и потравиша“, „зажгоша дворы“, „взяста копьемъ городъ и зажьгоста огнемъ“, „исъсѣкоша мужи, жены и дѣти взяша на щиты“, „много бѣ у нихъ убитыхъ и раненыхъ“, „полонъ много принесоша и много зла земли той створиша“, „много зла створиша, села взяша и пожгоша и люди исѣкоша а жены и дѣти и имѣнія взяша и скоты поимаша“ і т. ин.

З другого боку воєнний похід це є певний спосіб збагатитися з воєнної здобичи, що її найбільшу частину звичайно відбирав князь, проводир війська. Літописець, наприклад, оповідає: в 1147 році подолав Святослав Голядь „и тако ополонишася дружина Святославля“; р. 1165 князь Василько Ярополкович перемиг половців... „и обогатишася дружина его оружемъ и кони и самъ искупа много има на нихъ“; р. 1169 „взя Олегъ вежѣ Козины и жену и дѣти, и злато, и серебро“ то-що. І взагалі походи на половців, Литву або фінів, як була перемога, закінчувалися тим, що князь, переможець „ополонишася скотомъ и коньми“, „ополонишася скотомъ и коньми и челядью и колодникъ много изимаше“. Такі самі були наслідки й князівських усобиць: князь переможець „плѣниша же и скота безчисленное множество“..., „Киевъ пограбиша и церкви и монастыры за 3 дни и иконы поимаша, и книги и ризы“..., „поведоша колод-

ники и скоть погнаша и кони“..., „ополонівшеся челядью и скотомъ“, то-що.

Князеві належала вся повнота влади. Виконуючи різноманітні функції, князь часто діяв цілком самостійно: з своєї ініціативи і коли хтів проголошував війну, замирювався, видавав закони, чинив суд, то-що. Та це не визначає, що з князя був необмежений монарх і що давньо-руська держава — земля була самодержавна монархія. „Все соціяльне становище, всі умови тодішнього часу аж ніяк не сприяли створенню абсолютної влади. Доки ввесь народ був озброений, доки військо не спеціалізувалося й не перейшло до завідування князя, не могла утворитися абсолютна влада. Народ становив головну силу князів, які через це неминуче повинні були вступати з ним у порозуміння“ (Сергѣевичъ, Лекції и изслѣдованія).

Князь повинен був вступати з народом у порозуміння. Він діяв цілком самостійно аж доти, доки між ним і народом були взаємна довіра та добра згода, „одиначество“, доки він робив те, на що народ мовчки давав свою згоду, проти чого народ не протестував. Не було доброї згоди, порушувалося „одиначество“, неминучі були сутички між князем і народом, а сутички могли призвести до того, що князеві показували „путь чисть“, тоб-то виганяли князя. І це вважали за явище правне.

За юридичну форму порозуміння був „рядъ“, тоб-то умова між князем і народом. Народ обирав князя на вічі й складав з ним „рядъ“. За давніх часів „рядъ“ полягав у тому, що князь і народ обопільно цілували хрест — не шкодити один одному.

З плином часу саме життя вказувало, які пункти включати в договори.

Народ обирав князя, але він не міг обирати на князя кого-за-вгодно. Після покликання варягів поволі запанувала думка, що тільки Рюриковичі мають право посідати князівські столи по руських землях. Обирали самих лиш Рюриковичів. Іноді обирали того, кого бажали, із Рюриковичів, „кто имъ любъ“. Здебільшого того, хто заявляв претенсії на даний стіл, спираючись на законні підстави. Підстави були різні. Князі спиралися на „отчинное право“, допоміналися столів „отнихъ и дѣднихъ“. Віче кликало князя на стіл „отень и дѣденъ“. На Любецькому з'їзді (1097 р.) князів ухвалено, щоб діти володіли столами батьків своїх: „каждо де держить отчину свою“.

Постанову виконували, тільки-ж далеко не завсіди. Коли Рюриковичів рід розмножився, по окремих землях осілися окремі коліна князівського роду; були князі Полоцькі, Чернігівські, Київські, Смоленські та ин.; за вотчинним правом посідають оці князі столи. Але можливі були суперечки як між членами того самого коліна, так

і між членами різних колін. Всі сини мали вотчинне право на стіл, що по батьковій смерті став вільний. Таке саме вотчинне право мали й небіжчикові брати, бо раніш батько їхній посідав той-же стіл. Як претенденти могли виступати й інші князі — родичі, що, батьки їхні колись посідали той-же стіл і що їм так само належало вотчинне право.

Треба було довести, що одному з претендентів належить краще вотчинне право, аніж іншим. Одні покликалися на старшинство. Старість високо цінували в стародавньому суспільстві, бо вона свідчила про велику досвідченість, життєву мудрість. Другі покликалися на заповітне розпорядження останнього князя, що посідав спірний стіл. Треті на народне обрання.

Князів Рюриковичів було багато. Не вистачало князівських столів, щоб усі могли поробитися можновладними князями. Згодом князівські столи відрізнялися своїм значінням. За найвигідніший, а тому й найпоказніший уважали князівський стіл у Києві, що був найбільший торговельний центр, найзалюдненіше й найбагатше місто в давній Русі. Князі сперечалися за посідання столами взагалі і за посідання кращими столами, зокрема київським столом. І тому що одного, твердо встановленого й загально визнаного, порядку наступства князівської влади не було, то покликалися на різні підстави. Коли зроблено покликання на ту або ту законну підставу, то це не означає, що супротивник визнає справедливість домагання й поступиться. Супротивник не поступався. Вдавалися до суду Божого, наступала усобиця. Траплялися випадки, коли оголошував усобицю який-небудь князь, що не мав достатніх законних підстав, щоб опосісти спірний стіл; він „добывалъ“ або „налъзалъ“ цей стіл, спираючись на право дужого.¹

¹ Відомий російський історик Соловйов, представник теорії родового побуту, тримається тієї думки, що князівські столи поділялися за засадами родового старшинства. На його думку, існували ступені міст, згідно з їхнім політичним значінням; вищий шабель на цих ступенях посідав Київ; київський князівський стіл уважали за найстарший. Були інші ступені — князів за їхнім родовим старшинством. Старшому в роді належало право на старший, тоб-то Київський стіл. Коли вмирав який-небудь князь, то відбувалося пересування князів за „лѣствичнымъ восхожденіємъ“: стіл померлого переходив до найстаршого після нього, що передавав свій стіл дальшому що-до старшинства, то-що.

Думка Соловйова придбала послідовників серед російських істориків. Проти його думки виступив проф. Сергеевич. Пильно аналізуючи літописні оповідання, він збив теорію „лѣствичнаго восхожденія“, виставив таку-ж однобічну теорію добування князівських столів: зовсім не було законного порядку, столи княжі „не діставалися на спадщину, а їх добували“. Це сказано в дисертації „Въче и князь“. Але в дальших працях проф. Сергеевич зм'якшує однобічність первісної своєї думки. В „Древностяхъ русскаго права“ він каже: нашій давнині був зовсім невідомий будь-який певний порядок наступства столів. Столи розподілялися під впливом найрізноманітніших засад: народнього обрання, розпорядження князя-управителя, засади батьківщини, договорів і на

Усобиці з-за князівських столів були аж надто поширене явище. Як підрахував історик Погодін, за час від 1055 аж до 1224 р. (тоб-то відколи помер Ярослав аж до татарської навали) цілих 80 років точилися усобиці. В оці князівські усобиці затягувано людність, на допомогу закликали диких кочовиків. Хоч-би на чию користь закінчувалися в кожному окремому випадкові усобиці, один тільки наслідок був завсіди безперечний—зруйнування й спустошення країни. Князівські усобиці являли собою таке саме лихо, як і наскоки печенігів і половців.

У боротьбі за княжі столи князі часто по-за іншими підставами або поруч їх покликалися на народне обрання. Позбувшись суперників, вони складали „рядъ“ з народом. Здійснюючи функції влади, вони спиралися на народ. Давньо-руський князь залежав від народу. Влада князя обмежувалася народом, тоб-то міською людністю, але з маси людности виділялося боярство. Ця давньо-руська аристократія являла собою велику силу, що на неї князь теж мусів був уважати. Вона теж брала участь в управлінні. Поруч князя, як монархічного елементу влади, виступали з одного боку, віче, як демократичний елемент влади, колишній орган усенької міської людности, переважно-ж її більшости—простих людей; з другого боку боярська дума, як аристократичний елемент влади, колишній орган боярства.

БОЯРСЬКА ДУМА ДАВНЬОЇ РУСИ.

Князь є постійно чинний орган найвищого управління. Але влада давньо-руського князя навсправжки була слабка. Князь не мав ані поліції, ані війська у сучасному розумінні слова. А тому була необхідність в іншому органі зверхнього управління, що спирався-б на яку-небудь реальну силу. Така є рада „лучших“, тоб-то багатших людей землі, що з ними князь „думає“, тоб-то обмірковує найважливіші справи державного життя.

Перед тим, як прибули варязькі князі з їхніми дружинами, рада складалася із старовинної староруської аристократії, з тих багатих землевласників і рабовласників—земських бояр, що їх пам'ятки називають „лучшими мужами“, „старѣйшинами града“. Такі були „нарочитые“ або „лучшіи мужи“, „старѣйшины града“ в Деревлянській землі, за тубільного князя Мала, що держали деревську землю, управляли землею. Такі-ж були, за варязького князя Володимира, і ті „старцы

віль старшинства років, але жадна з цих засад не вабила стільки, щоб могла здійснитися сама собою і наперекір іншим. Щоб зрушити одну з цих засад, треба було, щоб і інші сприяли їй або, принаймні, не перешкоджали. В противному разі між різнорідними засадами заходила боротьба і перемагала та з них, представники якої в даному випадкові фактично були дужчі“.

градські“, „старѣйшины по всѣмъ градом“, „нарочитые мужи“, що засідали в раді Київської землі. Але за Володимира в раді засідали і княжі дружинники, звичайно, не всі, а старші; з ними він, за словами літописця, „думаль о строеніи землянемъ и о уставѣ земскомъ“; з-посеред них він призначав посадників, називав боярами своїми і скликав на раду разом із старцями.

Таким чином за перших варязьких князів Рюриковичів за членів ради були бояри земські, старовинна руська аристократія, і бояри княжі, нова зайшла аристократія. Поволі бояри земські зливаються з боярами княжими: старші дружинники стають землевласниками і рабовласниками, а земські бояри вступають на княжу службу. Утворюється одна класа — бояр.

Бояри — „лучшіє“ люди землі. Їхнє високе в суспільстві становище ґрунтується на економічній заможності. Бояри є люди багаті. Як свідчать пам'ятки, вони посідають села, доми, худобу, челядь і різне „имѣніє“; вони мають своїх рядовичів, своїх „тіунів“, свою дружину.

Як люди багаті, бояри зв'язані з тією землею, що в межах її знаходяться їхні багатства; те, що вони йдуть на посади в місцевому управлінні в даній землі, а так само беруть участь у воєнних походах, підприєманих в інтересах тієї-ж землі, ще більш зміцнює зв'язок бояр з землею.

Разом з тим існує щільний зв'язок між боярами і князем. Бояри найближчі помічники князя на війні, підчас миру (в суді й управлінні), а тому війна, суд і управління збагачують і князя і його бояр: воєнна здобич, данина, оплати, все це йде на користь князя й бояр.

Близькість далеко виходить по-за межі офіційних службових стосунків. Бояри оточують князя не тільки в його суспільній діяльності, але й у його приватному житті. Де князь, там і бояри. Князь бенькетує з боярами, і тут підчас бенькетів іноді обмірковуються справи державного управління. Князь разом з боярами одвідує монастирі, разом з боярами вирушає в похід, на полювання, на з'їзди, а згодом в орду. Разом з князем бояри гинуть в орді, збуваються волі, полягають трупом через зрадницьке забиття від руки інших-князів. Бояри зазнають різних змінливостей долі підчас князівських усобиць. Бояри беруть участь у родинних урочистостях у князівському палаці й ділять родинне горе князя: вони присутні на князівських весіллях, хрестинах, похороні, при складанні духовних грамот. Нарешті, бояри беруть шлюби з членами князівського роду.

Бояри, співробітники і помічники князя, — близькі йому люди, й радники його. Хто подає допомогу, той має право й повинен давати поради. Поміч припускає попереднє порозуміння, обряду. Су-

місна діяльність і полягає в тому, що спільно, на спільній нараді, опрацьовується план дій, що потім спільними зусиллями переводиться в життя. Ось чому в руських літописах спільники й помічники мають назву радників. Таке слововживання цілком відповідає давньо-руській життєвій практиці. Бояри були помічники та радники князя. „Гдѣ бояре думающе?“ вигукує співець „Слова о полку Ігоревім“. Думати з князем, тоб-то обмірковувати разом з князем усі можливі питання державного управління, це є право й обов'язок боярина. Пам'ятки давньо-руської історії терміни „бояринъ“, „думца“ й „совѣтникъ“ уживають, як синоніми. Звідси рада кращих людей називається в історичній літературі боярською думою. В назві міститься вказівка й на основний склад установи (бояри), і на її функції (думати).

Всі бояри даної землі мають право й повинні давати поради князеві, вони всі члени думи. Але з плином часу бояр побільшало й не всі вони мали змогу раз-у-раз бути на засіданнях у думі. Звичайно засідали ті, що перебували при князеві. А при князеві знаходилися „старѣйшіе бояре“. З них були „кормильці“ (тоб-то виховники князевих дітей), воеводи, тисяцькі в стольному місті, посадники й тисяцькі по головних пригородах. Всі інші зрідка й випадково одвідували думу. Факт, раз-у-раз повторюваний, набуває правної санкції: право засідати в думі, що належало спершу всім боярам, стає мало не з половини XIII ст. за привилей старших бояр.

Відтоді-ж-таки до складу думи ввійшли служиві князі. Це на-самперед Рюриковичі, що позбулися політичної влади, але зберегли князівський титул і великі земельні володіння: це, далі, Гедиминовичі, позбавлені своїх уділів, а так само татарські царі та царевичі. Як і старші бояри, служиві князі це великі землевласники і робовласники. Як і бояри, вони помічники та співробітники князя. Але князівський титул підносить їх над боярами; в думі їм належать найпочесніші місця.

Після охрещення русів поруч бояр, згодом князів і старших бояр, членами думи являються іноді представники духовництва — мітрополіт, єпископи, ігумени монастирів. Ця духовна аристократія користувалася великою повагою в давньо-руському суспільстві. Імпонувала моральна сила релігії та книжного навчання, імпонували великі багатства й велика влада, що виходила по-за межі Церкви. Незабаром по тому, як охрещено русів, духовництво починає втручатися в світські справи. Воно вдається до князів, повчаючи їх у справах державного управління. Князі в своїх обопільних чварах удаються до посередництва духовництва. Народ удається до посередництва того-ж духовництва у випадках сутичок з князем. За таких умов князі не могли не визнати вищих представників духовництва

за своїх порадників поруч бояр. Вже за Володимира Св. до складу боярської думи ввійшли разом з боярами й православні єпископи.

Князь думає з боярами—от разуразна формула ухвали найважливіших питань по давньо-руських землях, формула засвідчена численними вказівками пам'яток. І в літопису і в інших пам'ятках наводяться оповідання про численні випадки думання князя з боярами. Питання церковного життя, законодавства, міжнародних зносин, зокрема військових походів, фінансового управління, суд—усе це виходило до обсягу діяльності боярської думи.

На думку одного з найкращих знавців давньо-руського державного ладу—проф. Сергеевича, свідоцтва пам'яток кажуть про акти думання, дії наради князя з людьми, що він їм вірить..., ми маємо перед собою не установу, не думу, а думців...”

Справді, пам'ятки кажуть тільки про думців, про окремі акти думання. Ніде не говориться про установу. Не було закону, що визначав-би склад цієї установи, її функції, ступінь її влади. У пам'ятках немає навіть назви цієї установи. Назва „боярська дума“ штучного походження, її запровадили вчені історики. Але звідси все-ж-таки не виходить, що не було такої установи, як боярська дума.

Пам'ятки кажуть про думців і про акти думання, а не про думу, як установу. Але ті-ж пам'ятки кажуть про окремих князів, про окремі акти вічових нарад і не кажуть про інститут князівської влади або про віче, як про установу. А проф. Сергеевич зробив звідси висновок про віче й князя взагалі. І це становить велику наукову заслугу його перед історично-правничою наукою. Адже-ж не було законів про князя й віче, як не було законів про боярську думу. Політичний лад регулювався звичаями. Про існування звичаю довідуємося з оповідань про факти. Факти, раз-у-раз повторювані, ми вважаємо за правні, що свідчать про норми звичаєвого права. Із постійно повторюваних фактів покликання князів, здійснення від них функцій влади, вічових нарад та ин. проф. Сергеевич зробив цілком правдивий висновок про те, що існували князь і віче, як правні явища, як політичні інститути. Тим-же шляхом треба простувати, щоб правдиво розв'язати питання про боярську думу.

Наради князів з боярами є факт, раз-у-раз повторюваний. Виходить—це є факт правний, це означає, що існував звичай, який наказував князям радитися з боярами. Виходить, що окремі наради князів з боярами, про яких мало не на кожній сторінці кажуть літописи, не були випадкові „акти думання“, „дії رایання“, а були засідання постійної установи, що їй наука засвоїла влучну назву боярської думи.

Можна навести й інший довід на потвердження того, що нарада князів з боярами була явище правне, приписана від норм звичаєвого

права: юридичні погляди були тоді такі, що князь повинен був радитися з боярами. Такий погляд висловлює від себе стародавній літописець, що в словах його ми чуємо голос тодішньої громадської думки. Такий погляд висловлюють князі. Таким поглядом пройняті бояри.

На літописцеву думку, князь повинен радитися з боярами, бо бояри, як мудрі радники, „мужи смысленные“, подати можуть найкращу пораду. От чому літописець надто вихвалює тих князів, які радилися з боярами. Навпаки, літописець неприхильно й осудливо ставиться до тих князів, що уникають нарад з боярами, не зважають на поради бояр або слухають порад своїх улюбленців, молодих радників, „несмысленныхъ“, „безумныхъ“.

Як гадали сами князі, нарада з боярами є нормальне явище. Володимир Мономах навчає свої діти: „премудрыхъ слушати, старѣйшимъ покорятися“. Інший князь Костянтин Всеволодович дає таку-ж науку своїм дітям: „Имѣйта послушаніе къ старѣйшимъ ваю, иже васъ на добро учать“. Під премудрими і „старѣйшими“ розуміються бояри-думці. Той-же Володимир Мономах каже в своїйому „Поученії“, що князі повинні щоденно засідати в боярській думі „сѣдше думати съ дружиною или людей — оправливати“).

Нарешті, як гадали бояри, їм належить право давати поради і князь повинен радитися з ними. Вони вказують князям на це своє право і їхній обов'язок, докоряють князям, що порушили їхнє право та свій обов'язок. „Тобѣ, кажуть вони князеві, безъ насъ того не лѣзъ было замыслити, ни створити“. Вони відмовляються допомогти князеві, що надумавсь розпочати важливу справу, не порадившись із ними.

Звичайно князі виконували свій обов'язок, радилися з своїми „думцями“. Народи оці, засідання боярської думи, відбувалися щоденно. Предмет нарад становили різноманітні питання державного управління: обмірковувалися і розв'язувалися питання Церкви та релігії, законодавства, державного господарства, зовнішньої політики, розглядалися судові справи.

Ухвалені в боярській думі постанови були обов'язкові для цілої землі в такій-же мірі, як і постанови вічового зібрання, бо „лучшіе люди“, бояри вважалися за природніх представників усенької землі в такій-же мірі, як усі вільні мешканці старшого міста, що з них склалися вічові зібрання. Зв'язок з землею, близькість до князя, участь в управлінні, дозвілля, спричинене економічною заможністю, усе це призвело до того, що політичні інтереси землі були близькі боярам, що політикування стало їм за їхню професію. Бояри щоденно „думали“ з князем. Людність звикла до цього, вважала, що так мусить бути, що бояри повинні бути природніми представниками землі, обмірковувати разом з князем земські питання й ухвалювати обов'язкові для землі постанови.

Постанови ухвалювалися за згодою з князем і думцями. Порозуміння припускає попередній обмін думками. Спитати, яку вагу для князя мали думки радників? Проф. Сергеевич гадає, що думки радників мали дорадче значіння. Проф. Загоскін і проф. Філіпов називають думу дорадчою установою. Справді, в літописах іноді оповідається про те, що князі перебували без нарад з думцями або чинили всупереч думкам радників. Але було-б ризиковано, маючи на увазі тільки ці факти і не зважаючи на інші, робити висновок про дорадчий характер боярської думи. Визнати думу тільки за дорадчу при князеві установу — це визначає надто перебільшувати силу князя й принижувати вагу боярства. Відомо, що давньо-руські князі, що не мали поліції, війська в теперішньому розумінні слова, повинні були шукати підтримки з боку народа і боярства. Відомо, що боярство було великою політичною силою, самостійною і незалежною від князя.

Князі повинні були вважати на цю силу і вважали на неї. На засіданнях думи думці вільно висловлювали свої думки, обстоювали їх, змагалися не тільки один з одним, а й з князем, силкувалися переконати супротивників. Постанову ухвалювано тоді, коли доходили до порозуміння. А до порозуміння доходили за різних умов. Траплялося, що не було жадних непорозуміннів; тоді швидко, не змагаючись, ухвалювали постанову. Траплялося, що розбіжність повставала серед радників; князь приєднувався до одної з думок; супротивники не обстоювали своєї думки. Були випадки, що князь і радники згоджувалися; князь переконував радників, радники князя; іноді князь поступався своєю думкою і погоджувався з радниками, іноді радники поступалися своєю думкою і погоджувалися з князем.

В усіх цих випадках порозумівалися. Такий ото був нормальний порядок, як князь та його радники ухвалювали справи. Князі звичайно, здебільшого, радилися з своїми радниками, але не завсіди. Звичайно постанови ухвалювалися за загальним порозумінням князя й радників, але так само не завсіди.

Бували випадки, коли князі перебували без нарад, коли вони самостійно, своїм розсудом, розв'язували те або те питання державного управління. Бували випадки, коли князі своїм робом робили наперекір думкам своїх радників. І доки між князем і радниками була цілковита довіра та згода, акти одноособової князівської волі мали таку-ж силу, як і постанови, ухвалені з порозуміння князя з радниками. Коли-ж згоди та довіри не було, бояри-радники протестували, повставали сутички між князем і боярами. Сутички оці могли поставити князя в дуже скрутне, а іноді безвихідне становище, — приневолити його зректися прийнятої думки або діяти на свій ризик, не сподіваючись допомоги од бояр. Про характерний ви-

падок з Дорогобузьким князем Володимиром Мстиславовичем оповідає літопис. Він, без відома бояр, зламав присягу, дану другому князеві. Довідавшись про це, бояри сказали: „о себѣ еси, княже, замисливъ; а не ѣдемъ по тебѣ, мы того не вѣдали“. Бояри відмовилися бути співробітниками князя, який надумавсь зробити важливий крок, не порозумівшись з ними. Тоді, як каже літопис, князь „рече, възрѣвъ на дѣцкы: а се будутъ мои бояре“. Йому довелося розкаятися в своїй необачності і упевнитися в тому, що його слова аж геть мало на те, щоб з молодшого дружинника, „дѣтского“ зробити боярина, мужа. Коли з новоспеченими боярами князь поїхав по допомогу до берендіїв, то дістав відповідь: „се ѣздиши одинъ и безъ мужей своихъ, а насъ перельстивъ, а намъ лучьше въ чюжую голову, а не въ свою“. Після цього „начаша въ не пускати стрѣлы, и удариша князя двумя стрѣлами“. Берендії не визнали „дѣтскихъ“ за бояр, „мужей“, разом із тим зреклися спілки з князем, що його покинули бояри. Князь опинився в критичному становищі. „Язъ ужъ погинулъ и душею и жизнью“, — викликнув він з розпачу. Із цього видно, який кволий був давньо-руський князь сам по собі. Народ був сила, що на неї спиралися князі. Таку саму силу являла собою верхня верства людности — „лучші люди“ — бояри. Засада „одиначества“ лежала і в стосунках між князем і народом, і в стосунках між князем і боярами.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКА РИСА ДАВНЬО-РУСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ.

Зверхня влада належала по руських землях князеві, боярській думі (що складалася з кращих людей) і вічовому зібранню (що складалося з усіх вільних громадян старшого міста). Інакше кажучи, в організації зверхньої влади помічається сполучення трьох засад: монархічної, аристократичної і демократичної.

Це в жадному разі не є давньо-руська національна особливість, це — явище загальнолюдське. В найдавнішій історії права інших народів бачимо те-ж саме.

У Греччині часів Троянської війни, як свідчать Гомерові поеми, зверхня влада належала цареві (*βασιλευς*), раді шляхетних (*βουλῆ, γέροντες*) та народньому зібранню (*ἀγορὰ, ἐκκλησία*).

У стародавньому Римі за органи зверхньої влади були: цар (*rex*), сенат (*senatus*) і народне зібрання (*comitium*).

У стародавніх германців, як свідчать римські письменники, зустрічаємо царя (*rex*), князів (*principes*) і народне зібрання (*conventus*).

Англійський учений Фріман, автор відомого досліджу „Порівняльна політика“ робить такий загальний висновок про найдавніший державний лад греків, римлян і германців: „Наші перші відомості про життя наших предків і наших земляків виявляють їх нам уже з'ед-

наними в організовані громади, які вже розвинули перші початки управління і, — що ще найважливіше, — вже мають у своєму державному ладу зародки монархії, аристократії та демократії. — Скрізь ми знаходимо, бодай і в грубій формі, володаря або іншого якого голову держави, раду старшин і кращих людей і загальне народне зібрання; істоту оцих трьох елементів ми знаходимо скрізь¹.

Висновок, що його зробив Фріман про греків, римлян, германців, цілком можна прикласти й до слов'ян. Як гадає Дячан, автор спеціального досліджу про „участь народу у зверхній владі по слов'янських державах“, у давніх слов'ян, як і в інших давніх народів, „із цілої маси людности висувалися кращі люди, тоб-то найрозумніші й багатші, і становили вищу класу суспільства, класу, що з неї звичайно обирали правителів громадських справ, бо над ними не могло працювати спільно все суспільство. Люди ці становили сполучну ланку між народнім зібранням і князем. Природньо, що князь у своїх розпорядженнях та постановах керувався порадами людей найдосвідченіших, найрозумніших і значних. Ось чому по стародавніх слов'янських громадах люди досвідчені й значні набувають ваги неначе-б князівської ради або сенату“². Спенсер (у праці „Розвиток політичних установ“) узагальнює всі відомі йому відомості про державний лад у давніх предків культурних народів, а так само у сучасних дикунів і робить той висновок через те, що потрійний склад влади в первісній громаді є явище загально-людське, що це явище повинно бути неминуче скрізь.

„Візьмімо, каже він, неорганізовану орду, що до складу її ввійдуть члени обох статів і всякого віку, та й поставмо питання: що в ній відбуватиметься, коли яке-небудь питання, бодай питання про переселення або про захист від ворогів вимагає розв'язання? Зібрання

¹ Бузольт, Очеркъ государ. и прав. греч. древностей, Харків, 1894, стор. 32—36, 103—108; Белохъ, Історія Греції, т. I, стор. 73—76; Богольповъ Учебникъ історіи Римскаго права, стор. 17; Момсенъ Римская історія, М., 1887, т. I, стор. 72—78; Тацит, Germania, роз. XI; Группер, Deutsche Rechtsgeschichte, I, стор. 119, 132; Фріманъ, Сравнительная политика, перекл. Коркунова, СПб. 1880, стор. 49.

² В. Дячан, Участь народа въ верховной власти въ славянскихъ государствахъ, Варшава, 1882, стор. 24. Див. ще твори А. Котляревського, т. III, стор. 438—440; Гильфердингъ, Борьба славянъ съ нѣмцами на балтійскомъ поморьѣ въ средніе вѣка (Архивъ истор. и практ. свѣдѣній, изд. Колачевымъ, кн. III), стор. 7; М. Бобринскій, Очерки історіи Польши, рос. перекл. СПб., 1888, т. I, стор. 55; И. Смирновъ, Очеркъ культурной історіи южныхъ славянъ, Уч. Зап. Каз. Унив., рік 57, кн. 5, 6; Городскія общины Далмаціи въ X—XI в., Ж. М. Н. П. 1881 апр., стор. 193—198; О. Леонтовичъ, Древнее хорвато-далматское законодательство. Записки Новор; Универс. рік 2, т. I, вип. 3, 4, стор. 18—20, 76—82; Його-ж, Государственное устройство стараго Дубровника, Ж. М. Н. Пр., 1867, грудень, стор. 806—817; М. Владимірскій-Будановъ, Неизданные законы юго-западныхъ славянъ, Ж. М. Н. Пр., 1881, березень, стор. 117—123.

індивідуумів, що її становлять, поділиться більш або менш виразно на дві частини: старші, найдужчі, і ті, що їхню прозорливість та мужність доведено на досвіді, становлять меншу частину, яка провадить дебати, тимчасом як більша частина зібрання, що складається з молодших, найслабших, нічим не видатних, становить слухачів, які звичайно обмежуються тільки тим, що врядагоди висловлюють свою ухвалу або незгоду. Дальший хід можна встановити безпомилково: серед керівних людей напевне знайдеться один, що тішиться більшою повагою, аніж хтось інший: який-небудь старий мисливець, видатний вояк або досвідчений лікар, що матиме важливий вплив на остаточну ухвалу питання.

Отож усеньке зібрання розіб'ється на три частини... Ці перші штрихи соціальної будови, що, на наш апіорний висновок, повинні сами собою виникнути, ми знаходимо справді у найдикихших людей; вони зміцнюються через повторення до того, що набувають сили заведеного порядку".¹

Лад політичний є відбиток ладу соціально-економічного, спричиненого через стан господарства. Зародки вирізнення впливової меншости і одного відзначаються вже за первісних часів, ба й тоді за доби збірного господарства та примітивного комунізму існували й мали вагу фактичні різниці: це й завважив Спенсер. З плином часу, коли виникає приватна власність і класова будова суспільства, вирізнення заможної меншости і пануюча роля цієї меншости неминучі. А разом з тим вирізняється один найзаможніший, який і являється природнім представником і головою цієї меншости, а так само всенької з неволі підпорядкованої йому і визискуваної від нього людности.

ЛІТЕРАТУРА.

Історики XVIII століття й початку XIX ст. додержувалися тієї думки, що давньо-руський державний лад мав характер виключно монархічний. Див. В. М. Татищевъ, *Исторія Россійская...* I, 540—545; В. М. Ломоносовъ, *Сочиненія* (вид. 1850 р.), III, 75, 141, 144; М. М. Щербатовъ, *Исторія Россійская...* I, 190, 192; Н. М. Карамзинъ, *Исторія Государства російскаго* (вид. 1-й Енерлінга, СПб., 1842), 67, 74, 142; Н. А. Полевой, *Исторія русскаго народа*. М., 1830. I, 70—73, 155, 200—201, II—87, 278; Г. Эверсъ, *Древнѣйшее русское право* (пер. Платонова), СПб., 1835, вступ.; Ф. Рейцъ, *Опытъ исторіи російскихъ государств. и граждан. законовъ* (перекл. Морошкіна) М., 1836, 28—29. За пізніший відгук цієї давньої думки можна вважати твір А. Преснякова: „Княжее право въ древней Руси“ (СПБ., 1909).

Прихильники цієї думки не могли не помітити в пам'ятках вказівок на участь народу в управлінні давньо-руською державою. Див. Татищевъ, 541—545; А. Шлецеръ, *Несторъ*, 305—309, 337; И. Н. Болтинъ, *Примѣчанія на исторію Россійскую Щербатова*, I, 176; Карамзинъ, I, 143, т. III, 121; Полевой, II, 54—94; Рейцъ, 155 і далі.

¹ Спенсеръ Развитие политическихъ учреждений. Вид. журнала „Мысль“. СПб. 1882. стор. 91—92.

Історики і західницького і слов'янофільського напрямку вважають віче за споконвічну руську установу. Див. С. М. Солов'єв, Обь отношеніи Новгорода къ великимъ князьямъ, у „Чтеніяхъ Общ. Ист. и Древн. Рос. 1846, № 1, стор. 16; К. Д. Кавелинъ, Собраніе сочиненій, СПб., 1897, I, 267, 34; А. С. Хомяковъ, Сочиненія, вид. 2, I, 368; Ю. Самаринъ, „Москвитянинъ“, 1847, № 2, 159 і далі; И. С. Аксаковъ Сочиненія, 2, вид. I, 14, 285, 289, 147; И. Д. Бѣляевъ статті у „Временникъ“ Общ. Ист. и Древн. Росс., № 8, 14, 15; „Русская земля передъ прибытіемъ Рюрика“, „Князь Рюрикъ съ братьями и дружиной“ і „Русь въ первые сто лѣтъ отъ прибытія Рюрика въ Новгородъ“; Разказы изъ Русской Истории, I, 52, 102, 123 і далі, 201 і далі. Підкреслюють значіння вічових зібраннїв у давній Русі історики-обласники й народники. Див. Н. И. Костомаровъ, Монографіи, I, 24, 335—336, 323, 67; VII, 145; А. П. Щаповъ, Сочиненія, СПб., 1906 р., I, 786 і далі. Ворог усяких теорій, історик М. П. Погодін зробив висновок, що всі віча були споконвіку скрізь звичайне явище; див. Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи, VII, 153 і далі.

У 60-х роках з'являються правничі праці, присвячені питанню про вічові зібрання. Див. С. М. Шпилевскій, „Обь участіи земщины въ дѣлахъ правленія до Іоанна IV“ (Юридич. журналъ издаваемый Салмоновымъ № 5, 1861, 208); В. И. Сергѣевичъ „Вѣче и князь“. Проф. Сергеевич установив, що по давньоруських землях була „мішана форма правління, в якій беруть участь два елементи, а власне монархічний в особі князя і демократичний, народний в особі віча“. Див., окрім „Вѣча и князя“, „Лекціи и изслѣдованія по древн. исторіи Рус. Пр.“. Проти висновків проф. Сергеевича виступив проф. Самоковсав. У статті „Замѣчанія по исторіи русскаго государственнаго устройства“ (Журн. Мин. Нар. Просв. 1869, XI) він доводить, що „в стародавній Русі за зверхній елемент держави був один лиш елемент, але не завсїди той-же самий: по південних волостях — князь, по північних — народ“. На думку проф. Самоковсаво виставив один тільки його учень Лімберт, автор статті „Предметы вѣдомства вѣча въ княжескій періодъ древней Россіи“. Навпаки, висновки проф. Сергеевича підтримали видатні вчені державознавці — Градовскій (див. ст. „Государств. строй древней Россіи“, у Збірці творів, I, СПб., 1889, стор. 339—381); Романович-Славатинскій („Пособіе для изученія рус. госуд. права“ вип. II, Київ, 1872, стор. 135—136); історик Бестужев-Рюмін („Русская Исторія“, I, 193, 205) і до науки ці погляди увійшли як тривке надбання.

Поруч елементів монархічного й демократичного дослідники руської старовини не могли не спостерегти у свідцтвах пам'яток вказівок на третій елемент — аристократичний. Див. Болтинъ, Примѣчанія на Ист. Рос. Щербатова, I, 176, 231; II, 305 Примѣчанія на Ист. Рос. Лекерка, I, 58; Карамзинъ, Исторія Госуд. Росс., I, 143, III, 121—122, 219—220; Р. Эверсъ, Древн. рус. право, 242; Рейцъ, Опыт исторіи... 28—29; И. Снѣгиревъ, Русскіе въ своихъ пословицахъ, 1832, кн. III, 14—15; К. А. Неволлинъ, Образование управленія въ Россіи отъ Іоанна III до Петра Великаго (Полное Собраніе Сочиненій, VI, 106, 137); Солов'єв, Исторія Россіи..., кн. I, 217, 220, 221, 683 та ин., 1522. Кавелинъ, Собраніе сочиненій, I, 6, 371; К. Аксаковъ, Сочиненія, I, 22, 104—105, 114, 142—143, 145, 203; Бѣляевъ, Русская земля передъ прибытіемъ Рюрика (Временникъ О-ва Ист. и Др. Рос., № 8, стор. 48, 53, 74, 87); „Разказы изъ Русской Истории“, I, 54 і далі, 329 і далі, 213; див. також статтю „Жители москов. государства“ у Времен. Об-ва Ист. и Др. Рос. № 1, 3; Костомаровъ, „Черты народной южно-русской исторіи“ (Монографіи, I, 191, 199, 242, 143, 190), „Сѣвернорусскія народоправства“ (Монографіи. VIII, 17 і далі); Погодинъ, Изслѣдованія..., III, 503, VIII, 61 і далі; ст. „Древняя русская аристократія“ (у „Москвитянинъ“ за 1847; ч. I); Сергѣевичъ, Вѣче и князь, 359—361; Лекціи и изслѣдованія... (1894), 144, 145; Рус. Юрид. Древн., II, 344—346, 337, 349; С. Петровскій, „О Сенатѣ въ царствованіе Петра Вел.“ (Опис докум. і паперів, що переходять в Москов. Арх. М. Ю., кн. III, 1876 р. стор. 13—14); А. Никитскій, Правительственный Совѣтъ въ Новгородѣ“

Ж. М. Н. Пр., 1869, жовт., 294—309; Очеркъ внутренней исторіи Пскова, 1873, стор. 39, і далі; 141 і далі Д. Иловайскій, Исторія Россіи, II, 298—301; И. Е. Забѣлинъ, Взглядъ на развитіе московскаго единодержавія (Истор. Вѣст., 1881, квіт., 763).

У зазначених творах з'ясована важлива роля бояр у давній Русі, вказано на існування аристократичної установи — „совѣта“ або „думы“ бояр. 1879 року з'явився дослід, спеціально присвячений цій установі, історика-правника проф. Казанського університету Н. П. Загоскіна: „Исторія права Московскаго Государства. Томъ II. Центральное Управление Московскаго Государства. Дума боярская. Казань, 1879“. А слідом за ним з'явилася інша праця на ту саму тему, що належить відомому історикові московському професорові В. О. Ключевському: „Боярская дума древней Руси“, М., 1882 (початок надруковано в „Рус. Мысли“ за 1880 р.). В оцих дослідах подається найдокладніша картина організації й діяльності боярської думи. Але юридична природа думи залишилася нез'ясована. З'ясування цього питання належить проф. М. Ф. Владимірському-Буданову. Цей учений спочатку в критичних завваженнях на досліді проф. Загоскіна й проф. Ключевського (Сборникъ Государственныхъ знаній, т. VIII) і згодом у відомому „Обзорѣ исторіи русскаго права“ встановив, що по давньо-руських землях до складу зверхньої влади ввійшли князь, боярська дума й віче, що боярська дума була установа постійна. Думку проф. Владимірського-Буданова про потрійний склад зверхньої влади поділяє історик-юрист акад. М. А. Дьяконов (див. ст. в старому „Энциклоп. Словарѣ“ Брокгауса та Ефрона, стор. 517—5180, „Очерки общественного и государственнаго строя древней Россіи“, вид. 4, стор. 151—163) і державознавець А. С. Алексеевъ („Русское государственное право“, 2 вид., стор. 161). Живовидячки, поділяють цю думку і державознавець проф. В. Івановський („Русское государственное“ право, Казань, 1895, т. I, вип. I, стор. 42—45; див. також „Учебникъ государственнаго права“, Казань, 1913, стор. 271—273), історики правники О. Тарановський (Новий Энциклоп. Словарь Брокгауса, т. 7, стор. 765); проф. А. Філіпов („Учебникъ исторіи русскаго права“, т. I, Юр., 1914, стор. 156—157, 195), історик проф. М. Довнар-Запольський („Русская исторія въ очеркахъ и статьяхъ“, за ред. проф. Довнар-Запольського, т. I, М., 1910, стор. 260 і далі); історик проф. Д. І. Багалій („Русская исторія“, т. I, М., 1914, стор. 194—198, 279—287).

Але панує в науковій літературі думка проф. Сергеевича про двоїстий склад давньо-руської державної влади.

До цієї думки приєднуються державознавці — Градовський („Государ. строй др. Россіи“), Романович-Славатинський („Пособіе для изученія рус. гос. пр.“), Хлабніков („Общество и государство въ домонгольскій періодъ русской исторіи“ Спб., 1672, стор. 260 і далі); Сокальський („Краткій учебникъ русскаго государ. права“, Од., 1890, стор. 43—44); Куплеваський („Русское государств. право, т. II, вип. I, 1896, стор. 5—6). Барон С. Корф іде далі за проф. Сергеевича: ставить віче понад князя („Исторія русской государственности“, т. I. СПб., 1908 (31, 66, 67 і далі, 102). Погляд проф. Сергеевича поділяє історик правник Н. Загоскін („Исторія права русскаго народа“, т. I, Каз., 1899, стор. 419—420; Нарешті, поділяють цю думку суто-історики, як автори загальних курсів Бестужев-Рюмін („Русская исторія“); С. Платонов („Лекціи по русской исторіи“, Спб., 1913, стор. 94); Н. Рожков („Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія“), т. I, Спб., 1903, стор. 83; Його ж „Русская исторія в сравнительно-историческом освещении“, Спб., 1919, т. I, стор. 205); М. Любавський (Лекціи по древней русской исторіи, М., 1915, стор. 123), так і автори монографій з історії окремих давньо-руських земель: М. Грушевський („Очеркъ исторіи Київской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія, стор. 289, 338, 330, 333); П. Івановъ (Историческія судьбы Волинской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца, XIV вѣка“, стор. 263 і далі); І. Лінніченко („Черты изъ исторіи сословій въ югозападной (Галицкой) Руси XIV—XV в.“, ст. 12); Д. Багалій („Исторія Сѣверской

земли до половини XIV стол.", стор. 118—119, 268—280, 301—302); В. Ляскоронський („Исторія Переяславской земли съ древнѣйшихъ временъ до половини XIII стол., ст. 450, 461, 463, 458, 459); П. Голубовський („Исторія Смоленской земли до конца XV в., стор. 222, 226—227); В. Данилевичъ („Очеркъ исторія Полоцкой земли до конца XIV стол.", стор. 177, 191, 192, 197, 198, 208).

Переглянувши це питання у своїй розвідці „Рада великаго княжества Литовскаго въ связи съ боярской думой древней Руси“ (ч. I), я переконався, що думка проф. Владимирського-Буданова цілком правдива, її potwierджують свідчення пам'яток давньо-руського права, аналогія з історією давнього права інших народів та аналогія пізнішого Литовсько-руського права.

ЗМІНИ СТАРОВИННОГО ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ. АРИСТОКРАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІВДЕННО-ЗАХІДНЬОГО ДЕРЖАВНОГО ЛАДУ.

ВОЛИНЬ ТА ГАЛИЧИНА.

На південному заході — в Галичині й на Волині, почасти в Київській землі — перевага переходить на бік начала аристократичного. Тут боярська дума дістає перевагу й над князем і над вічем.

Ця особливість почасти пояснюється сусідством з Польщею та Угорщиною. Мирні стосунки й воєнні сутички з цими аристократичними державами могли посередньо подіяти на державний лад західньо-руських земель. Та найбільше значіння належить фізичним умовам краю й звязаним з ними особливостям економічного побуту. І Волинь і Галичина лежать далеко од центру княжих усобиць; Галичина, почасти й Волинь, лежать, до того, далеко й од кочовиків, що своїми нападами завдавали страшенно багато лиха людности інших земель. Спокійне більше-менше життя вабить сюди пересельців із Київської землі. Ваблять сюди пересельців і природні багатства краю. Опріч північної болотяної частини Волини, всенька область під оцими землями складалася з розлогих просторонів найродючішого ґрунту по р. р. Сянові, Богові, Дністру та допливах Прип'яти. Збільшується людність, зростає народній добробут. Густі ліси містили в собі великі зоологічні багатства, серед них водилися тварини, що за наших часів уже повимирали, а надра — земні багатства мінеральні. Инакше кажучи, були сприятливі умови для хліборобства і взагалі добувальної промисловости. Разом із тим географічне становище й безліч річок, що наближалися одна до одної своїми верхів'ями, сприяли розвиткові торговельних стосунків з чорноморським узбережжям і Візантією на півдні та Західньою Європою через Угорщину, Польщу й Прусію на заході. І справді, помічається чимало-таки міських пунктів з торговельною й ремісничою, тубільною

та захожою людністю. Про один з отаких пунктів — Холм на Волині літописець завважує: „Даніиль... нача призывать прихожаѣ Нѣмцѣ и Русѣ иноязычники и Ляхы; идяху день и во день и въ уноты и мастерѣ всяции бѣжаху и съ татарѣ сидѣльницы, и лучницы и тульницю и кузнецѣ желѣзу и мѣди и серебру; и бѣ жизнь, и наполниша двory окрестъ града поле и села“ (Іпат., 558).

Здавалося-б, усі були умови на те, щоб розвивавсь народній добробут. Добробут розвивається. Та він аж геть нерівномірно розподіляється поміж окремими класами людности. Землевласники — бояри, власне „великі бояри“, себ-то землевласники великі, визискують трудящу масу й до своїх рук захоплюють лев'ячу пайку народнього багатства. Людности більшає взагалі, надто збільшується міська людність, що промишляє різними промислами та крамарює. З'являється попит на хліб для внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Значить, потрібна тенсифікація сільського господарства. Завдяки родючості місцевого ґрунту, з одного боку, і через поневолення хліборобської сільської людности, з другого боку, поліпшують свій економічний добробут бояри, що були землевласниками й постачальниками хліба для внутрішньої й зовнішньої торгівлі, надто „великі бояри“.

Відгук добробуту Галичини й Волини чуємо в білінах, де Волинь і Галичину, через їхнє багатство, порівнюють з багатою Індією.

Да изъ тою ли со Галичи со проклятоей.

Ай со той ли славноя съ Индѣи со багатой

А съ того славнаго богата съ Волянъ города,

Съ Волянъ-города да со Индѣйскаго.¹

Галичину й Волинь плутають з Індією. Це казкова країна незчисленних багатств, що належать боярам. Молодий Галицький боярин Дюк Степанович вихваляється своїм багатством. Він закладається з князем Володимиром Київським, що 6 писарів протягом 12 років не спишуть його добра. І виграє заклад. Іде на парі з Київським чепуруном Чурилою Пленковичем, хто з них протягом 3 місяців і 3 день ошатніше одягатиметься, що-дня змінюючи одягу. І теж виграє парі. Дюк Степанович — багатир, що рівного йому нема.

Про багатства Галицьких бояр, побіч польських письменників (див. оповідання Кадлубка про розправу князя Романа з Галицькими боярами), згадує й Іпатський літопис. „Даніиль же взя дворѣ Судиславль якоже вино и овошѣ, и кормя, коней и стрѣль при-странньо видѣти“ (Іпат., 506). Той самий боярин Судислав „во злато перемѣнися, рекше много злато давъ избавися“ (Іпат., 487). Побіч значних великих володіннів і рухомих багатств, Галицькі бояри користали ще з одного джерела збагачування: вони „землю держали“

¹ Др. рос. стихотв. К. Данилова, 22, 203.

й „землю грабили“: „бысть мятежь великъ въ земль и грабежь отъ нихъ“ (себ-то бояр).

Тим-то князі Данило й Василько послали свого печатника в Бакоту „исписати грабительства нечестивыхъ бояръ“ (Іпат. 595—596). Але й легальне орудування землею було, звичайно, вигідне для бояр. Року 1234-го Данило „прия землю Галичьскую и розда города бояромъ и воеводамъ, и бѣша корма у нихъ много“ (Іпат., 514).

Галицькі й Волинські бояри — то великі землевласники, багатії. Вони підхиляють під свій вплив народню масу. Вони розпочинають боротьбу з князівською владою. І тому переважно в державному житті значіння дістає боярська дума.

Віче збирається до половини XIII ст. Але літописець розмірно не часто згадує за вічові зібрання; очевидячки, роля їхня була невеличка. Увага літописцева зосереджена на боротьбі князів з боярами. Він докладно оповідає про різні епізоди, що стосуються до цієї боротьби. З літописних оповіданнів довідуємося, що бояри втручаються в родинні справи князя. Князь Ярослав (Осмомисл) був одружений з дочкою Суздальського князя Юрія Долгорукого Ольгою. З шлюбною жінкою жив недобре. Мав коханку, якусь Настю з роду Чагрів. Своїому нешлюбному синові від Насті Олегові давав перевагу перед шлюбним Володимиром. Великої сили при князівському дворі набули коханчині родичі. Бояри використали розбрат у князівській родині. Покривджена княгиня Ольга втекла з сином Володимиром у Польщу; разом з нею подалися і деякі бояри („Костянтинъ Сѣрославичъ и многи бояре съ нею“). Бояри, що позалишалися, вчинили заколот у Галичі. Настю схоплено й спалено на вогнищі. Родичів її („Чагрову чадъ“) було вибито. Сина Олега завдали в неволю. А князь Ярослав (Іпат. 384, 385) примушений був присягнути в тому, що надалі житиме з княгинею в злагоді („ему мѣти княгиню в правду“). Бояри в данім разі заступилися за права законної князевої дружини. Виступили захисниками родинного начала. Та річ не в мотивах, а в самому факті: бояри повстали проти князя й приневолити зробити так, як вони хтіли.

Як Ярославове місце заступив шлюбний (законний) його син Володимир, сталося знов те саме. Володимир, мовляв літописець, був пияк і розпусник — „бѣ любезнивъ питью многому... гдѣ улюбивъ жену или чью дочерь, поимашеть насиліемъ“. Він пішов за батьковим прикладом. І теж завів собі коханку — якусь попадю, ще й мав од неї двое синів. Бояри знову втрутилися в родинне князеве життя. Року 1188-го вони зробили збройне повстання. Послали переказати князеві, що не хтять кланятися попаді й вимагають видати її. Князь не захтів послухатися цієї вимоги й розлучитися з своєю любкою. Але злякався і втік в Угорщину, захопивши з собою попадю, двое синів і скільки міг золота та срібла (Іпат., 444—445).

Згодом, року 1226-го, князь Мстислав, на вимогу бояр, видав молодшу свою дочку заміж за Угорського королевича Андрія: „Мстиславъ же, по совѣтѣ льстивыхъ бояръ вда дочерь свою меншую за королевича Андрея и дасть ему Перемышль“ (Іпат., 499).

Бояри зчиняють збройні повстання проти князів. Року 1187-го як помер князь Ярослав, „бысть мятежь великъ въ Галичской землѣ“: Галицькі бояри вигнали Ярославового сина Олега, дарма що по батьковій смерті присягнули були визнавати його за князя (Іпат., 442). Року 1188-го галицькі бояри „совокупивше полкы своя и утвердившася крестомъ, и востаха на князь свой“ (Іпат., 444). Року 1205-го король Угорський Андрій здобув Галич, „увѣдивъ беззаконіе Галицкое и мятежь“ (Іпат., 453). 1230 року „крамолѣ же бывши во безбожныхъ боярехъ Галычкыхъ съвѣтъ створше... на убіеніе“ кн. Данила (Іпат., 508). 1234 р. Галицькі бояри „воздвигоша коромолу“, себ-то зчинили повстання проти Данила й Василька (Іпат., 516).

Бояри з власного вподобання закликають і проганяють князів. Року 1159-го бояри розпочинають пересправи з князем Іваном Ростиславовичем Берладником і обіцяють покинути князя Ярослава й перейти на його бік: „толико явить стягы и мы отступимъ отъ Ярослава“ (Іпат., 342). Року 1189-го „послаша Галичський мужи к Ростиславу Берладнычю, зовуще его к себе в Галичь на княжение“ (Іпат., 446). Року 1202-го Галицькі бояри запрохали Ігоревичів і посадили Володимира в Галичі, а Романа в Звенигороді (Іпат., 481). Року 1210-го „выгнаша изъ Галича Ростислава Рюриковича, а Романа Игоревича посадиша“ (Воскрес., 116—117). Року 1226-го на вимогу бояр і наперекір власному бажанню „Мстиславъ дасть Галичь королевичу Андрееви“ (Іпат., 501). Року 1235-го Галичани прийняли за князя свого Данила, причому, як каже літописець, „бояре пришедше, падше на ногу его, просяще милости: „яко согрѣшихомъ ти, иного князя держахомъ“ (Іпат., 518). Мова тут про князя Михайла Всеволодовича. Очевидячки, він дістав Галицький стіл за допомогою бояр, а тепер ті самі бояри визнають уже Данила.

Через заколоти, що викликали Галицькі бояри, сусіди — угри й поляки вплутуються в галицькі справи, й Галицькі бояри сами вдаються до них по допомогу. Угорський король Андрій „увидѣвъ беззаконье Галицкое и мятежь“ р. 1205-го, виправив військо під Бенедиктовим проводом в Галичину й прилучив її до своїх володінь (Іпат., 483), призначивши Бенедикта на керівника. Його керування було не до смаку боярам: він був, як каже літопис, „томитель бояром и гражаномъ“. Бояри вдалися до Ігоревичів, що з'явилися з дужим військом, та й прогнали Бенедикта. Але Ігоревичі були ще більш не до вподоби боярам: „съсовѣтъ сотвориша Игоревичи на бояре Галичський да изъбьютъ и“ (Іпат., 484). Багатьох справді було

вбито, інші (серед них один із найвпливовіших Володислав) утік до угрів. Вони вдалися до Угорського короля з проханням дати їм „отчича Галичю Данила“, аби спекатися Ігоревичів. Проти Ігоревичів і захищаючи Данилові права, Угорський король вирядив велике військо. Ігоревичів схоплено, видано боярам і вони їх повісили (Іпат., 480). Князем Галицьким зробився Данило; як каже літопис, його посадили були на князівський стіл Галицькі й Волинські бояри та Угорські воеводи. Тому що Данило був малоліток, фактично управління повинно було перейти до його матери, вдови князя Романа. Це не подобалося боярам. Вони стали вимагати, щоб її видалено з Галича. І коли вона примушена була оступитися, управління цілком перейшло до бояр. Але за Романову вдову оступився той самий Угорський король, знов-же й Луцький князь Інгвар та деякі інші руські князі. Впливових Галицьких бояр Володислава, Судислава й Пилипа було схоплено, причому Володислава закуто в кайдани й одвезено в Угорщину (Іпат., 481). Знову через втручання угрів на Галицькому князівському столі сів Данило. Та не надовго. Решта бояр закликали Пересопницького князя Мстислава, і Данило з матір'ю втік в Угорщину. Тимчасом Галицький боярин Володислав, заарештований і одісланий в Угорщину, встиг, очевидно, повернути до себе Угорського короля. Року 1210-го на чолі угорського війська він пішов у Галичину проти князя Мстислава. Мстислав утік і „Володислав вѣха в Галичъ и вокняжися и сѣде на столе“ (Іпат., 488). Закнязювання боярина стало за привід для нового втручання чужоземців. Проти Володислава виступили — Польський король, Угорський король, а так само деякі Галицькі „великие бояре“. Володислава схоплено, ув'язнено й у замкненні він помер. Чужоземці виступили проти Володислава, захищаючи Данилові права. Але як Володислава було схоплено, вони вирішили на свою руч використати становище, що утворилося. Данилові дали були Володимирський стіл, а Угорський королевич одружився з польською королівною й дістав галицький стіл. Та незабаром союзники-чужоземці (король Польський і король Угорський) посварилися; король Польський під'юдив князя Мстислава Мстиславовича добиватися галицького столу (Іпат., 489). За Мстислава Мстиславовича, що довгенько-таки князував у Галичі, Галицькі бояри знову вплутують чужинців у галицькі справи. За порадою бояр, Мстислав видав меншу дочку свою за Угорського королевича Андрія й дав йому князівський стіл у Перемишлі (Іпат., 499). Тоді бояри почали вимагати, щоб Мстислав Мстиславович оддав тому самому Угорському королевичеві Андрієві Галич. І князь примушений був згодитися, дарма що мав намір передати Галич другому своєму зятеві князеві Данилові (Іпат., 500—501). Але частина бояр була все-таки на Даниловому боці.

Спираючись на них і на Галицьких міщан, Данило по Мстиславовій смерті опанував Галицький стіл, і королевич Андрій утік в Угорщину разом з своїм прихильником — лідером угорської партії — Галицьким боярином Судиславом. Судислав зумів переконати Угорського короля, щоб той виступив проти Данила. До угрів прилучилися Галицькі бояри, і Угорський королевич Андрій знов став Галицьким князем. Але Данило далі провадив боротьбу з уграми і йому пощастило перемогти їх і сісти на Галицькому столі допіру по тому, як на його бік перейшли Галицькі бояри (Іпат., 514).

Бояри кривдять князів, знущаються з них. Було закликано Пересопницького князя Мстислава Ярославовича допомагати проти угрів. Князь прийшов на допомогу й став за предмет знущання для одного впливового боярина: „и приидѣ к Галичю и не успѣвшю ему ничтоже, Щепановичъ Илѣя возведѣ и на Галичину могилу, осклабился рече ему: „Княже убо еси на Галичинѣ могылѣ посѣдѣлъ, тако и въ Галиче княжилъ еси“, смѣяхуся бо ему, воротися въ Пересопницу“ (Іпат., 483—484). На заклик князя Данила один впливовий боярин Доброслав приїхав в одній сорочці: „приїхавша съ великою гордынею, едучю Доброславу въ одной сорочцѣ, гордящу, ни на землю смотрящу, Галичаномъ же текущимъ у стремени его“ (Іпат., 525). Року 1230-го був такий випадок з кн. Данилом: „некогда ему в пиру веселяшесе, одинъ изъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему чашею, и то ему стерпѣвшу“ (Іпат., 509). Був інший випадок: боярин „держатель града“ не пустив князя до міста, що було його, князівська, отчина; князь покірливо подався геть, потішаючи себе думкою, що Бог помститься над зухвалим за зроблену кривду: „и отъиде мысли ся, иже Бог послѣже отмѣстье створи держателю града того и въдасть и в руцѣ Данилу“ (Іпат., 524). Був виключний в давньо-руській історії випадок, як зазначено вище: галицькі бояри повісили двох князів (Іпат., 486). І інший теж виключний випадок: боярин став князем („въѣха въ Галичъ и вокняжися и сѣде на столѣ“). Був ще виключний випадок: всі бояри натовпом подалися з Галича в Карпатські гори; князь мусів вирядити до них посольство, виправдувавсь у своїх вчинках, прохав їх повернутися назад.

Траплялося іноді, що в боротьбі з боярами князі брали гору й тоді показували свою силу над подоланим ворогом. Князь Роман, що його бояри вигнали з Галичини й що знов, за допомогою Польщі, сів на Галицькому столі, не зупинявся, як кажуть польські письменники, перед найлютішими заходами супроти бояр: він їх живцем закопував у землю, четвертував, розстрілював. Князі Ігоревичі, як каже літопис, забили 500 бояр; інші повтікали були в Угорщину. Князь Данило, скориставши з ворогування двох найвпливовіших бояр, заарештував обох, а тоді послав свого печатника в Бакоту,

що її захопив був один із заарештованих, „исписати грабительства“ його.

Та скороминуші поразки бояр не змінили кінця боротьби на князеву користь. Бояри перемогли. Це свідчить про їхню велику силу. Адже доводилося боротися і з такими ворогами, як Роман Волинський та Данило Галицький. Князям оцим, що мали видатні політичні здібності, зламати боярську силу не пощастило. Довідавшись про крайні вияви боярської сваволі, про зазіхання на його, князеві, права, Данило обмежується тим, що намовляє бояр не сваволити: „я князь вашъ, каже він їм, но вы повелѣнія моего не творите, землю грабите“. А як намовлення не допомогли, то Данило „скорбяше и моляшеся Богу о отчинѣ своей, яко нечестивыми симъ держати ю и обладаи ю“. Князь терпить, як боярин брутально знущується з нього; князь сумує й молиться Богові, як бояри не кричучись порушують його права. Живовидячки, боротися з боярами князеві було не сила.

Літопис докладно оповідає як боролися князі з Галицькими боярами, що свідчить про не аби-яку силу галицького боярства. Але безперечно, що таку саму силу мали бояри й на Волині. Однакові соціально-економічні умови повинні були призвести до однакових наслідків: що було в Галичині, було й на Волині — в інших формах але те-ж саме.

У билінах Волинь і Галичина ототожнюються:

Изъ за моря, моря синяго,

Изъ славна Волинца,

Красна Галичъ“ (Кир. 23, 207).

Вже з кінця XI ст. помічається вплив Волинських бояр на князів. Року 1085-го Вол. кн. „Ярополку хотящу ити на Всеволода, послушавшю ему злыхъ совѣтникъ“ (Іпат., 144). Року 1097-го „влѣзъ сотана у сердце нѣкоторымъ мужемъ и начаша глаголати къ Давыдові Игоревичю“ (кн. Володимирському; Іпат., 168). Року 1118-го, „выбеже Ярославъ Святополчичъ изъ Володимера, Угры и бояре его отступиша отъ него“ (205).

Волинські бояри, як і Галицькі, запрохували й усували князів. В 1226 році Судислав од імення Галицьких бояр удався до князя Мстислава, вимагаючи: „княже! дай дщерь свою обрученую за королевича, и дай ему Галичъ; не можешь бо держати самъ, а бояре не хотятъ тебя“ (Іпат., 500). І князь мусів уволити боярську волю. Те саме було й на Волині. 1204 р. „бояромъ же не любящимъ Ингвара, Олександръ же съвѣтомъ Лестковымъ прия Володымеръ“ (Іпат., 483).

Бояри Галицькі й Волинські виступають поруч, спільно, як каже Іпатський літопис: року 1202-го „собравъшу Рурику Половці и Руси

много и приде на Галичъ... и пришедшю ему на Галичъ и срътоша и бояре Галичкыи и Володимерьстии у Микулина на рѣцѣ Серетѣ“ (480). Як каже той-же літопис, року 1208-го „бояре Володимерьстии и Галичкыи и Вячеслав Володимерьскый и Всеволодъ Галицкый и вси бояре Володимерьстии и Галичкыи и воеводы Угорьскыя и посадиша князя Данила на столѣ отца своего великого князя Романа“ (486).

Після того, як помер князь Роман, Галицькі бояри надумалися „искоренити племя Романово“. Тоді князь Володимир, за порадою Галицьких бояр („со сьвѣтомъ галичкыхъ боярь“) послав до м. Володимира Волинського якогось попа з наказом видати Романовичів (що перебували з Романовою вдовою в Володимирі). Громада Володимирська хтіла вбити посла. Але деякі бояри („Мьстибогъ, Мончюкъ и Микифоръ“) сказали, що не можна вбивати посла, „имѣя хубо лесть въ серцѣ своемъ“, додає літопис, „яко предати хотяху господу свою и г҃ дѣ“. Романова вдова переконалась, що залишатись далі в Володимирі небезпечно, та й утекла з дітьми. Значить бояри Волинські були за союзників Галицьких бояр і теж виступали проти Романовичів (Іпат., 481).

Бояри перемогли. Лад, що встановився в наслідок перемоги, найкраще характеризується літописцевими словами про обопільні стосунки між Галицьким князем Данилом і Галицькими „великими“ боярами. „Бояре же Галичстии, каже літописець, Данила князем себѣ называху, а самѣ всю землю держаху“. Отоді, усе управління державою було в руках бояр, власне великих бояр; вони „держали“ землю. Літописи й інші пам'ятки повідомляють, що окремі великі бояри, на правах князів, володіли й управляли пригородами. Доброслав „вокняжился“, каже літописець за одного з великих бояр часів князя Данила. Цей Доброслав укупі з другим боярином Судичом захопили самовільно, „безъ княжя повелѣнія“ місто Бакоту й усеньке Пониззя, а третій Григор Васильович — Перемишль і всю перемиську горяну околицю. Заволодівши цілими провінціями з пригородами на чолі, великі бояри од себе вже роздають дрібніші адміністративні одиниці — волості — в управління іншим (меншим) боярам. Цього недосить, великі бояри самовільно порядкують князівськими доходами. Соляні копальні в Коломиї становили князівську регалію. Згаданий вище Доброслав почав порядкувати цими копальнями. Князь послав свого стольника Якова нагадати Доброславові, що він не повинен зачіпати Коломию. Як Яків сидів був у Доброслава, надійшло двоє бояр і вклонилося до землі. Яків запитав, що це воно за поклони, що вони визначають? „Вдахъ имѣ Коломью“, відповів Доброслав. Князівський посланець узяв докоряти бояринові за сваволю. Той не виправдувався, тільки-ж посміхнувшись сказав: „то что могу же глаголати“.

Великі бояри in согроге становили боярську думу, що з нею князь повинен був радитися у всіх найважливіших справах управління. Князь Володимир Ярославович, що поспитавсь був перебути без думи („думы не любяшетъ съ мужами своими“), заплатив за це князівським столом. Звичайно-ж князь радився з боярами. Року 1289-го князь Волинський Мстислав Данилович, порадившись з боярською думою, наклав на Берестейських жителів новий податок — „ловчее“ за їхню крамолу (Іпат., 613).

У 1289 році Волинський князь Володимир Василькович склав думу на користь свого брата у-других Мстислава Даниловича та своєї княгині в присутності боярської думи — єпископа Володимирського, бояр і слуг своїх та свого брата у-других (Іпат., 593—594).

У 1278 році на засіданні боярської думи обмірковувано питання про від'їзд недужого Волинського князя Володимира Васильковича та про те, що тимчасово заступити його мав був єпископ Марко (Іпат., 592).

Князь Волинський Володимир Василькович, порадившись з боярами, збудував місто Кам'янець р. 1276-го (Іпат., 578).

У першій половині XIV ст. князь Волинський Юрій склав умову з магістром Німецького ордену од свого імення й од імення боярської думи („любезныхъ и вѣрныхъ бароновъ и соратниковъ“). Членами думи були князів дядько Дмитро, Белзький воевода Михайло Елеазарович, двірський Василь Кудринович, Перемиський воевода Григор Коссакович, Львівський воевода Борис Кракума, Луцький воевода Хведір Отек і Ходко Еромирович. ¹

Року 1366-го Волинський вел. князь Дмитро склав умову з Литовським вел. кн. Ягайлом, порадившись з боярською думою в складі: владики Луцького Арсенія, князя Данила, Васка Кирдеевича, воеводи Луцького Івана та Івана Мстишинського. ²

Року 1289-го князь Мстислав Данилович обміркував з боярами своїми й брата свого питання про похід проти небожа Юрія Львовича; думки поділилися: бояри обстоювали, щоб іти проти Юрія Львовича военним походом; сам-же князь волів розпочати наперед мирові пересправи (Іпат., 611).

Року 1291-го князь Лев Данилович „дума много съ бояры своими, посла рать свою къ Воротьславу воевати Индрихова земли“.

Дума обмірковувала питання про складання міжнародніх договорів. Найголовніше-ж це те, що боярська дума порадувала князівським столом—закликала й скидала князів, себ-то привластила собі те право, яке передніше належало вічовому зібранню. Волинський князь Роман, довідавшись, що Галицькі бояри „не добро живутъ съ князем своимъ“

¹ Карамзинъ, Ист. гос. рос., IV, прим. 276.

² Arch. Sanguszków, I, № 1.

Володимиром Ярославичем, намовляє їх вигнати Володимира й запрохати його. Чом Роман розпочав пересправи з боярами про зміну одного князя й запрохання іншого? Тому, живовидячки, що розв'язати це питання могли тільки вони. І справді, бояри вигнали Володимира та й посадили Романа. Таких фактів багато. Ті самі Галицькі бояри спочатку закликали, потім прогнали, а тоді знов закликали князів Ігоревичів. На Волині князь Інгвар Ярославич позбувся Володимирського столу через те, що „бояре не любили его“. Володимирські й Галицькі бояри посадили Данила на батьківському столі. Галицькі бояри стали вимагати, щоб князь Мстислав Мстиславович передав Галицький стіл своєму зятеві королевичеві Андрієві, а свої вимоги мотивували так: „не можеш бо держати самъ, а бояре не хотятъ тебя“.

Обрання князя — головна функція віча в минулому. Але цю функцію віднімо. Віче скликається рідко, лиш у виключних випадках. Наприклад, князь Данило спитувавсь був спиратися на віче в боротьбі з боярством. Підпора, як виявилось, була слабка. З половини XIII ст. віче перестають скликати.

Боярська дума обирала князя. В XIV ст. „kniazi Bojare Wolynskije bili czolom Welikomu kniaziu Gedyminu, aby w nich panowal i hospodarem byl“ (Літопис Биховця, 15). У першій половині XV ст. „wsi kniazi u Boyare Wolynskiy pryiechali udaryli czolom welikomu kniaziu Kazimiru siuzytu i prisiahu iemu na tom swoju dali“ (Літопис Биховця, 51).

Тому наприкінці XV ст. рада вел. князя Литовського запрохала Волинських князів і панів приїхати до Вильни на сойм, щоб обрати великого князя (А. З. Р., I. № 100). Боярська дума обирає князя. І взагалі боярська дума стоїть на чолі всього державного управління. Од XV століття збереглося чимало-таки грамот, так званих „листів“, Волинського князя Свидригайла. В листах оцих здибаємо той самий вислів: „мы порадившися съ нашими князи и съ паны, съ нашею вѣрною радою, дали и записали“...

Вислів оцей — новина. У пам'ятках періоду ранішого ми його не бачимо; в цих пам'ятках є вказівки на те, що існувала тая установа, яка в історично-юридичній літературі зветься боярською думою, оповідається про те, що вона робила, з кого складалася, але особливої назви для неї нема. „Дума боярська“ — термін, що вигадали вчені дослідники. Допіру в XV ст. з'являється назва — „рада“, — запозичена з сусідньої Польщі.

До складу ради, як і давніш, увіходять великі землевласники. Вже й раніше літописець вилучав їх із боярської маси, називаючи „великими“ боярами. Тепер, щоб одрізнити од боярської маси дрібних землевласників, що задержали стародавню назву „бояри“, вони

звуться з-польська „панамі“. До них увіходять і князі, що позбулися політичної влади, але задержали великі земельні володіння.

Князі й пани займали посади в місцевому та двірському управлінні. Але коли цих посад вони не обіймали, то й тоді мали право засідати в раді. Вони становили „вірну раду“ Волинського князя не тому, що були воеводами, старостами, канцлерами, маршалками, а тому що були великими землевласниками. У реєстрах членів ради зустрічаємо якого-небудь Немиру Резановича, старосту Луцького, або Петрашка Мильського, маршалка земського, а поруч з ними князя Олександра Івановича Носа, князя Івана Четвертинського, пана Івашка Монивидовича, пана Івана Гулевича та інших, що жадних урядів не посідали. Ймення їхні ставлять навіть перед іменнями урядових осіб. Отож, у складі „вірної ради“ вони займали місця почесніші. Очевидячки, не служба одкривала доступ до ради, а власне право, що належало князям та панам, як великим землевласникам.

Таке загальне правило. Вийняток полягав у тому, що православні єпископи як тепер, так і давніш, були князівськими радниками через своє звання і посідали перше місце, вище од усіх князів і вище од панів. А втім, вони так само були великі землевласники.

У XV ст. Волинь остаточно втратила політичну незалежність та й зробилася провінцією Литовсько-руської держави. Ще раніш, (у XIV ст.) втратила політичну незалежність Галичина. Та аристократичні особливості їхнього державного й громадського ладу задержалися і після цього. Галичину було прилучено до Польщі, тоб-то вона зробилася провінцією держави, де давно вже пустив коріння аристократичний лад.

Волинь увійшла до складу великого князівства Литовського, що утворилося з земель давньоруських, властивої Литви та Жомоїти. Великі князі Литовські, творці цієї держави, у своїх стосунках до людности руських земель неухильно керувалися одним загальним правилом: вони „старини“ не порушували й „новини“ не заводили. Тому аристократичні особливості, що становили волинську „старину“, задержуються. По-давньому з маси людности відокремлюється класа великих землевласників — князів та панів. Із їхнього кола призначаються обласні правителі (староста Луцький, намісник, згодом староста Володимирський, староста Крем'янецький, маршалок Волинської землі). За литовської доби „князя и пана и землянина старостѣ и намѣстникомъ нашимъ одному ихъ не судити, маеть при себѣ посадити князей и пановъ и землянь тежѣ маеть его судити“ (А. З. Р., II, стор. 66). І справді як передніше, судив князь з боярами, так пізніше, за доби литовської, судив намісник вел. кн. Литовського з князями й панамі. Наприклад, року 1517-го судив кн. К. І. Острозький (Луцький воевода й маршалок Волинської землі), а на суді

були: князь Андрій Михайлович Сангушкович (староста Володимирський), кн. Мих. Вас. Вишневецький і Збараський, кн. Хвед. Мих. Чарторійський, кн. Ан. Мих. Кошерський, та „иншии вси княжата и панята Волынское земли“ (Arch. Sang., III, № 175).

Щоб обміркувати найважливіші питання, що стосуються до цілої Волинської землі, скликаються обласні сойми. Провідну роль на соймах відіграють ті самі князі й пани, дарма що закликають і простих землян та бояр, себ-то середніх та дрібних землевласників. Обласні оці сойми замінили боярську думу й раду тих часів, коли Волинська земля політично була незалежна.

ЛІТЕРАТУРА.

Ще С. Соловйов у своїй дисертації „Исторія отношеній между князьями Рюрикова дом“ (стор. 243 й далі) відзначив переважне значіння Галицьких бояр і вказав на причину цього явища. Надто велику вагу має монографія київського проф. Н. П. Дашкевича „Княженіе Данила Галицького“. Див. ще: М. Костомарова „Начало единой державіа въ др. Руси“, Молчановського „Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1424 года, Лінниченка „Черты изъ исторіи сословій въ юго-западной Галицкой Руси XIV—XV в.“, Іванова „Историческія судьбы Волинской земли съ древнѣйшихъ временъ до конца XIV вѣка“, Мирона Кордуби „Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII століття“ (в „Зап. Наук. Товар. імени Шевченка“, т. XXXI—XXXII), Владимирського-Буданова „Обзоръ исторіи русскаго права“ (вид. 3, стор. 66—69), Ключевського „Боярская дума древней Руси“ (вид. 3, стор. 68—69), мій твір „Рада великаго княж. Литовскаго въ связи съ боярскою думою древн. Россіи“ (ч. I, стор. 181—201), О. Єфименкової „Исторія украинскаго народа“ (вип. I, стор. 69—70), Д. Багалія „Русская исторія“ (т. I, стор. 262—263), В. Іконнікова „Опытъ русской исторіографіи“ (т. II, кн. 1, стор. 542—543), М. Грушевського „Исторія України-Руси“ (т. II, стор. 400—402, 478—482).

Не визнають переважного значіння Галицьких бояр — Кавелін („Собраніе сочиненій“, т. I, стор. 372) і Філевич („Борьба Польши, Литвы и Руси за Галицко-Владимірское наслѣдіе“, стор. 183).

Про боротьбу Галицьких (почасти Волинських) бояр з князями оповідає Іпатський літопис (стор. 335—610). Див. ще Dlugossi, Hist. Poloniae, I, стор. 580; Kadlubek, Monum. Polon. hist., II, 440—441.

„Листы“ Волинських князів XIV ст. надруковано в Карамзіна (Прим. 276 до т. IV „Исторіи госуд. Россійскаго“) та в Arch. Sangusków, т. I, № 1).

„Листы“ Свиригайла надруковано в отаких виданнях: „Акты Зап. Россіи“, т. I, „Акты Южн. и Зап. Россіи“, т. I, Arch. Sanguszków, т. I і III, Антоновичі Козловський, „Грамоты вел. князей Литовскихъ“, Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VII, т. I, ч. V, т. I, „Акты Лит. Метр.“, що видав Леонтович. Пізніше видання: В. Розов, „Українські грамоти XIV—XV в.“ т. I, у Києві 1928 р. Вид. В. У. А. Н.

Про сойми Волинської землі див. Любавського „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства“ (стор. 869—872), його ж „Литовско-русскій сеймъ“ (стор. 153—155), Максимейко „Сеймы Литовско-русскаго государства“ (стор. 19, 29, 36—39).

РОЗВИТОК АРИСТОКРАТИЧНОГО ЛАДУ В ЛИТОВСЬКО-РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Ані Романові Волинському, ані Данилові Галицькому не пощастило утворити на заході єдиної руської держави. Вони злучили Га-

личину з Волинню, утворили одно Галицько-Волинське, або Галицько-Володимирське (за іменням Волинського міста Володимира) князівство, підхилили під свій вплив Київську землю. І на цьому тоді справа збирання західно-руських земель зупинилася. Опинившись між дужими ворогами (Татарською Ордою, Польщею й Литвою) й відтате спустошеною за часів татарщини Київщиною та болотяним, багнистим Турово-Пинським Поліссям од північно-західніх земель, Галицько-Волинське князівство не мало змоги втягти цих земель у сферу свого впливу. Йому судилася роля західно-руської окраїни, а не роля західно-руського центру. Осередком, що навкруги його об'єдналися західно-руські землі, зробилася Литва. Литовським великим князям — Миндовгові, Гедимінові та його наступникам пощастило здійснити те, до чого прямували Роман і Данило. Вони використали складні обставини на те, щоб обернути єдність національну, яка в'язала окремі руські землі, в єдність політичну. У XIII столітті мало не одночасно двоє ворогів виступило з різних боків проти східних, чи руських слов'ян: татари з сходу й німці з заходу. Татари наполягли найбільше на східні руські землі, але вони дошкульно дуже зачепили й південну, ба навіть західню Русь. Німці попрямували на північні та західні руські землі, а так само на землі литовські. Зовнішня небезпека примушує людність усяко вишукувати способів, як-би запобігти прийдешньому поневоленню. Того самого шукають і племена литовські. Певний спосіб полягав у тім, щоб піддатися тому, хто може захистити од небезпечних ворогів. Литовські великі князі — люди з не аби-якими воєнними здібностями, — могли захистити. Їм пощастило підгорнути під себе західні й південні руські землі (українські та білоруські) й утворити з властивої Литви, Жомоїти та цих українських і білоруських земель велику державу, що офіційно звалася великим князівством Литовським, а в історичній науці дістала назву Литовсько-Руської держави. Її названо Литовською, бо ініціаторами її утворення були великі князі Литовські, що приєднали до своїх литовських володінь південно- й західно-руські землі. Її названо руською, бо до її складу поввіходили південно- й західно-руські, себ-то українські й білоруські землі. При цьому землі руські становили величезну масу території всієї держави, а українці та білоруси, що залюднювали оці землі, становили переважну більшість її людности. Окрім того українці й білоруси культурно були вищі за литовців і підхилили їх під свій культурний вплив. Зокрема мало вагу західно-руське право, вплинули також руські державні порядки. Тим-то той державний лад, який утворився в великому князівстві Литовському, єсть дальший розвиток давнього руського ладу.

З руською державністю Литва обізнається в двох пунктах — на північному заході й на південному заході. Вплив північно-західніх (білоруських) земель не міг бути великий. По цих землях не було яскраво виявлених та міцно вкорінених особливостей державного ладу. Що правда, тут помічається деяка перевага віча; але ця перевага не набула певних і сталих форм (як у Новгороді Великому та Пскові). Тут точиться ще „боротьба між початками монархічним, аристократичним і демократичним, ця боротьба, ускладнюючись особистою боротьбою колін та осіб князівського роду поступінно що-раз більше роздрібнювала територію й ослаблювала на ній державну владу“ (Антонович, Монографії, 19). Користаючи з безладдя та слабкості північно-західніх земель, великі князі Литовські легко їх опансвують.

У державному ладі білоруських земель помічається спочатку елемент демократичний. Поволі він зникає, установчі грамоти земські пишуть на ім'я „всей земли“: „Били нам чоломъ вси князи и бояре и слуги Витебскіи и войтъ и мѣщане мѣста Витебского и вся земля Витебская“. „Били намъ чоломъ бояре Полоцкие и мѣщане и весь городъ и вся земля Полоцкая“. „Били намъ чоломъ владыка Смоленский Юсифъ и окольничіи Смоленскіи, и вся князи и панове, и бояре и мѣщане и чѣрныя люди и все посполство мѣста и земли Смоленської“ (Ясинській, Уст. зем. грам., 103—104). Ще в другій половині XV ст. міжнародні договори складаються од імени „бояръ Полоцкихъ и мѣщанъ и всего посполства мѣста Полоцкого“ (Рус.-Лит. акты, № № 219, 264, 265). Але вже наприкінці XV ст. право провадити міжнародні пересправи стає привилеєм бояр і надається міщанам тільки в тих справах, що стосуються до міста — „будеть ли ся што тѣскати дѣла мѣсткого“ (А. З. Р., I, № 175). Ще в другій половині XV ст. (1466 р.) „бояре Полоцкіе и мѣщане и все посполство“ скаржились на порушення їхніх прав — заведення „городничого“ (А. З. Р., I, № 64). А року 1544-го скаргу на владика Полоцького Семена заносять „панове земляне вся шляхта земли Полоцкое“ (А. З. Р., II, № 254). У другій половині XVI ст. владика Полоцького призначають на „жеданья князей пановъ и бояр земли Полоцкой“ (Сборникъ матеріаловъ, стор. 16). Очевидячки, демократичне начало ступенево втрачало своє значіння.

На південному заході Литва стикається з Галичиною й Волинною українськими землями, що являли собою аж геть-то чималу таки політичну силу, з державним ладом, який досить визначився. Особливості цього ладу, що полягають у перевазі початка аристократичного, дуже вплинули на властиву Литву та устрій цілої Литовсько-руської держави: надали цьому устроєві аристократичного характеру.

Певна річ, не можна надавати виключної ваги впливові галицько-волинських порядків. Вплив був, бо ґрунт було підготовано на те, щоб вплив мав наслідки.

По інших українських та білоруських, землях, а так само по землях литовських, що утворили одну Литовсько-руську державу були більше-менше ті-ж самі економічні умови життя, а тому такий самий соціальний лад. Литовсько-руську державу оточували з усіх боків Польща та Угорщина, Німецькі ордени, Москва. Переселятися не було куди. Порожніх земель, придатних для залюднення, бракувало, окрім південних степів, але звідти загрожувала татарська небезпека й тільки надзвичайні обставини примушували поволі заселяти оцю окраїну. Тимчасом людність збільшувалася, надто міська промислова, розвивалися торговельні стосунки з Заходом, що викликало інтенсифікацію сільського господарства. Наслідки інтенсифікації були такі: пригноблення, поневолення та зубожіння сільської маси, з одного боку, збагачення землевласників, з другого боку. Справді, по всіх землях, що склали литовсько-руську державу, бачимо класу землевласників, що відрізнялися од іншої людности економічною можливістю, поневолили трудящу масу й грали провідну ролу в управлінні землею.

Не тільки в Галичині й на Волині, але й по всіх інших руських землях, що ввійшли до складу Литовсько-руської держави, була своя аристократія, ця аристократія має політичні права. В її руках перебуває місцеве управління. Місцеві князі та бояри посідають, наприклад, уряди окольничих, скарбників, конюших, городничих у землі Смоленській, городничих, конюших, клюшників, ловчих у землі Витебській, місцеві бояри заправляють волостями в землях Смоленській, Полоцькій, Київській. Корпоративним правом давньо-руської аристократії було право засідати в боярській думі. За тієї доби, коли утворилася Литовсько-руська держава, дума боярська була по всіх землях та удільних князівствах, що не обернулися ще в провінції великого князівства, була й там, де князівські столи посідали Рюриковичі, і там, де Рюриковичів замінили Гедиминовичі.

Як політичну самостійність було втрачено й колишні самостійні політично одиниці обернулися в провінції вел. князівства Литовського, стародавні порядки існують далі з тією одміною, що місцевого князя заміняє великокняжий намісник, що править провінцією за допомогою місцевої аристократії. Щоб обміркувати найважливіші питання місцевого життя, скликаються місцеві сойми, де бере участь та сама духовна й світська аристократія, що перёдніше брала участь у засіданнях боярської думи. Року 1388-го князь Новгородський і Сіверський Дмитро Корибут склав договір з великим князем Литовським Ягайлом, порадившись з боярською думою („доброй радой нашихъ боярь

и всѣхъ землянь“ (А. З. I, IX, X). Наприкінці XIV ст. Смоленський князь Святослав розпочав війну проти вел. князів Литовських Витовта та Скиргайла після наради з боярською думою („paczal dumati so Smolenskimi boary“.— Літопис Биховця, 30). Року 1441-го грамоту видав „князь Александръ Володимировичъ, государь отчичъ Киевский, и съ своими князьми и съ паны и со всею полною радою“ (А. И., № 259). У землі Полоцькій, доки була вона політично самостійна, існувала боярська дума з 30 мужів, як про це свідчать польські джерела (М. Кромег, Кроніка, 255).

Існувала боярська дума й по удільних князівствах. Наприклад, року 1507-го князь Іван Михайлович Мстиславський видав жалувану грамоту Микольському монастиреві „порадивъ съ бояры нашими“ (А. З. Р., II, № 27). Наприкінці XV ст. князь Іван Семенович Кобринський, порадившись „зъ своими бояры и зъ нашою верною радою“ надав попові Якову церкву Богородиці (А. Л. М. I, № 28).

А коли окремі землі й удільні князівства обернулися в провінції великого князівства Литовського й самостійних князів було змінено на великокняжих намісників, корпоративне право аристократії задержується: тепер аристократія вкупі з намісником обмірковує земські питання на місцевих, або крайових соймах, подібно до того, як колись вона робила це саме на засіданнях боярської думи. У грамотах земських підкреслюється, що суд, за стародавнім порядком, належить намісникові й місцевій аристократії. Так, у Полоцькій землі судить намісник „съ старшими бояре подлугъ давного обычаю“ (А. З. Р., I, № 175). У Київській землі судить намісник „сѣдши съ князи и съ бояры Киевскими“ (Христ., II, 60). У Смоленській землі „здавна... намісникъ Смоленский и зъ окольничими и съ иншими врядники суживал“ (А. З. Р., I, № 213). Судові вироки намісників, що збереглися, справді свідчать, що вони судили з місцевою аристократією.

Була своя аристократія у властивій Литві та Жомоїті. До складу цієї аристократії увійшли проводирі колись незалежних волостей, а так само особи, що відрізнялися з-поміж іншої людности економічним добробутом та воєнною мужністю. В чужоземних пам'ятках аристократію властивої Литви й Жомоїті називають: reges, reguli, ducēs, rīni, kunigai, nobiles, potiores, barones, meliores, bajori, то-що, в пам'ятках руських уживається термінів звичайних — князі й бояри, згодом — князі, пани, шляхта, бояри. Так само як і в землях західно-руських, і тут аристократії належить політична влада. В її руках перебуває місцеве управління. Із її кіл призначають вищих місцевих правителів — старост, згодом воевод і каштелянів Виленського та Троцького, старосту Жомоїтського; з її кіл призначають і інших земських урядників — намісників, старост та державців дворів і волостей господарських, тивунів, городничих, конюших, лісничих, ключників,

то-що. Їй, аристократії властивої Литви та Жомоїти, як і аристократії Волини та інших західньо-руських земель, належить корпоративне право. Староста Жомоїтський укупі з тивунами й іншими боярами утворює місцевий сойм — раду, де обмірковуються найважливіші місцеві справи Жомоїтської землі. Обласний сойм Жомоїтської землі складався із старости Жомоїтського, тивунів та інших бояр. Староста, „досмотрев з бояры“ роздавав землі (Документи М А М Ю, стор. 536, 537, 538). Староста „сездь съ тивуны и бояры“ судив (Документи М А М Ю, стор. 535, 237, 538; див. А. З. Р., II, 160, 231).

У властивій Литві (у воеводствах Виленському й Троцькому) на суді місцевих урядників були присутні місцеві бояри (А. Л. М., № 15, 255).

У властивій Литві корпоративне право місцевої аристократії вийшло по-за межі місцевого життя, набуло загально-державного значіння, бо великий князь властивої Литви зробився господарем усієї Литовсько-руської держави. Це право литовської аристократії в своєму новому широкому обсягові поволі поширилося на аристократію інших складових частин держави. Аристократія литовсько-руська, аристократія всієї Литовсько-руської держави закликається до участі в загальнодержавному управлінні. За органи аристократії у сфері загальнодержавного управління правлять рада й вальний сойм. Владу великого князя тут обмежує спочатку рада, згодом вальний сойм.

Ініціаторами литовсько-руського обновлєдства були великі князі Литовські, сами великі землевласники, найбільше зацікавлені в збереженні політичної незалежності Литовської держави та в поширенні її території. В половині XIII ст. Миндовг володіє Керновським князівством у Литві й так званою Чорною Руссю. Початок сполуці литовських і руських володіннів зроблено. Вітень, Гедимин, Ольгерд та Витовт продовжують те, що почав був Миндовг: підхиляють під свою владу, з одного боку, всю властиву Литву й Жомоїть, а з другого боку південні й західньо-руські землі — Полоцьку, Витебську, Менську, Турово-поліську, Підляшську, Чернігівсько-сіверську, Київську, Волинську, Подільську, Смоленську. Утворилася величезна держава. Утворюючи цю державу, великі князі Литовські скористали з багатьох сприятливих умов, серед них із допомоги литовсько-руської аристократії.

Серед аристократії, серед князів та панів, та й великих землевласників, великі князі знайшли діяльних помічників і співробітників. У літописах та актах, що належать до тієї доби, коли утворювалася Литовсько-руська держава, на кожному ступені здибаємо факти спільної діяльності великого князя Литовського й литовсько-руської аристократії. Князі й пани вкупі з великим князем або без нього

вирушають у походи; виряджаються за його дорученням у посольства, заходять у дипломатичні перемови, складають договори, беруть на себе зобов'язання, викладені в договорах, беруть участь у міжнародних з'їздах та комісіях і т. ін., призначаються на посади по центральному й надвірному управлінню, призначаються за намісників великого князя до новоприлучених областей.

Спочатку, за перших часів, у такій ролі помічників та співробітників великого князя Литовського виступають переважно литовські аристократи, аристократія властивої Литви. Кажу, переважно, але не виключно. Бо й тоді, за перших часів, участь у справі заведення нововладства бере аристократія не самої лиш властивої Литви. Вже за Миндовга серед воевод литовського війська бачимо одного з Жомойтських князів Сирвіда Русковича; на службу до того самого Миндовга став Київський боярин Андрій Васильович та Рязанський боярин Остафій Костянтинович. За Вітеня й Гедимина найвидатнішу в державі ролю відграє руський боярин Давид, староста Городенський. Ці уривчасті факти свідчать, що з самого початку до лав литовської аристократії, яка природньо повинна була оточувати й оточувала Литовського великого князя, потрапляють і жомойтські та руські елементи. Згодом, у міру того, як нововладство вбивалося в силу, все тісніш та тісніш зливаються окремі елементи литовсько-руської аристократії на ґрунті спільної діяльності та спільних інтересів. Инакше й бути не могло. Утворення Литовсько-руської держави не було наслідком звоювання, а тому тут не могло бути незгоди між переможцями та подоланими. Збройної сили вживано тільки в виключних випадках. Загалом литовсько-руське нововладство утворювалося тихомирно. Наміри ініціаторів нововладства натрапляють на опір тільки в виключних випадках, а загалом спираються на спочуття людности об'єднаних частин і передусім на спочуття керівних вершків оцієї людности, аристократії, всієї аристократії, і литовської й руської. Ось чому великі князі Литовські знаходять співробітників і помічників серед литовсько-руської аристократії взагалі.

Католицизм поспиталося посіяти серед литовсько-руської аристократії розбрат на ґрунті релігійному. Після першої унії Польщі з Литвою права польської шляхти поширюються спочатку тільки на бояр-католиків. А що католичилися литовці, а не руські, то литовську аристократію ставлено в упривилейоване становище супроти аристократії руської. І, справді в актах кінця XIV й початку XV ст. трапляються вказівки на те, що головну в подіях литовсько-руської історії ролю грала литовська аристократія. Але 1) одміна релігійна не цілком збігається з одміною національною: і серед литовців були православні. 2) привилеї, звязані з приналежністю до Церкви католицької задержалися не на довго. Навіть в актах кінця XIV й по-

чатку XV ст. трапляються вказівки на діяльність руської аристократії спільно з литовською.

Акт унії Польщі з Литвою склав року 1385-го великий князь Ягайло після наради з литовськими князями й панами. Витовт у боротьбі з Ягайлом спирається на литовських бояр. Але, ставши вел. князем Литовським, той самий Витовт спирається на князів та бояр литовських і руських. Литовське й руське вельможне панство (*pobiles Lithuaniae et Russiae*) бере участь у складанні договору з Німецьким орде-ном року 1398-го, у потвердженні акта унії з Польщею року 1401-го й т. ин. Нам відомі ймення деяких представників руського вельможного панства за Витовта; такі ото князі — Хведір Данилович Острозький, Іван Несвізький, Іван Баба, Путята та Лев Друцькі, Мценський намісник Григор Протасевич, Полоцький намісник Немира, родоначальник панів Немировичів, то-що. Року 1413 знову на передній кін виходить вельможне панство литовське. За його участю потверджується в Городні акт унії з Польщею; тоді-таки видається привилей про виключні політичні права покатоличених вельмож, себ-то, литвинів; вельможних панів призначають намісниками великого князя і в Литві і в землях руських. А як помер Витовт, даються знати вельможі руські. За їхньою підтримкою обирають на великого князя Свидригайла за нового великого князя, вони конкурують з литовськими вельможами що-до впливу на державні справи. Литовські вельможі невдоволені. Поляки розпалюють незадоволення. Висувається Жигмонтова й Кейстутова кандидатура на великокнязівський стіл; він скидає Свидригайла завдяки підтримці литовських вельмож і польській допомозі. Перемогла аристократія литовська та довелося зробити поступки супротивникам. Видається привилей (1432 й 1434 р. р.) про зрівняння в правах руських-православних з литвинами-католиками. Після цього геть аж до самої Люблинської унії одміни релігійні та національні фактично не відбиваються на політичних правах литовсько-руської аристократії, дарма що обмеження, які запровадив привилей року 1413-го про те, що визнання католицької віри править за неодмінну умову на те, щоб посідати вищі державні уряди та для участі в нарадах про справи державні, задержалося на дуже довгий час (до 1564 р.). У другій половині XV ст. і в XVI ст. поруч з литвинами-католиками Радиви-лами, Остиками, Гаштолтами, Заберезинськими, Кезгайлами, Кишками, то-що, найперше в державі значіння мають руські православні — князі Острозькі, Глібовичі, Ілліничі, Ходкевичі, Сапіги, Горностаї, Воловичі та ин.

Князі й пани — стародавня місцева аристократія; з її лав повинні були вийти й вийшли найближчі помічники та співробітники вели-

ких князів Литовських. В міру успіхів одновладства до товариства оцих помічників і співробітників проходять елементи чужоземні.

Католицькі ченці були за секретарів Гедиминові. Од його ймення вони писали грамоти латинською мовою, брали участь у прийманні чужоземних посольств. Великий князь поганин мусів був наблизити до себе оцих ченців, що прийшли в його володіння, щоб ширити католицтво. Зовнішні зносини вимагали послуг з боку людей освічених, що знають латинську мову. Такими людьми були католицькі ченці. Такими людьми могли бути й інші чужоземці; приміром, за секретарів Витовта були Микола Мальдржик і Микола Дембінський. Після першої унії Польщі з Литвою католицтво стає релігією державною. Католицьке духівництво, що складалося спочатку переважно з чужинців та литовців незначного походження, не обмежується справами віри й Церкви. Воно не гребає економічними інтересами. Для нього політика стоїть на першій плані. Воно втручається і в царину зовнішньої політики і в царину управління внутрішнього. Католицькі прелати, поряд з панами та князями, теж заможні землевласники, стають помічниками й співробітниками великих князів.

РАДА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Помічники й співробітники великого князя повинні були стати й стали його радниками. Так було в давній Русі. Бояри, співробітники й помічники князя, були його „думцями“, разом з ними він „думав“ за всякі питання державного управління.

Цей споконвічний порядок не міг заховатися од Литовських князів та литовської аристократії через те, що руські перебували з литовцями в разуразних стосунках. Руські робили наскоки на землю литовську; литовці теж нападали на руські володіння; литовські князі займали князівські столи в руських землях, родичалися з руським князівським домом; один із наступників першого збирача руських та литовських земель Миндовг це його зрущений син Войшелк, другий — син Галицького князя Данила — Шварно й т. ин. За таких умов руські державні порядки не можна було потаїти од литовців. А що литовці перебували на нижчому ступені політичного розвитку проти руських слов'ян, що в них іще не утворилася певна державність, то руські державні порядки повинні були вплинути на них, повинні були стати за предмет запозичення. Надто прийнятний був для литовців споконвічний руський звичай нарад князя з боярами, звичай, що вкорінився був і зміцнився особливо в Галичині й на Волині: адже там була своя аристократія, вона могла грати й грала таку саму роль в громадському житті й за великих князів Литовських, яку бояри відгравали за князів давньо-руських. Що-до русь-

кої аристократії, то вона, звичайно, не могла відмовитись од звичної ролі, скоро-но ролю оцю можна було затримати: думці князів окремих давньоруських земель могли стати думцями великого князя єдиної Литовсько-руської держави, що поглинула оці землі.

Так повинно було бути, так і було навсправжки. Подібно до давньо-руських князів, Литовські великі князі теж „думають“ з своїми помічниками — князями й панами, спочатку переважно з литовськими, а тоді з литовськими та руськими.

Од року 1260-го збереглася грамота Миндовга, першого Литовсько-руського князя; він одписує Ливонському Ордену всенюку свою державу на той випадок, як вигасне його рід. Цей заповіт складено за порадою, зізволенням і згодою його спадкоємців, себ-то інших Литовських князів та бояр литовських (*de consilio, voluntate et consensu heredum nostrorum que nobilium*). Отож, питання обмірковано в раді, що складалася з князів і бояр.

За Гедимина, родоначальника литовсько-руської династії, існувала постійна установа, яка брала участь в обміркуванні найважливіших питань державного управління. Установа ця в актах, написаних латиною, зветься радою (*consilium*), члени її радниками (*consiliarii*); окрім князів-родичів і бояр, радниками були ченці католицьких орденів, що, як люди освічені, допомагали великому князеві у зносинах з чужоземними володарями.

Рада існує й за найближчих Гедиминових сукцесорів (наступників). Члени її звуться *duces et nobiles* у латинських актах, *herzogen und herren* у німецьких, князі та бояри в руських. За Вітовтових часів з'являється в актах новий термін, щоб означати радників великого князя — пани-ради. Термін оцей зробився загальноживаним у дальші часи. Разом з ним увійшов до вжитку термін „рада“ для означення ради. Збереглися акти Вітовта й його наступника Свидригайла руською мовою; тут здибаємо стереотипні вислови: „умислили есмо съ паны радами нашими“, „то есмо учинили съ паны радами нашими“, „порадившися съ нашими князи и съ паны и съ нашою вѣрною радою“, вислови, які свідчать про те, що вже вкоренився звичай, який вимагає, щоб великий князь радився з князями й панами, що їх уважали за „панів-рад“, себ-то його радців.

Не можна, звичайно, думати, що звичай ніколи не порушувано. Ольгерда, наприклад, малюють пам'ятки як прихильника начала монархічного. Його обтяжає звичай радування з князями й боярами. При ньому вага ради підупадає. Та рада все-таки існує. Ягайло, як і його батько, намагається правувати особисто. Але намагання його було даремне; значіння ради, що за Ольгерда було підупало, зростає. Жигимонт Кейстутович, що завдяки підтримці литовської аристократії переміг свого супротивника Свидригайла, теж нама-

гається правувати особисто й заходить у боротьбу з аристократією. Боротьба закінчилася трагічно: Жигимонт загинув, як жертва змови.

На великокнязівський стіл обрано Ягайлового сина Казимира, якому не було ще 13 років. Фактично управління державою, зважаючи на неповноліття великого князя, перейшло до рук панів-рад. Становище ради зміцнилось і вага її побільшала. Цьому сприяла й тая обставина, що за скільки років великого князя Литовського Казимира обрано й на короля Польського. Він часто й надовго виїздив до Польщі. Як його не було, рада самостійно керувала державою, порядкувала військовими й фінансовими засобами держави, заходила в дипломатичні зносини з іншими державами, надавала землі.. А як великий князь приїздив був з Польщі до Литви, він не инакше, як вкупі з панами-радами розв'язував різні справи. Тим-то в актах діяльності великого князя зівсїди вживається вислів: „подумавши есмо съ князи и съ паны, съ нашою вѣрною радою“, або „смотрѣли есмо съ паны радою“, „судили съ паны радою“.

За Казимира рада, безперечно, обмежувала владу великого князя. Обмеження не було поодиноким фактом. Факти обмеження влади великого князя повторювались систематично протягом чималого часу: Казимир князював по-над 50 літ. Строк достатній для того, щоб факт обернувся в право, щоб утворився звичай. Але звичай не було зміцнено писаною хартією, привилеєм. Литовсько-руське вельможне панство дїпнулося писаної хартії, що санкціонувала політичні права, які воно набуло. Наступник Казимира — його син Олександр, вступаючи на престіл, видав привилей, у якому перелічено випадки, коли потрібна нарада (*consilium*) господаря з панами-радами: новий великий князь обіцяє — не инакше, як порадившись з панами-радами (*de consilio nostrorum dominorum, habita deliberatione cum dominis consiliariis*), виряджати послів у чужі держави, касувати видані вкупі з ними закони, обирати уряди, призначати начальників українних замків, переводити витрати із засобів державної скарбниці, видавати вирокі в найважливіших судових справах.

Привилей 1492 року відкриває нову еру в історії литовсько-руського державного ладу взагалі. Починається період цілковитого панування литовсько-руського вельможного панства. Орган вельможного панства, рада, стає в центрі державного управління й одсовує на задній план великого князя, господаря. Цей період триває мало не до Люблінської унії. Допіру напередодні унії, в половині 60-х років XVI ст. литовсько-руське вельможне панство примушене було визнати права всього шляхетства на участь у найвищому управлінні державою; тоді влада ради обмежується вальним соймом.

За членів ради, „панів-раду“, є передовсім князі. Намагаючись запровадити одновладство, великі князі Литовські пильнують обса-

дити князівські столи в Литві та руських землях своїми родичами. Споріднення князів це перший, найдавніший звязок, що об'єднує окремі частини, з яких склалася Литовсько-руська держава. Князі-родичі це передусім помічники, а разом з тим і радники великого князя, члени ради.

Обсадити всі князівські столи родичами, представниками однієї династії, не пощастило. Поруч із князями Гедиминовичами, зберегли за собою князівські столи деякі представники інших литовських династій, а так само князі Рюриковичі. Великі князі Литовські складають договори з оцими князями. Такі договори поширюються й на князів-родичів. Договір, що за його силою удільні князі визнають владу великого князя й зобов'язуються чинити йому „покору“, це новий звязок, який об'єднує окремі частини литовсько-руської держави. „Покора“ означає плату особливої данини „підданщини“ (tributum), поміч, переважно військову (auxilium), і раду (consilium). Удільні князі, що піднялися до поради великому князеві, мають право брати участь на всіх засіданнях ради, бути радниками в усіх питаннях загально-державного управління. Але вони лиш урядигоди беруть участь на засіданнях ради, як обмірковуються питання внутрішнього управління. Головна роля удільних князів у процесі запровадження литовсько-руського одновладства це допомога великому князеві й рада в царині зовнішніх зносин. Удільні князі це постійні члени ради в XIV й XV ст. ст., власне коли обмірковуються питання зовнішньої політики.

Зобов'язані допомагати й радити великому князеві в царині міжнародніх стосунків, удільні князі позбавлені права самостійно провадити міжнародні зносини. Спочатку вони зберігають самостійність у внутрішньому управлінні своїми уділами. Але де-далі поволі обмежується їхня влада й тут. Разом з тим зменшуються їхні володіння почасти через природне розростання князівських родів, почасти через заходи центрального уряду: великі князі обертають чималі уділи в провінції, а удільних князів переводять на уділи менші, або-ж залишаючи удільного князя в його володіннях, деякі частини оцих володіннів обертають у провінції. Удільні князі, в міру обмеження їхньої влади та зменшення володіннів, починають ставати на службу до великого князя й змішуються з нетитулованим вельможним панством. Тепер за безперечних членів ради є тільки князі, котрі посідали уряди, що відкривали доступ у раду; всі інші лиш коли-не-коли засідали в раді. Це почалося вже в другій половині XV ст., а в XVI ст. дуже рідко здибаємо князів, що їм князівський титул одкривав доступ у раду.

Вельможне панство нетитуловане — другий розряд членів ради. В руських XIV ст. пам'ятках воно зветься боярами, в XV ст. позна-

чається польським терміном „пани“. За основу права бояр, або панів, бути радниками великого князя править те, що вони, як і князі, його помічники та співробітники. В найдавніші часи допомога й співробітництво полягали в виконанні тимчасових, випадкових доручень (участь у військових походах, посольствах, то-що). Поволі утворюються постійні посади, що їх і надають спочатку боярам, або панам, а згодом і князям. У найдавніших пам'ятках бояри, радники вел. князя, перелічуються без зазначення посад. В актах кінця XIV й початку XV ст. трапляються ще поряд з боярами, що посідають уряди, бояри, які урядів не посідають. У пізніших актах поименно перелічують тільки бояр, або панів, що обіймають посади. Але не раз перелік членів ради закінчується словами „и вси панове, рада“, „и инше панове, рада наша“. „Иными панами“ могли бути ті бояри, чи пани, котрі присиділи на засіданнях, хоч і не обіймали посад, що дають звання пана-ради (або обіймали посади другорядні). Вони, видимо, грали пасивну роль на засіданнях ради; тим-то за нечастими виїзтками їх не називають на ймення, а криються вони під загальним висловом „вси панове“, або „инші панове“. Починаючи з другої половини XVI ст., пани, що мають звання пана-ради з особистого права, а не через посаду, становили такий самий нечастий виїзток як і князі, що з титулу засідали в раді.

Які-ж посади обіймали князі та бояри, або пани, що засідали в раді? Насамперед посади намісників. Призначення намісника означає дальші успіхи одновладства; з призначенням намісника встановлюється щільніший зв'язок області з центром, аніж той, який підтримувався спорідненням князів чи договором поміж великим та удільними князями.

Заміна удільних князів намісниками великого князя почалася з властивої Литви й Чорної Русі; після того та сама система намісницького управління поширюється на руські землі північно-східні й південно-західні. Намісники властивої Литви й Чорної Русі насамперед поробилися членами ради.

Частіш за інших брали участь на засіданнях ради намісники Виленський та Троцький, що звалися до р. 1413-го старостами (capitanei). В 1413 р. їм дають нову назву воеводи (palatini), а разом з тим Городельський привилей, як закон, санкціонує належне їм за звичаєм право засідати в раді. Той самий Городельський привилей запроваджує нові посади у властивій Литві—каштеляна Виленського й каштеляна Троцького, причому з цими посадами теж зв'язується право засідати в раді. Після 1413-го року воеводи й каштеляни Виленські й Троцькі мало не раз-у-раз беруть участь на засіданнях ради. Інші намісники рідше бувають при великому князеві; лиш інколи навідуються до столиці, а тому рідше засідають у раді. Але

право засідати мають і вони. Право це не санкціоновано в законі, воно спирається на звичай.

За звичаєм у раді засідали і князі та бояри, або пани, що обіймали деякі посади по центральному й надвірному управлінню. Цей звичай утворився згодом: у найдавніші часи надвірню службу не вважали за почесну, а центральне управління було розвинуте дуже мало. Згодом, як з'явилися почесні надвірні посади й спеціальні уряди по центральному управлінню, ці посади обсаджуються звичайно намісниками. Але князі й пани, що обіймають їх, уважаються *ex officio* за членів ради незалежно од того, чи перебувають вони чи не перебувають намісниками. Такі ото передусім канцлер (я перед самою Люблинською унією й підканцлер), гетьмани—земський і надвірний, маршалки—земський і надвірний, підскарбій земський; далі — маршалки господарські, писарі й секретарі (ті самі писарі, але котрі тямали писати по-латині), а також урядники двірські, а саме — підчаші, підкоморії, стольники, крайчі, конюші, підстолії, ловчі, кухмистри, мечники, хоружі земські й надвірні, підскарбії надвірні.

Князі й пани — давні члени ради, подібно до того, як у давній Русі давніми членами думи були бояри, спочатку земські, а потім князівські. Після того як р'уські слов'яни охрестилися, до бояр прилучилися вищі представники православного духовництва, що теж поробилися князівськими радниками. В Литовсько-руській державі було те-ж саме: коли державу покатоличено, членами ради поробилися католицькі біскупы.

Повний склад ради, що склався на початку XVI ст., такий: католицькі біскупы, князі й пани, що обіймали найважливіші посади, найбільше по місцевому, почасти центральному та надвірному управлінню, нарешті, деякі князі й пани, що посад не обіймають. Склад не цілком виразний. Закону, який-би точно й ясно вказував, хто в'їходив у раду, не було. Був звичай, а звичаєм не властиві докладні й виразні визначення. Далі, склад громіздкий і дуже складний для установи, покликаної бути за орган постійного управління. Вже у XV ст. помітно намагання виділити з складу ради нечисленну колегію, що була-б за орган постійного управління. На початковій другій чверті XVI ст. така колегія остаточно утворилася. Це „тайная рада“. До неї увійшли „старшіє паны“ (*maiores consiliarii, primarii consiliarii*).

В пам'ятках збереглися точні й певні вказівки на те, хто належав до „старших панів“, членів „тайної ради“. Це власне всі католицькі біскупы; далі, всі намісники вел. князя, що заправляли обширними областями, які були колись самостійними князівствами (всі воеводи й каштеляни, старости Луцький і Жомоїтський та марша-

лок Волинської землі), нарешті, деякі урядники земські й надвірні, що обіймали найважливіші уряди по центральному й надвірньому управлінню (канцлер і підканцлер, гетьман, маршалок земський і маршалок надвірній та підскарбій земський).

У пам'ятках збереглися також певні вказівки на те, за яким порядком займали місця члени таємної ради підчас засіданнів. За голову ради був біскуп Виленський, за ним ішли всі інші пани-ради „духовного стану“, себ-то католицькі біскупи.¹ Перше між світськими панами-радами місце належало воеводі Виленському;² за ним шли обласні правителі властивої Литви й Жомоїти, тоді обласні правителі руських земель.³ Уряди по центральному й надвірньому управлінню звичайно сполучалися з урядами по місцевому управлінню; а якщо не сполучалися, то підскарбій земський посідав останнє місце в таємній раді, вище за його маршалок надвірній, а маршалок земський іще вище, перед обласними правителями руських земель.

Таємна рада була установою, що функціонувала постійно; рада в повному складі збиралася в випадках не частих; члени таємної ради це пани-ради переважно; їх инакше не називають, як панами-радами. Всіх инших часом називають панами-радами, часом ні. Члени таємної ради складали присягу. Вона містила в собі обіцянку дати поради сумлінно, не розголошувати державних таємниць, дбати про добро господаря й держави, охороняти мир та спокій, судити по правді. Часом на засідання таємної ради допускали декого з надвірніх урядників, переважно писарів та секретарів, що без них важко було перебутися. Їх тоді називали „урядниками дворними до ради присяглыми“, бо вони теж складали присягу; їхня присяга містила в собі між иншим обітницю заховувати всі таємниці, що про них вони довідувалися на засіданнях ради. Отже таємні

¹ За таким порядком: Луцький, Жомоїтський і Київський; спочатку Жомоїтський біскуп посідав друге місце, але вже з кінця XV ст. перейшов на третє.

² Князь К. І. Острозький посідав перше місце між світськими членами ради, як був воеводою Троцьким; це особисте кн. К. Острозького право, надане йому в окремому привилєї.

³ За таким порядком: каштелян Виленський, воевода Троцький, каштелян Троцький, староста Жомоїтський; далі воеводи—Київський, Полоцький, Смоленський (до р. 1514-го) Новгородський, Витебський та Підляський; за воеводами староста Луцький і маршалок Волинської землі. Як у 1565 р. з'явилися нові воеводські та каштелянські уряди, то встановлено було порядок їхніх місць у радї. Волинському воеводі призначено місце, нижче від Київського, всім иншим нижче од Підляського за таким порядком: Берестейський, Мстиславський, Брацлавський і Менський. Новим каштелянам призначено місця нижче од воевод; над усіх вище поставлено Жомоїтського, за ним ішли — Київський, Смоленський, Полоцький, Новгородський, Витебський, Підляський, Мстиславський, Брацлавський, Менський.

державні справи обмірковувалися лиш на засіданнях таємної ради й були вони укриті од ради в її повному складі.

Серед членів таємної ради не було рівноправности. Од звичайних панів-рад одрізнялись „преднїйшіе рады“: Вони становили першу „лавицу“ таємної ради; всі інші другу „лавицу“. З панів-рад „духовного стану“ тільки біскуп Виленський був членом першої „лавици“. Із світських тільки обласні правителі властивої Литви й Жомойти: воевода й каштелян Виленські, воевода й каштелян Троцькі та староста Жомойтський. Таємні державні справи обмірковувалися на засіданнях таємної ради, а найтаємніші на нарадах „преднїйших“ панів-рад.

Рада в повному складі, що рідко збиралася в XVI ст. пред Люблінською унією, після унії перестає існувати. Залишається рада таємна. Тільки члени таємної ради ввійшли до складу верхньої палати „спільного сойму“ Речи Посполитої. Поділ на дві лавиці задержався. Члени першої лавиці зуться тепер „старшими“, члени другої „меншими“.

Так утворився урядовий склад ради Литовсько-руської держави. Пани-ради це головним чином особи, що обіймають певні посади. А що право призначати на посади належало господареві, то звідси можна, здається, зробити висновок, що тий чи инший склад ради цілком залежав од господаря, що коли рада була представницькою установою, то її члени були представниками з призначення. З формального погляду так. Але по суті не так.

Призначення на уряди, що відкривають доступ у раду, залежало од „ласки“ господарської. Та господаря було звязано що-до прикладання своєї „ласки“. Найперше законом, що санкціонував повсталый звичай: по закону право посідати уряди належало тільки шляхті. Далі звичаєм, що не мав законодавчої санкції, але якого додержували: за звичаєм уряди, що одкривали дорогу в раду, давано вищій верстві шляхти, себ-то великим землевласникам, титулованому й нетитулованому вельможному панству, князям і панам. Великий князь не міг увести в раду кого-завгодно. Тут сиділи люди заможні й значні.

Пани-ради насамперед люди заможні. Вони володіли величезними маєтками. На території маєтків оцих лежали замки й двори, палаци й фільварки, міста й містечка, волості й села з землями орними, лісами, сіножатями та різними вгіддями. По цих маєтках жили „подданые“ різних станів, починаючи од бояр шляхти й кінчаючи „людьми отчизными“ та „челядью невольною“. Всі вони зобов'язані працювати на пана, одбувати різні відбутки, платити податки. Цілісінькі загони слуг або служебників товклися по замках та дворах панів-рад; вони виконували різноманітні функції по управлінню ці-

лими маєтками чи окремими галузями господарства, а так само функції двірської служби. З їхнього кола вербували: урядників, намісників і старостів, вйтів, лісничих, конюших, ловчих, городничих, ключників, коморників, підскарбіїв, крайчих, маршалків, писарів, дяків. Слугами були люди прості, але були й шляхтичі, часом шляхтичі титуловані — князі.

Як великі землевласники, пани-ради одержували величезні прибутки од експлоатації своїх маєтків. Як урядники земські й надвірні, одержували окрім того чималі прибутки, присвоєні різним урядам („доходы и пожитки, тымъ урядомъ належачіе“).

Пани-ради все люди заможні. Приблизне уявління про їхнє багатство можуть дати такі факти. На службу земську пани-ради виводили військові загоны, які склалися з десятків і навіть сотень озброєних вершників. Наприклад, року 1528-го пан О. М. Гаштолт та його син Станіслав вивели 466 вершників, кн. К. І. Острозький—426, кн. Ю. Слуцький—433, пан С. С. Кезгайло—371, пан Ю. М. Радивіл—261 й т. ин. Пани-ради давали господареві під „заставу“ господарських маєтків у позику сотні й тисячі кіп грошей, себ-то на наші гроші десятки й сотні тисяч карбованців. Так, кн. Бог. Хвед. Корецький дав р. 1568-го — 5000 кіп грошей (на наші гроші 150.000 крб.); пан Вас. Тишкович року 1560-го — 6000 кіп, р. 1561-го ще 3000, р. 1562-го—2000 й р. 1565-го—10.000, разом—21.000 кіп грошей (або на наші гроші понад 600.000 крб.); кн. Ю. С. Слуцький дав у 1559 р. 7000 к. гр., а його син кн. Юрій в 1561 р. ще 12.000, разом 19.000 к. гр. (тоб-то по-над півмільйона карбованців). Той самий кн. Юр. Юр. Слуцький р. 1564-го підчас московської війни виставив власним коштом 1200 гусар; а р. 1566-го він-же вкупі з братами виставив 4000 вершників. В наслідок постанов Троцького сойму 1565 р. п. Ост. Волович виставив „своимъ коштомъ и накладомъ“ 250 вершників, а п. Я. Ер. Ходкевич—1200 вершників. Той самий п. Я. Ер. Ходкевич, вираджений з литовським військом до Ливонії, витратив там за два роки (1565—1567) із власних своїх коштів по-над 32.000 кіп грошей (по-над 1 міл. крб.). І таке инше.

Пани-ради були не тільки люди заможні, але здебільшого й значні, члени давніх родовитих фамілій, — „вельможные й великоврожные“. Уряди, що одкривали доступ у раду, давано не тільки за особисті заслуги, але й за заслуги предків. Заслуги предків спонукали нащадків горливо ставитися до служби господареві й державі, щоб не заплямувати „зацности и старожитности дому своего“. Члени значних фамілій з молодечих років вступали на службу, з „нелитованіємъ здоровья и маетности“ виконували покладені на них обов'язки. Служба володареві й державі ставала їхньою професією, а набутий на службі досвід спадковим добром, що переходить од

предків до нащадків. Звідси зв'язок між заслугами особистими та заслугами предків: члени значних фамілій власне тому й висувались на службу, що служба для них рідна стихія. Маючи на увазі оці й особисті заслуги й заслуги предків, господар дає членам значних фамілій „з ласки“ своєї уряди, з якими зв'язано „мѣста въ лавицы рады“ великого князівства.

Справді, переглядаючи списки панів-рад, ми пересвідчуємось, що такими здебільшого були члени значних фамілій, що батьки й діди багатьох із них теж засідали в раді: пани Радивіли, Заберезинські, Гаштолти, Кезгайли, Кишки, Глібовичі, Довойни, Паці, Сапіги, Ходкевичі, князі Острозькі, Гольшанські, Сангушковичі й ин. Ми пересвідчуємося, що уряди, які дають звання пана-ради, часто-густо переходили од батька до сина.

Заможне вельможне панство титуловане, князі, і нетитуловане, пани, ось те оточення, звідки виходили пани-ради. Переважало вельможне панство не титуловане. За час з 1498 р. й до 1569 р. князі становили менше од 14%, а пани по-над 86% загального числа „преднѣйшихъ“ панів-рад; за той-же час у складі всіх інших членів таємної ради на князів припадає менше од 27%, а на панів більше од 73%. Цією стороною рада Литовська несхожа на Московську боярську думу. За підрахунком проф. Ключевського з 1505 по 1593 р. в Московській думі бояр-князів було 65% і бояр нетитулованих 35%. Правда, серед окольничих, думних дворян та думних дяків переважало нетитуловане вельможне панство. Але найперша роля належала вищому чинові думних людей — боярам, а тут переважну більшість становили князі. По тих східніх землях, що з них утворилося Московське царство, обмаль було аристократичних елементів. Аристократію московську склали головним чином колишні владущі князі, після того як вони втратили політичну владу. Навпаки, у властивій Литві, в Жомоїті та по тих західніх і південних руських землях, з яких утворилася Литовсько-руська держава, була давня аристократія, що утворилася й складалася з дуже заможних людей, що споконвіку відгравала видатну політичну ролю. Гедиміновичі й Рюриковичі сами себе вважали і громадська думка їх уважала за людей вищих од цієї аристократії, доки їм належала політична влада та доки вони переважали багатством усю иншу людність. Згодом, у міру успіхів одновладства, вони втрачають політичну владу, убожують, розпускаються серед давньої нетитулованої аристократії й поступаються на її користь своїм найпершим значінням, потрапляють і в склад ради, але не грають тут головної ролі, як московські їхні співбрати: головна бо роля належить панам. Тільки деяким з них пощастило задержатися в перших лавах (Гольшанські, Слуцькі, Острозькі, Сангушковичі...).

У раді засідало переважно литов.-руське вельможне панство, але не виключно. Діставалися сюди й люди неродовиті. Це бувало почасти від того, що вельможне панство цуралося тих нижчих надвірних урядів, які безпосередньо одкривали доступ в раду (хоружих, чашників, а так само кухмістрів, конюших, ловчих, мечників) або були за посередній ступінь, щоб потім здобути вищий уряд і пройти в раду (дворян господарських). Почасти-ж траплялося це від того, що, щоб обійняти деякі уряди, потрібна була попередня підготовка, якої часом бракувало членам значних фамілій. Потрібен певний освітній ценз на те, щоб бути біскупом, підскарбієм, секретарем або писарем. А людей, що мали такий ценз, бракувало аж геть-то. І коли серед рядового шляхетства чи другорядних панських родів траплялися люди, що мали достатню освіту, то для них одкриті були канцелярські уряди писарів, секретарів та підскарбіїв при господарському дворі, а так само церковні уряди пробощів, каноників та плеванів, з якими нерозривно сполучалися уряди писарів і секретарів. Кандидатів на ці посади постачали, окрім того, чужоземці, найбільше поляки, що теж належали не до першорядного вельможного панства. У списках писарів, секретарів та підскарбіїв сливе немає давнього литовсько-руського вельможного панства; тут нові люди. Нові люди здебільшого посідали й ті княжі двірські уряди, яких цуралося вельможне панство. Все це елементи демократичні. На драбинці службової ерархії їм приділено нижчі щаблі. Але можна вилізти й нагору, доступити до горішніх щаблів на економічній та політичній драбині: пролізти в оточення багатого вельможного панства. Декому з нових людей в цьому щастило. Дворян або писарів призначали спочатку на маршалків, потім на старост, каштелянів і воевод; секретарям духовного звання давали біскупські катедри. Так пішли вгору Горностаї, Воловичі, Гайки, Тишковичі й ин. Простий служебник пана Я. Ю. Глібовича Остафій Богданович Волович дістав спочатку уряд писаря господарського, швидко посувається далі й кінчає кар'єру каштеляном Виленським і канцеляром, себ-то опиняється в першій лавиці ради.

У привилеї 1492 р. перелічено предмети, що їх відала рада; згодом, у привилеї 1506 р. та в Статутах 1529 й 1566 рр. постанови привилею 1492 р. доповнюється. Але повного переліку предметів, що їх відала рада, в законі немає. Треба звернутися до звичаю. За звичаєм, господар укупі з панами-радами керує державою. Ще не було поділу влад. Ще не було різкої межі поміж найвищим та підлеглим управлінням. Всі галузі державного управління були підвладні господареві й раді.

В царині тодішнього державного управління на першому плані стояли питання зовнішньої політики. В обмірковуванні й розв'язку

оцих питаннів рада in' соргоге і в особі окремих своїх членів брала найжвавішу участь. Окремі пани-ради заходили в листування в питаннях зовнішньої політики з московськими боярами, з чужоземними володарями, господарем, як його немає в Литві. Рада листувалася в тих самих питаннях зовнішньої політики з московською боярською думою, польською радою, господарем. На засіданнях ради обмірковувано і розв'язувано питання про вирядження дипломатичних агентів до чужоземних держав, вироблювано інструкцію цим агентам. На дипломатичних агентів призначали урядників земських і надвірних, але як давалося уповноваження скласти міжнародній договір, то призначали „послів великих, панів радних“, себ-то на чолі посольства ставали члени таємної ради. Договір набував сили відтоді, відколи затвердив його господар, а затвердження було наслідком „намови“ господаря з панами-радами. Часом пани-ради прикладали свої печатки до договору, часом укупі з господарем складали присягу в тому, що договір свято й непорушно буде додержано. Побіч питання про міжнародні договори, різноманітні питання міжнародніх стосунків обмірковувано і вирішувано на засіданні ради. Найбільше значіння мали питання військової оборони, себ-то питання про узграниці укріплення, про військову службу, про складання оборончих союзів з іншими державами, про оголошення війни та замирення, про провадження війни. А втім, як побачимо далі, до обмірковування деяких з оцих питаннів у XVI ст. притягається вальний сойм у повному складі.

З воєнною обороною щільно зв'язане фінансове управління, бо державні кошти витрачалися найбільше на військові потреби й військові головним чином потреби призводили до вишукування нових джерел державних прибутків. Фінансове управління перебувало в руках господаря й ради. Пани-ради поодинці й in' соргоге брали участь в управлінні господарськими маєтками. Рада видавала „уставы“, що регулювали взаємні відносини між людноістю господарських маєтків та місцевими властями й заводили нові порядки управління маєтками. Пани-ради брали участь у порядкуванні господарськими маєтками. Право накладати поземельний податок на шляхетські маєтки належало в XV ст. раді; в XVI ст. це право переходить до вального сойму в повному складі; за радою лишається право визначати порядок стягання поземельного податку. Рада накладала податки на міста господарські, на євреїв. За постановою ради роблено розпорядження, що торкалися установаження й стягання „мыта“ (торговельних пошлин), і запроваджувалися усякові нові пошлини. За постановою ради робили державні позики, вибивали монету. За постановою ради витрачали кошти державної скарбниці на державні потреби. Раді належить контроль над державним господарством.

У часи спокійні господар литовсько-руський, як і давньо-руський князь, був переважно суддею. Він судив укупі з панами-радами, як і давньо-руський князь судив укупі з боярами. Суд господарський — це суд господаря на засіданні ради. Вироки, що їх видавав господарський суд, то наслідок порозуміння господаря й панів-ради. Суд господаря й панів-рад відбувався там, де перебував даного часу господар, — у Литві чи в Польщі, в останнім разі за випадкового складу панів-рад; пани-ради допоминаються зміни такого порядку; в середині XVI ст. було встановлено правило, остаточно санкціоноване в Литов. Статуті 1566 р., про те, що суд господаря й панів-рад повинен відбуватися тільки в Литві. Господар і пани-ради судили на вальних соймах, на спеціальних „судовыхъ сеймахъ“ і в строки інші. Замість господаря й панів-рад иноді судили господар або пани-ради, иноді комісії з панів-рад, иноді окремі пани-ради. За загальним правилом, господарському судові підлягали в усіх справах князі й пани й урядники земські та надвірні; як виняток усі особи, що дістали особливі „закривальные листы“, себ-то привилеї на підсудність тільки господарському судові. У деяких справах усенька людність була підсудна господарському судові. До таких справ належать передусім земельні суперечки й справи про злочинства, за які карали позбавленням чести; далі, сюди належать справи про особисті посягання на урядників земських та надвірних, про злочини на посаді, про порушення фінансових прав держави, справи, що, розглядаючи їх доводилося оцінювати силу й значіння господарських привилеїв, про злочинства проти господаря, суду, релігії, чужоземців, то-що. У зазначених випадках господарський суд був першою судовою інстанцією. Окрім того суд господарський був вищою інстанцією; в добу передстатутову од кожного нижчого суду можна було, — на бажання, — „отзыватися до господаря“, себ-то перенести справу на суд господаря і панів-рад; Статут 1529 р. заборонив „отзываніє“ в оцій формі; дозволено було переносити справу на господарський суд тільки тоді, коли постанова нижчого суду не завдовольняла. Суд і законодавство були щільно звязані одно з одним. Судовий вирок у даному конкретному випадкові міг бути законом для всіх подібних випадків. „Вироки“ себ-то судові вирішення господаря й панів-рад часто-густо мали значіння „уставы“, себ-то загальної норми. Це повставало з того, що господареві й панам-радам належала не тільки судова, ба й законодавча влада. Користуючись конкретним випадком судової практики, господар і пани-ради або потверджували давні звичаї або творили нові норми права.

Законодавча влада належить господареві і раді. У привилеї 1492 р. сказано, що господар не касуватиме або не замінятиме постанов, що ухвалив він укупі з панами-радами. Мова мовиться про давні

закони. Неясно, чи повинен господар нові закони видавати обов'язково в порозумінні з панами-радами, чи ні? Це з'ясовується згодом. Привилей 1506 року постановляє, що не порадившись з панами-радами господар не може ані скасувати давнього закону ані видати нового. Ця постанова повторюється в статуті 1529 р. і в привилейі 1547 р. А в статуті 1566 р. вже ухвалено, що давні закони касуються і нові видаються тільки на вальному соймові в його повному складі. Отже, законодавча влада, що належала господареві й раді, за часів Статуту 1566 р. вже перейшла до всіх станів сойму.

Господареві й панам-раді належало право робити різні адміністративні розпорядження.

Нарешті, раді належало право обирати господаря. По давньо-руських землях віче обирало і скидало князів. Але в Галичині рано зникає діяльність віча, князівськими столами орудують бояри. Цей лад затримався і в Литовсько-Руській державі: пани-ради обирали господаря (дарма що в актах іноді є вказівки на „всю землю“).

Рада не мала свого „регламента“, „учредження“, або „наказа“. Із поданих в актах фактів можна зробити тільки більш-менш правдоподібний висновок про те, який був звичайний порядок засідання ради.

Рада є установа колегіяльна. Один із членів колегії повинен відгравати керівну ролю. Це—голова. В актах немає згадки про те, що був голова ради. З формального погляду його не було. Але фактично, не можна було перебути без того, щоб хто-небудь не вів перед. Як у засіданні був присутній господар, ця роля, звичайно, належала йому; коли його не було, біскупові Виленському або воеводі Виленському; коли-ж не було ні того, ні того, то старшому з присутніх у засіданні панів-рад.

Справи розв'язувано „по намовѣ“. Значить, відбувався обмін думок. Думки торкалися різних боків обмірковуваного питання: подавалися фактичні дані, робилися вказівки на стародавні звичаї, присутні покликувалися на закони, наводили міркування доцільности, то-що.

Як обмірковувано прості, нескладні, безперечні питання, постанову ухвалювали швидко. Але були питання складні й суперечні, тоді пани-ради „широце о томъ намовы чинили“. Окремим панам-радам, що виступали на засіданні ради, доводилося подавати різноманітні доводи, щоб оборонити свою думку, переконувати супротивників. Допіру по всебічному обміркуванні справи й по довгих сперечаннях та переконуванню, доходили до порозуміння й ухвалювали постанову.

Постанови ухвалювано одноголосно („одностайною радою“, „одностайним умисломъ“, „зъ спольное намовы“). Дійти цілковитої у всіх випадках колегіяльної постанови не можливо, треба гадати,

здебільшого ухвалювалася постанова, що за неї висловлювалася впливова частина ради; всі інші не протестували й постанову вважали за ухвалену одноголосно. Іноді важко було здобутися й на таку начебто одноголосність. Впливові члени ради ворогували. Ворогування відбивалося в найчутливішій мірі на засіданнях ради: вона викликала чвари й нелади. Тоді не могло бути й мови про те, щоб пани-рада „едностайнъ о речи посполитой радили“. Одностайности не було. А тому, що засаду розв'язувати справи більшістю голосів не визнавали, то панувало право дужого. Найдужча партія робила з своєї волі, не зважаючи на протести супротивників.

Траплялося, що пани-ради були в роз'їзді. Траплялося, що не було впливових членів ради, а тимчасом малося ухвалити відповідальну постанову у важливій справі. Тоді усний обмін думками заступали листовні зносини. Іноді вдавалися до особистих пересправ одного з „преднійших“ панів-рад з окремими членами ради. Дійти цілковитої одностайности за таких умов було ще важче. Живоюдячки, панувала думка найвпливовішої частини ради.

Господар „съ порадою пановъ-радъ“ керував державою. Він повинен був бувати на засіданнях ради, звичайно там бував. Засідання відбувалися там, де жив господар. Здебільшого „въ столечномъ мѣстцу“ у Вильні „на палацы господарскомъ“. Але господар часто мандрував, переїздячи з одного двору до іншого. З ним їздили деякі з панів-рад. Підчас подорожів улаштовувалися засідання ради по різних місцях — у Троках, Городні, Бересті, Мельнику, то-що.

Коли господар від'їздив із Литви до Польщі, разом з ним їздили й туди дехто з панів-рад і деякі згодом приїздили в Польщу до господаря. Улаштовувалися засідання ради з наявними панами-радами і в Польщі по різних місцях — у Кракові, Варшаві, Люблині, Львові, Петрокові, то-що. А під той-таки час (коли господар перебував у Польщі) влаштовувалися засідання ради в Литві (без господаря), найбільше в тому-ж „столечномъ мѣстѣ у Вильни“, так само „на палацы господарскомъ“. Ось чому господареві „листы“ з Польщі в Литву заадресовувано на ім'я „пановъ-ради ихъ милости тыхъ, которые на тот час у Вильни будуть“. Але і в „небитности господаря“ засідання ради іноді відбувалися в інших місцях, там де в даний час було зручніше панам-радам зібратися.

Постановам ради надавали форму писаних актів, що мали різні назви і устави, або ухвали (загальні закони), привилеї (приватні закони), вироки (судові вирішення), посольства (акти дипломатичних зносин), то-що. Складали акти писарі або секретарі. Іноді вони складали акти за наказом од господаря або канцлера, або якого іншого пана-ради (очевидячки, з-поміж тих, що на даному засіданні ради були присутні). Іноді писарі складали акти, не чекаючи на-

казу, *ex officio*, як урядовці, що були присутні на засіданні ради й повинні були записувати її постанови. Звичайно акт підписував той писар, що його складав. Трапляються також підписи господаря й канцлера. Пани-ради, що були присутні на засіданні, не підписували актів, але їхні імення часом перераховуються наприкінці або (рідше) на початку.

За заведеним звичаєм, чималою мірою санкціонованим у законі, господар керував державою спільно з панами-радами, користуючись з їхніх порад. В актах позначені численні випадки „намовы“ господаря з панами-радами, „воли призволенія и порады“ панів-рад. Окрім того акти відзначають, що правність звичаю принципово визнавали і господар, і пани-ради, і сторонні особи. Господар не раз підкреслював у своїх листах, що повинен „всякіє речі съ паны-радами своими справовати, яки здавна бывало“. Пани-ради скількись разів нагадували господареві про цей його обов'язок. Про цей обов'язок оповідають чужоземці, обізнані з порядками Литовсько-руської держави.

На практиці суте, без жадного винятку, пильнування звичаю, який вимагав, щоб господар радився з панами-радами в чисто всіх справах державного керування, було неможливо. Траплялося, що господар діяв самостійно, без „намовы“ з панами-радами. Коли в стосунках між господарем і панами-радами панувала добра згода й довіра, то його самостійні дії не вважалися за самоправство, за порушення звичаю й закону. Давньо-руська засада „одиначества“ визнавалася і в Литовсько-руській державі. Навпаки, коли „одиначества“ не було, коли пани-ради вважали який-небудь захід за неприйнятний, вони протестували, порушували питання про зламання звичаю та закону, що його потверджував. Траплялося знов-же й так, коли пани-ради самостійно, без господаря, ухвалювали постанови: вони самостійно виряджали послів до чужоземних держав, виробляли інструкцію послам, накладали податки на міську людність, видавали розпорядження начальникам українних замків, видавали судові вироки, різні листи приватним особам, то-що; такі видючі порушення господаревих прав не викликали й не могли викликати протесту, знов-же за наявности „одиначества“: господар наперед пристає на те, що пани-ради ухвалять, бо він певен, що вони ухвалять найкращу постанову, дбаючи за загальне добро.

Але, як загальне правило, господар і пани-ради виступали поруч, сукупно, за обопільною згодою ухвалювали постанови. Як дійти до порозуміння? не завжди думки господаря і панів-рад збігалися; можливі були розбіжності. Як бува така розбіжність траплялася, тоді доводилося йти на поступки. Акти свідчать, що звичайно мусів поступався господар і гору брала думка панів-рад, бодай-би

вона й суперечила його думці. Самостійність ради велик. княз. Литовського змальовується аж надто виразно, коли порівняти її з боярською думою Московської держави. На думку автора спеціальної розвідки про московську боярську думу проф. Ключевського, „урядова вага думи на ділі аж геть-то не була пасивна: вона є більш, як дорадче зібрання коло свого господаря, мала певний простір, що-до своєї діяльності“.

Не підлягає сумніву, що рада литовсько-руська більше важила й мала більший простір у своїй діяльності, аніж московська боярська дума. І коли московська боярська дума була „більш як дорадча установа коло свого господаря“, то рада (всупереч думок проф. Антоновича, Довнар-Запольського, Леонтовича) дорадчою установою не могла бути, її вага була аж надто більша, вона обмежувала владу господаря. І це зрозуміло.

1) В Москві думні люди переважно були за начальників центральних установ, суддів по наказах; їх призначав господар і вони цілком залежали від нього. Вони часом діставали посади в місцевому управлінні спочатку намісників, згодом воевод, але на недовгий час (на рік, багато на два), туди, куди господар забажає. Звичайно на місці служби намісник або воевода був зайшла чужа людина, він не мав зв'язків з місцевою людністю, він не імпував ані господареві ані людності, як незмінний правитель і великий землевласник.

У Литовсько-Руській державі пани-ради були переважно головні правителі місцеві. Уряди центрального управління, що відкривали доступ до ради, звичайно сполучувалися з урядами в місцевому управлінні. Князів і панів призначали на місцевих правителів (воевод, старост, державців) звичайно „до живота“, і їх не можна було позбавляти урядів без „вини“, доведеної на суді. Їх звичайно призначали на місцевих правителів по тих повітах, де були їхні маєтності. З пана-ради був одночасно великий землевласник у даній місцевості і місцевий правитель, представник державної влади тут-же. Все це разом надавало особливий авторитет панові-радї в очах місцевої людности і господаря.

2) Бояри московські — це переважно титуловане вельможне панство, нащадки колишніх удільних князів, що залишили свої уділи і зібралися в Москві. Їхні домагання брати участь в управлінні Московською державою ґрунтувалися на тому, що колись-то раніш вони сами або їхні предки керували частинами тієї самої держави. Та цей час минув. Тепер керує державою московський цар. Одноособове керування величезною державою неможливе. У великого князя Московського багато помічників. Ці помічники, служиві люди, всі починаючи від родовитих князів і закінчуючи простими городовими дворянами, повинні йому допомагати, повинні служити дер-

жаві і вони прикріплені до служби: вони люди не вільні навіть найповажніші. З них, ті князі-бояри, що ввійшли до складу боярської думи, вдаючись до великого князя, іменують себе зневажними іменами з додаванням предиката „холоп“.

Пани-ради великого князівства Литовського є старовинне вельможне панство (переважно нетитуловане). Це вельможне панство споконвіку виставляло з-посеред себе співробітників і радників господаря; це вельможне панство володіло со всьмь правомъ и панствомъ“) окремими частинами території тієї держави, що їми керував укупі з ними господар. Сам господар затверджував їхні „свободы и вольности“. Сам господар визнавав, що пани-ради являють собою чималу, самостійну, незалежну від його силу. Вдаючись до них, він ніколи не допускається називати їх зневажними іменами з предикатом „холоп“; навпаки, завжди в листах своїх іменував кожного з панів-рад на ім'я, по батькові й на прізвище, додаючи предикат „панъ (або князь) его милость“.

3) Московський великий князь зверхня голова держави, що вся її людність звязана єдністю національною і релігійною. Це є великоруська православна держава. Господарева влада в такій державі має внутрішню міць. Це — своя а не чужа влада. Сила такої влади спирається на добровільну покору всенької людности й дістає релігійну санкцію. Православне духівництво в Москві енергійно проводило в своїх проповідях і навчаннях думку про необмеженість влади Московського великого князя.

У Литовсько-руській державі не було ані єдності національної, ані єдності релігійної. Великий князь Литовський, литовець, католик був зверхня голова держави, що людність її здебільшого належала до української та білоруської національності і визнавала віру православну. Для більшости людности це була влада чужа; слухняність до неї була вимушена; вона була позбавлена релігійної освяти. Духівництво православне не могло відгравати такої ролі, що її воно відгравало в Москві, а вище духівництво католицьке у спілці з світською аристократією намагалося обмежити господареву владу.

4) Московський великий князь був господар тільки однієї держави, завжди сам собою керував державою, не виїздив по-за її межі. Господар литовсько-руський разом був і великий князь Литовський і король Польський; він мусів переїздити з Литви до Польщі, з Польщі до Литви. Коли господаря не було в Литві, пани-ради брали до своїх рук усеньке керування державою. Тоді цілковита самостійність ради була неминуха. Тоді їй належала вся повнота влади, і господар мусів був визнавати цю владу, вважаючи на її ухвали. Від Казимирових часів господар виїздив часто й на довгий час, пани-ради звикли до самостійної ролі „в небытности“ господаря.

Вони не могли зректися самостійності й тоді, як господар повертався із Польщі і вкупі з ними керував був державою.

5) Бояри московські не намагалися закріпити конституційною хартією свої права, оперті на звичай. Законодавчі права думи затверджено тільки в половині XVI століття (в царському судебникові). Потім, наприкінці XVI стор. і на початку XVII, коли бояри побачили, що їхні права порушуються, вони скористали з припинення царської династії і почали брати з нових царів обмежувальні записи. То був випадковий епізод у стосунках між царською владою і боярською думою, і обмежувальні записи не залишили твердого сліду і не змінили становища боярської думи. В Литві ще спочатку XV ст. (Городельський привилей 1413 р.) писаним законом санкціонуються права ради. Згодом (судебник 1448 р., привилей 1492 і 1506 рр., Литовські Статути 1529, 1566 рр.) поширюється обсяг прав, санкціонованих у писаному законі, до того кожен новий господар потверджує привилеї предків. Змістом своїм закон є той самий звичай; попервах він зберегає риси звичаєвого права і що-до свого застосування. Йому чужа є засада зовнішньої обов'язковости, він не завжди виконується як належить. Та все-ж-таки той факт, що існує писаний закон, який визначає права ради, і що в разі потреби можна було опертися на його ухвали, подіяв на становище ради, давши їй більшу самостійність та більшу незалежність од господаря, як рівняти її до московської боярської думи; вона звязувала господаря, обмежувала його владу на законній підставі.

Сучасники добре розуміли, що владу господаря литовсько-руського обмежувала рада. Один із московських бояр кн. Ів. Вас. Бельський пише до вел. князя Литовського: „наших великих господарів вільне царське самодержавство, не як ваше вбоге королівство, а нашим великим господарем не вказує ніхто, а тобі твої панове, як хотять, так і вкажуть“. Литовського господаря звязує рада: йому пани-ради як хотять указують, Московському цареві ніхто не вказує, він є вільний самодержавець. Що правда, термін „самодержець“ спочатку (як переконливо довів проф. Ключевський) означав тільки зовнішню незалежність московського господаря. Що правда, Московський господар ще не був необмежений самодержавець і йому доводилося боротися і з духівництвом і з боярством; його владу звязували до певної міри такі установи, як боярська дума і земський собор. Але безперечно, що влада московського господаря була аж надто велика, що московський період руської історії це є той час, коли відбувався процес утворення необмеженого самодержавства і що термін „самодержець“ дуже швидко почали вживати, щоб визначати внутрішні стосунки між владою й народом у розумінні необмежености царської влади. Такий процес чужий

історії Литовсько-Руської держави. Тут відбувається процес інший: влада великого князя поволі зменшується і за її рахунок підноситься вага аристократії, спершу вищих її верств, а далі й усенького шляхетства взагалі. Тут і фактично й юридично владу великого князя в найістотніших її виявах обмежують спочатку рада, а потім вальний сойм.

СОЙМИ ПАНІВ-РАД І ВАЛЬНИЙ СОЙМ ВЕЛ. КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО.

Не було закону, що точно визначав-би число членів ради. Це число хиталося. Траплялося, що деякі уряди, з якими сполучалося звання пана-ради, були вільні. Були випадки, що який-небудь князь або пан посідав одночасно два або навіть три уряди, що давали доступ до ради. Через це можна тільки приблизно визначити кількісний склад ради. Перед реформою 1565—1566 років число членів таємної ради не перевищувало 15 чоловіка, а загальне число всіх, що мали доступ до ради, доходило до 45 чоловіка. Після реформ 60-х років, вже напередодні Люблинської унії, загальне число всіх, що мали доступ до ради, доходило до 65, а число таємної ради до 30.

У такому повному складі рада ніколи не засідала й не мала змоги засідати. Пани-ради були не тільки за членів ради. Вони виконували різноманітні обов'язки, що заваждали їм постійно бути вкупі: вони „радили й справовали“ на воєводствах, староствах і державах та на інших урядах земських і двірських і рушали в походи, як начальники військових загонів і виряджалися до чужоземних держав, як дипломатичні агенти, то-що. Нарешті, вони жили по своїх маєтностях, пильнуючи своїх справ, керуючи просторими земельними володіннями. Переїзди з місця на місце за тодішніх шляхів були аж надто важкі. Через це всі пани-ради ніколи не збиралися вкупі. З цим доводилося миритися. Доводилося визнавати, що ті пани-ради, які зібралися, мають право ухвалювати постанови в справах, що належать до відання ради.

Малося на думці, що вся рада там, де навсправжки справді виступали лиш декілька її членів. В ім'я всієї ради ухвалювали постанови декілька членів. Скільки саме? Над цим тоді не зупинялися. Визначеного *quorum*'у не було. Засідання ради вважалися за дійсні за будь-якого числа членів. Здебільшого засідання ради були дуже малолюдні: 5—6, іноді 3—4, часом навіть два члени розв'язували справи в ім'я цілої ради. Траплялися навіть випадки, коли один із „переднійших“ панів-рад робив те, що повинна була робити вся рада.

Можна задовольнятися випадковим складом ради, коли обмірковувалися й розв'язувалися маловажливі справи поточного управління. Доводилося задовольнятися випадковим складом ради й тоді, як

треба було розв'язати невідкладну справу, бодай-би вона належала й до найважливіших. Але взагалі не можна визнати за нормальний той порядок, коли члени колегії, які випадково зібралися, роблять те, що становить обсяг відання всієї колегії. Треба було добрати спосіб, як запобігти отакій ненормальності.

Спосіб добрано ще в XV ст.: коли малося обмірковувати яке-небудь важливе питання державного управління, тоді скликали всіх панів-рад на загальне зібрання. Звичайно, з'являлися не всі без виїнятку, але багато. Такі багатолюдні зібрання панів-рад іменувалися соймами — „conventiones generales“, „соймами великими“, „соймами вальними“. На соймах розв'язувано ті питання, що-за для них скликані були пани-ради, а також всі настиглі питання державного управління. Учасники соймів, пани-ради, вважалися за природніх представників усієї землі і ухвалювали постанови в ім'я всієї землі і обов'язкові для всієї землі. Пани-ради стояли надто високо в громадській думці і мали надто великий вплив, а тому таке представництво визнавалося. Але не безумовно. Коли ухвалювалися постанови, що вимагали тих або тих жертв з боку шляхетства, то не могло бути певности в тому, що постанови не натраплять на протест з боку нижчих верств шляхетства, з боку „младшей братії“ панів-рад. Протесту могло й не бути, але він міг і бути, і щоб запобігти йому треба було, ухвалюючи такі постанови, забезпечити згоду шляхетства.

Не було протесту за вел. кн. Казимира, коли сойм панів-рад ухвалив накласти „серебщизну“ на маєтки всіх приватних землевласників. Не було протесту, коли за вел. князя Олександра, сойм панів-рад ухвалив був „уставу“, що визначала розмір військової повинности, яку відбували приватні землевласники. Але в початку Жигимонтового князювання вже визнано було за неможливе йти тим-же шляхом; навпаки, визнано було за необхідне притягти шляхетство до обмірковування питання про „серебщизну“.

Мала бути війна з Москвою. Щоб найняти „служебныхъ людей“, потрібні були гроші і великі. Скарбниця господарева була мало не порожня. Довелося вдатися по допомогу до приватних землевласників. На це було скликано сойм у Вильні р. 1507. На соймові „князь бискупъ (Виленьський) та паны-рады, княжата, панята, земляне, вдовы и вся шляхта-зволили“ дати серебщизну з людей, що живуть по їхніх маєтках.

Прецедент мав рішальне значіння. Відтоді заходить звичай, що вимагає, щоб питання про нове оподаткування шляхетських маєтків було розв'язувано на соймах панів-рад за обов'язкової участі шляхти-лицарства. До питаннів про нове обкладання прилучаються з плином часу іноді питання, з ними сполучені. Шляхта-лицарство

поволі притягається до обмірковування й розв'язування найважливіших питань державного управління. Соїм панів-рад перетворюється на соїм панів-рад, княжат і панят, урядників земських і двірських та лицарства-шляхти.

Тепер соїм такого складу іменується „вальнымъ“, „великимъ“, „великимъ вальнымъ“. Він заступає „всю землю“.

Подібний процес відбувся у XVI ст. і в державі Московській: боярська дума в поширеному складі перетворилася в земський собор, коли до думних людей приєдналися земські люди. Різниця між ними була та, що на Земські Собори закликали і служилих і тяглих людей (звичайно, вищу верству тяглих— купецтво), а на вальні соїми в Литві запрохували саму лиш шляхту.

Після 1507 року скликаються вальні соїми в повному складі, з участю лицарства-шляхти, скликаються по старому так само соїми панів-рад.

До Люблинської унії можна нарахувати понад 30 вальних соїмів. Скликалися соїми „по намовъ“ господаря з панами-радами. Депутатам посилалися окремі запрохання, так звані „листи сеймовые“; в листах зазначувано було час, місце й предмети обмірковування соїму. Допіру р. 1567 було запроваджено звичай за якийсь час перед вальним соїмом розсилати „сеймовые листи“, раніше бувало, що розсилано надто невчасно і дехто з депутатів не міг прибути на соїм.

Звичайно соїми скликалися в столиці держави у Вильні. Та бували випадки коли залежно від різних обставин (необхідности бути ближче до театру воєнних дій, ближче до польських кордонів, то-що) скликали їх і по інших місцях — в Городні, Новгородку, Бересті, Менську, Бельську, часом по незначних пунктах— Родошковичах, Войни, то-що.

Депутати утримували себе своїм коштом, привозячи з собою живність. Тільки в 60-х роках було ухвалено, що вони мають право на харчові гроші, видавані з ухвали соїму. Приміщення депутати мали в будинках місцевих мешканців. За розподілом квартир стежили маршалки земський і двірський.

Засідання соїму розпочиналися промовою про причини скликання. Прому казав господар або в його ім'я маршалок земський. По тому соїмові стани заходжувалися обмірковувати пропоновані питання. Пани-ради радилися окремо. Всі інші депутати звичайно поділялися на місцеві групи, кожна група радилася окремо, а після попередніх нарад всі групи допорозумівалися. Після цього на загальному зібранні всіх станів ухвалювалася загальна постанова. Голоси подавалися в певному порядку згідно з старшинством. Вимагалася одноголосність („едностаиная воля и згода“), а під цим розумілася, звичайно, переважна більшість. Постанову стверджував

господар і тоді вона іменувалася „установою“ або „ухвалою“ соймовою. Необхідну й найважливішу частину вального сойму становили пани-ради, всі пани-ради, як старші, тоб-то члени таємної ради, так і всі інші князі та пани, в'рядники земські й двірські, що мали доступ до ради. Останні й передніш не часто з'являлися на звичайні засідання ради; тепер з'являються ще рідше, але тепер їх завжди закликають, і вони з'являються на вальний сойм у його новому повному складі. Далі, тепер на вальні сойми запрошуються ті князі й пани, так само ті урядники двірські й земські, що на засідання ради не допускалися (хоружі повітові, городничі, державці, конюші й підконюші деяких дворів господарських, то-що. Окрім того запрошуються православні єпископи, що так само доступу до ради не мали.

Всі оці члени вальних соймів є члени з права особистого, все це „станы сойму належачие“, вони діставали особисті запрохання на сойм. Врешті, запрошується на сойм проста шляхта. Оповістки про запрохання простої шляхти розсилалися по повітах і прочитувалися на площах.

Раніш ця проста шляхта з'являлася на сойми панів-рад, щоб подавати супліки, скарги, але участі в обмірковуванні й розв'язуванні соймових справ не брала. Тепер-же та сама проста шляхта зроби-лася також „станом, сойму належачимъ“, тепер вона бере участь в обмірковуванні й розв'язанні соймових справ спочатку деяких, а згодом і всіх.

Проста шляхта запрошувалася на вальні сойми in corpore: „все рицарство“, „все посполство“, „вси подданные“. Звичайно, з'являлися не всі, а тільки охочі, і склад простих шляхтичів, учасників соймів, був випадковий. Уживається заходів, щоб запобігти такій випадковості. 1512 року приписується, щоб шляхта кожного повіту обрала й вирядила на сойм два представники. У 30-х роках припи-сується, щоб на сойм прибули по два депутати від шляхти кож-ного повіту, але не з обрання, а з призначення місцевих властей. Але в Підляській землі встановився одноманітний виборний порядок шляхетського представництва на соймі. З 1565 р. цей порядок стався загальним правилом. Заведено „повѣтовые сеймики“. Їх скли-кали перед вальним соймом за чотири тижні. На цих соймиках брали участь усі шляхтичі, що жили в даному повіті, починаючи від панів-рад і закінчуючи „убогой шляхтою“. Всі збиралися вкупі, обмір-ковували попередю ті питання, що за-для них скликаний є великий сойм, радилися про свої потреби, що про них треба загадати на соймі, з-посеред себе обирали „пословъ земскихъ“, тоб-то шляхетських депутатів, членів вального сойму. І після реформи 1565 р. поруч послів земських, тоб-то депутатів обраних, затримали по давньому

свої місця на соймі й депутати з особистого права, тоб-то пани-ради, князі; пани, урядники земські й двірські. Вальний сойм такого складу існував не довго, — до люблинської унії 1569 р. Акт унії утворив спільний сойм Польщі й Литви; горішню палату цього сойму становили пани-ради у стислому розумінні слова, тоб-то члени таємної ради, а долішню послаи земські.

Допіру тепер цілком визначено було склад вального сойму (й склад ради). Разом з тим визначенням складу сойму поволі визначається і обсяг його відання. Перший вальний сойм у новому повному складі, як орган усенького шляхетства, скликаний був у 1507 році, щоб обміркувати питання про сребщизну. Чому саме це питання передано було на обміркування всенького шляхетства?

Ще в 1447 році господар литовсько-руський видав усеземський привилей, що за його силою людність шляхетських маєтностей звільнялася від безпосередніх податків, серед них і від поземельного, що іменувалося сребщизною. Привилей поставив уряд у залежність від шляхетства. Перебутися звичайними прибутками, щоб задовольнити надзвичайні видатки, надто спричинювані військовими потребами, не було змоги. І тому що залюднені землі становили головне джерело багатства країни, то природньо було, як заходила потреба, вдаватися по допомогу до приватних землевласників — князів, панів і лицарства-шляхти. Але тут доводилося не вимагати, а прохати, бо вільність од безпосередніх податків є шляхетське право, забезпечене привилеєм. Доводилося що раз, коли заходила потреба, вдаватися до шляхетства з проханням дати свою згоду на збирання поземельного („податка земсаго“, „сребщизны“, „поголовщини“). Спочатку, в XV сторіччі, вважали за достатнє забезпечити згоду самої лиш вищої верстви шляхетства, тих князів і панів, що становили раду. Господар і пани-ради ухвалювали постанову про брання поземельного. Припускали, що просте шляхетство не ставитиме опору постанові „старшей братьи“ пристане на ню.

Справа змінилася в XVI ст. Війни точаться мало не без перерви. Перебутися без фінансової допомоги з боку шляхетства не можна; тепер визнається за необхідне забезпечити згоду всенького шляхетства, а не самих тільки горішніх його верстов, збирати податок земський з людности шляхетських маєтків. Перший випадок такого порозуміння стосується до 1507 року. Згодом такі випадки повторюються. Виробляється звичай, який вимагає, щоб питання про нове оподаткування шляхетських маєтків обмірковувалися тільки на вальному соймі, щоб постанови про „земський податок“, що припадає на шляхетські маєтки, ухвалювалися тільки за порозумінням усіх станів вального сойму і набували форми „сеймовой уфалы“, тоб-то постанови всіх станів сойму.

Початок активного втручання простої шляхти в справі зверхнього управління зроблено. По першому кроці настав другий, потім третій і т. д. Поволі відання вального сойму в повному складі і з участю простої шляхти поширюється на інші предмети насамперед на питання про „оборону земську“, тоб-то про військову, що її відбуває шляхетство, повинність.

Потрібні не самі лиш грошові засоби, щоб найняти „служебныхъ пенежныхъ людей“. Потрібна військова сила. Головну військову силу становило не наймане військо, а земське рушення, що його виставляють ті-ж землевласники, які платили „податок земський“, — князі, пани й лицарство-шляхта. Брати чи не брати участь у воєнному поході? Становити чи не становити озброєних вершників земському рушенню? — Ці питання жадних суперечок викликати не могли. Шляхетство не було й не могло бути звільнене від військової повинності. Навпаки, військова служба є його головний обов'язок. Шляхетство й лицарство — синоніми. Шляхтич це є „рыцарскій человекъ“ і його покликання — „рыцарскіе учинки“. Він повинен особисто відбувати військову повинність і, до всього, відбувати „службу земскую“ з належних йому маєтків. Але в якому розмірі, за яким розрахунком шляхтич повинен відбувати „службу земскую“?

Загального закону про розмір військової повинності не було аж до XVI ст. З самого початку XVI ст. (близько 1502 р.) такий закон видають господар і пани-ради. Очевидячки, було визнано, що „призволєнія“ вищої верстви шляхетства, панів-рад, цілком досить. Та вже в 1512 р., щоб обміркувати питання про оборону земську, скликається вальний сойм в повному складі. Визнається, що тільки з „призволєнія“ всіх станів сойму можна встановити розмір військової повинності, яка припадає на шляхетські маєтності.

Далі, таке саме „призволєння“ всіх станів вального сойму потрібне на те, щоб розв'язати питання, воювати чи не воювати? Бо війна вимагає і земського рушення і земського податку. Потрібне воно, це призволєння всіх станів сойму, й на те, щоб скласти військову спілку, бо спільні воєнні дії з спільником так само можуть потрібувати і земського податку і земського рушення. Такі права вального сойму, що витворилися за часів першого Статуту: вальний сойм у повному складі з'являється там, де не можна перебути без призволєння всенького шляхетства. Даючи своє призволєння, стани сойму втручаються і в такі питання державного управління, де їхнього призволєння на те, щоб розв'язати ці питання, і не потрібно. Втручання це полягає в тому, що стани сойму подають „просьбы“ господареві і ці прохання торкаються різних питань, розв'язуваних у законодавчому порядку. Відповіддю на прохання соймових станів являються „отказы“ господаря: прохання завдовольняється або від-

кидається, чи розгляд відкладається на інший термін. Хоч-би який був зміст „отказа“, господар дає його „по намовъ“ з панами-радами. Отже влада законодавча належить господареві й раді. Така є практика, така й постанова закону — Статуту 1529 року.

Княжатам, панятам і лицарству — шляхті належить одно право петицій, „просьбъ“, подаваних на вальних соймах. Завдоволення або незадоволення проханнів залежить від уподобання господаря й панів-рад. Уподобання не було, звичайно, самісінькою сваволею. Воно регулювалося свідомістю необхідности вважати на бажання прохачів або можливости їх ігнорувати.

До ливонської війни (в 60-х роках XVI ст.) господар і пани-ради скрізь і всюди вважали за можливе не зважати на бажання шляхетства, нехтувати їх. Прохання шляхетства часто відхилялися і зокрема систематично відхилялося прохання про розширення шляхетських прав.

Зміна заходить підчас ливонської війни, скоро стали потрібні чималі жертви особисті й майнові — з боку шляхетства. Довелося вважати на бажання шляхетства й дати сприятливі „откази“ на ті самі прохання, що раніш, їх було відхилювано. Права шляхетства зросли. Поширивсь обсяг відання вального сойму. Постанову Статуту 1529 року про те, що законодавча влада належить господареві й панам-радам змінено: законодавча влада надається вальному соймові в повному його складові. Тепер закон це є „соймовое постановенъ“, це є наслідок „зезволенья“ панів-рад та інших соймових станів, затверджених від господаря.

На політичному кону з'явилася нова сила — шляхетство та орган його вальний сойм. Вага цієї нової сили виразно позначилася в 1569 році.

Польща з Литвою провадили пересправи про унію. Пани ради були проти унії, бо польська засада шляхетської рівноправности не могла приваблювати їх, що звикли командувати „младшею братьєю“. Навпаки, ця засада вабила шляхетство, що було за унію. Пани-ради не мали змоги обстояти свого, і не обстояли своїх думок. Їхні прохання, звернені до господаря, були марні. Господар виявив велику, незвичайну напосідливість, самодійність: він, що звик за всіди діяти тільки „по намовъ“ з панами-радами, тепер пристав на постанову, що суперечила „волі“ тих самих панів-рад. Перше він поступався панам-радам. Перше польські намагання скласти унію були невдалі, бо натрапляли на опір з боку панів рад, а господар не міг учинити всупереч їхній думці. Тепер польські домагання мали успіх, бо ці домагання підтримала нова політична сила — шляхетство і, спираючись на цю силу, господар поставив опір панам-радам.

Формально визнано було в 60-х роках XVI ст. права всенького шляхетства і формально обмежено було на користь всенького шляхетства права вищої його верстви. Ця зміна була санкціонована актом Люблинської унії, що визнала „спольный сейм“ Речі Посполитої, орган усенького шляхетства, за орган зверхньої влади.

Але й після цього за зверхньою верствою шляхетства, за великими землевласниками, князями й панами, лишилася перевага економічна.

Вона чималою мірою спаралізувала права всенького шляхетства, обернула у фікцію ідею рівноправності всенького „шляхетського народу“.

„Пізніший хід історичних подій, казав небіжчик історик Антонович, виразно довів, що після Люблинської унії не тільки на Литві не підупала сила так званих магнатів, але навпаки литовські князівські роди (і панські, — додамо від себе) створили тверде зерно вищої аристократії, що навколо неї стали скупчуватися багатші й найвидатніші роди самої Польщі. Славлена шляхетська рівноправність і далі пишалася в соймових промовах, у редагуванні законів, в афоризмах, що їми вславляла себе дрібна шляхетчина („шляхтич, що має одну садибу, є рівний воеводі“, „nobilis Polonus omnibus par, nemini inferior“ і т. ин.), але навсправжки це була сама примара. Численні юрби рівноправної братії підлесливо увійшли в юрби служників і надвірних у заможних панів, продавали їм свої голоси на соймах і соймках, рубалися в їхніх уособицях, то-що“. (Архів Ю.-З. Руси, VI, 2, передмова).

Литовсько-Руська держава, як самостійна політична одиниця, перестала існувати відколи складено було Люблинську унію в 1569 році. Вона зілялася з королівством Польським в одну Річ Посполиту. Відомі історична доля Речі Посполитої: вона проіснувала тільки 2 з чимось сторіччя. Наприкінці XVIII сторіччя відбуваються розбори її володіннів між сусідами Росією, Прусією та Австрією. Головна причина, чом занепала Річ Посполита, полягала в тій внутрішній анархії, що з'явилася як наслідок надмірного розвитку, безмежного панування аристократичного принципу в політичному і соціалістичному ладі цієї держави. Але панування аристократичного принципу не було новиною в Речі Посполитій. Воно має коріння в минулому, коли ще не було Речі Посполитої а були велике князівство Литовське й королівство Польське. Зокрема, у великому князівстві Литовському ще перед Люблинською унією весь лад мав за підвалину всемогутність князів та панів і поневолення народньої маси. В руках князів і панів була державна влада, вони користувалися „вольностями и свободами“, вони володіли величезними залюдненими маєтностями

„со всѣмъ правомъ и панствомъ“, вони розкошували, жили в достатках. А нижчим верствам людности випало — „убожество великое“ і велика безправність. Інтереси величезної більшости людности офіровано було інтересам невеличкої меншости. Ще тоді оцей ненормальний лад виявляв ознаки розкладу. Влада не мала авторитету і була така кволла, що не спромагалася примусити виконувати її накази. Тим-то незадоволяще було влаштовано військову оборону держави: військові службові землевласники скрізь і всюди виявляли „недбалость, непослушенство, своволенство“, що-до одбування військової повинности і що-до виплати поземельного, потрібного на те, щоб покрити військові видатки. Незадоволяща постава військової оборони призвела до того, що держава була неспроможна поставити опір зовнішнім ворогам і удержати в цілості територію в тих межах, що їх вона здобулася за останнього збирача Литовської Руси Витовта. Кволисть державної влади спричинилася до внутрішньої анархії. — Де немає пошани до закону і законної влади, там панує право дужого. Дужі були князі й пани. Вони виявляють нестримане самоправство в приватному побуті і найяскравіша форма самоправства були находи і наїзди, що сполучалися з убивствами „ранами, побоями, гвалтуванням жінок, пожежами, грабунками та іншими замахами на особу й майно“; то були приватні війни між окремими землевласниками. Ті-ж князі й пани виявляли самоправство і в побуті державному, систематично порушуючи права людности; в характері урядників земських — воевод, старост, державців, то-що, вони „новины вводили“, „кривды, утиски и тяжкости велики дѣлали“. Жертвами самоправства й насильств князів і панів були нижчі верстви суспільства, надто селяни. Жертви починають протестувати. Подають скарги на „утиски“, „кривды“, „своволенства“, утікають з насиджених місць. Нарешті, спалахують справжні повстання, сполучувані з насильницькими діями. Наприкінці XVI сторіччя почалися грізні козацькі повстання, що тривали і в XVII ст.; в XVIII ст. їх заступила гайдамаччина. Зерна цих повстаннів були засіяні і дали перші сходи ще раніш, перед Люблинською унією.

Падіння Литовсько-Руської держави залежало од особливостей її політичного і соціального ладу. Поєднання з Польщею тільки відклало момент цього падіння. Призначено було й те, хто буде спадкоємець литовсько-руських володіннів. Москва завсіди була суперницею Литві. Вже з кінця XV ст. точиться вперта боротьба між Москвою і Литвою, боротьба за саме існування тієї або тієї держави. Москва бореться з мотивів національних, релігійних і, головне економічних. Московська держава руська й православна — претендує на литовські володіння тому, що їх залюднює руська, православна людність. Закинута на схід і відтята од морів московська держава,

де вже зародився торговельний капітал, починає боротьбу з Литвою, щоб дістати вільний доступ до морів і наблизитися до Західньої Європи. Боротьба триває й тоді, коли Литва з'єдналася з Польщею в одну Річ Посполиту. Підчас заколотів на початку XVII ст. здавалося, що перевага на боці Речі Посполитої: польсько-литовське військо здобуло Москву, а спадкоємець престолу польсько-литовського королевич Володислав обраний був на московського царя. Але цю перевагу викликали тимчасові причини. Після заколотів перевага переходить на бік Москви. Приєднання України до Москви на початку другої половини XVII ст. завдало тяжкого вдару Речі Посполитій. А за 100 років з чимось підчас розборів Речі Посполитої всеняка територія колишньої Литовсько-Руської держави увійшла до складу кол. московської держави, потім Імперії Всеросійської, яка домагалася розширити територію в інтересах торговельного і промислового капіталу, що набув чималого розвитку.

ЛИТЕРАТУРА.

Питанню про литовсько-руський державний лад присвячені твори в літературі польській, російській і українській.

I. Wolff у „Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa litewskiego“ і A. Boniecki в „Poszet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku“ з'ясовують особистий склад Ради. I. Iaroszewisz у творі „Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najkdawniejszych do końca wieku XVIII“ торкається й державного ладу, то-що. „Історія Росції съ древнѣйшихъ временъ“ С. Соловйова подає деякі факти що-до великих князів Литовських, ради та соймів (вид. „Общ. польза“, I, стор. 1484, 931—934, 941—961, 1085, 1449 та інші). В „Русской Истории“ Бестужева-Рюміна окремих розділ присвячено питанню про „состояніе общества въ Литвѣ“ (т. III, стор. 52—142). В „Історії Росції“ Іловайського окремих розділ присвячено питанню про „Литовскую Русь при Ягеллонахъ“ (т. III, стор. 76 і далі), де мова мовиться й про державний лад. Беляев в „Історіи Полоцка или сѣверо-западной Руси до Люблинской унії“ розв'язує питання про литовсько-руський державний лад. Ражков в „Русской Истории в сравнительно-историческом освещении“, саме в II і III тт., зупиняється на питанні про державний лад Південної і Західньої Руси, а так само Литви. Бершадський у „Литовскихъ еврейяхъ“, саме в V розділі, подає коротенький огляд литовсько-руського державного ладу. Цієї-ж-таки теми торкається і рецензія Владимирського-Буданова на працю Бершадського (Ж. М. Н. Пр. 1885, січень). Про це-ж згадує Дашкевич у статті „Борьба культуръ и народностей въ лит.-рус. государствѣ въ періодъ династической унії Литвы съ Польшей“ (К. Ун. Изв., 1884, жовт. груд.), написаній з приводу праці Антоновича про велике князівство Литовське. Грушевський V-й том „Історії України-Руси“ присвячує суспільно-політичному й церковному устрою і відносинам в українсько-руських землях XIV—XVII в., себ-то за литовсько-польської доби.

Короткий огляд літератури з литовсько-руської історії взагалі і з історії литовсько-руського права зокрема зроблено в моїй статті, вміщеній у Ж. М. Н. Пр. (1911, Жовтень) під заголовком „Новые труды по исторіи литовско-русскаго государства“. Що-до питання про литовсько-руський державний лад, то тільки в новій російській літературі він став за тему для спеціальних наукових дослідів. Леонтович: „Рада великихъ князей Литовскихъ“ (Ж. М. Н. Пр. 1907, вересень—жовтень). Його-ж „Литовские господари

и центральные органы управления до и послѣ Люблинской уніи (Юрид. Заб. Дем. Юрид. Лицея, 1908, в. I). Його-ж „Областные учреждения въ вел. княж. Литовскомъ до и послѣ Люблинской уніи“. там-же, 1908, вип. II і 1909, вип. I. Його-ж „Судъ господарей и ихъ совѣтниковъ въ вел. княж. Литовскомъ до и послѣ Люблинской уніи (Ж. М. Ю., 1901, червень). Його-ж „Вѣча, сеймы и сеймики въ вел. княж. Литовскомъ“ (Ж. М. Н. Пр., 1910, лютый). Його-ж, Рецензія на твір Любавського „Лит.-рус. сеймъ“ (Записки Акад. Наук по историко-филол. отдѣл., т. VII, № 3). Любавський „Областное дѣленіе и мѣстное управление лит.-рус. государства“. Його-ж „Къ вопросу объ удѣльныхъ князяхъ и мѣстномъ управленіи въ лит.-рус. государствѣ“. Його-ж „Литовско-русскій сеймъ. Його-ж „Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства до Люблинской уніи включительно“. Лаппо „Великое княжество Литовское во время отъ заключенія Люблинской уніи до смерти Стефана Баторія“. Довнар-Запольський „Государственное хозяйство вел. княж. Литовскаго при Ягеллонахъ“. Його-ж „Очерки по организациі Зап.-рус. крестьянства въ XVI в.“ Максимейко „Сеймы Литовско-Русскаго государства до Люблинской уніи“. Ясинський „Очерки по исторіи судоустройства въ лит.-рус. государствѣ. Главный литовскій трибуналъ, его происхождение, организациа и компетенція“. Владимирський-Буданов, Рецензія на цей твір Ясинського (К. У. Изв., 1901, № 9 і звід. ком. про присужденія преміі Батюшкова в 1902 р.). Малиновський „Рада великаго княж. Литов. въ связи съ боярской думой др. Россіи“, кн. I—II (вип. 1—2). Владимирський-Буданов, Рецензія на цей твір Малиновського (Записки Соц.-Екон. Відділу У.А.Н. т. III).

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЛАД У НОВГОРОДІ ВЕЛИКОМУ.

На півночі, у Новгороді Великому і у Пскові, що від нього відокремився, почасти на північному заході, по землях Полоцькій і Смоленській, перевага переходить на бік демократичної засади, переважає віче. Ця особливість політичного ладу залежить од особливих умов місцевого життя. Країна, що її опосіли ільменські слов'яни, і кривичі, вкрита болотами, озерами, річками й лісами. В такій країні хліборобство не могло стати за головне джерело народнього добробуту, а по декотрих місцях не могло воно існувати й поготів; новгородці, наприклад, жилися дозововим хлібом, і коли довів хліба припинявсь, це було для них народнім лихом. Тут сільська людність промишляла лісом і рибою, міська — торговлею. Останньому зайняттю сприяв достаток річок, що в давнину правили за шляхи єдино зручні. Розташовані по річках, по догідних для торговельних стосунків пунктах селища перетворюються на великі міські громади. Такі: Новгород Великий над р. Волховим, Псков над Великою, Полоцьк і Витебськ над Зах. Двиною, Смоленськ над Дніпром. Зосереджена по цих громадах енергійна, заповзятлива, звикла до самодіяльності, людність цінує вічове самоврядування, і всякий замах на права віча натрапляє на опір з її боку. Ось чому віче існувало по землях Новгородській і Псковській доти, аж поки ці землі були незалежні держави, а в Полоцькій і Смоленській рештки вічового ладу збереглися навіть після того, як приєднано ці землі до Литви.

Такі були загальні, сприятливі розвиткові вічового самоврядування, умови на півночі й на північному заході. В найсприятливіші умови були поставлені Новгород Великий та Псков, що відокремився від нього. Тут ідеї вічового самоврядування більше розвинулися. Та разом з тим у новгородському житті були умови, що сприяли перекручуванню цієї ідеї.

Новгород Великий лежить на північному кінці того „великого водного пути“, що прямував „отъ Варягъ в Греки“ і сполучав Балтицьке море з Чорним; від цього шляху по сточищах річок, що наближаються одна до одної, ішли інші шляхи на схід і захід, вкриваючи всенюку східньо-європейську рівнину. Географічне місце міста приділило йому велику роль в торгівлі і він став за торговельного

посередника між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем. Новгородських купців бачимо скрізь: вони з'являються на Онезі, на Північній Двині, у Пермі, в Суздалю, в Костромі, в Твері, у Володимирі; з'являються вони по Волзі, де ще за давніх часів заводять торговельні стосунки з волзькими болгарами (які торгували з арабами), згодом з хазарами, а ще пізніш з хівінськими і перськими купцями; вони живуть у Києві, в Чернігові, на Волині, мандрують по Литві. Заразом вони мають торговельні стосунки з Данією, Швецією і Норвегією, просуваються на острів Готланд на Балтицькому морі в м. Вісбі, який у XII ст. правив за осередок світової торгівлі, а заморські купці з Готланда приїждять до Новгороду, довгий час живуть тут; вони посуваються і далі на захід до Любека та інших надбалтицьких міст. Незабаром утворилася була Ганзейська спілка, що прибрала до своїх рук світову торгівлю, Новгород-Великий пристає до спілки. Новгород стає складовищем товарів, що виробляє Східня Європа та Азія, головне сировини — хутер (соболєвих, кунчих, бобрових, лисячих, білячих, то-що), шкури, воску, закамського срібла, риби, трину, хмелю, коноплі, льону і т. ин. Ці товари були за предмет вивозу. Натомість довозилися товари, вироблювані в Зах. Європі: сукна, полотна, вина, садовина, металеві вироби, вичинена шкура, пергамен, задимлене м'ясо, сушена риба, то-що; довозилися також товари, вироблювані на сході — шовкові тканини, парча, то-що.

Подорожі по чужих і своїх далеких країнах, зносини і сутички з чужими народами і своїми далекими співплемінниками, сполучені з торговельними оборотами, поширюють розумовий круговид. Саме життя так складається, що доводиться багато бачити, про багато дечого довідуватися. Виникають нові потреби, добирають способу, як їх заспокоїти. Разом із заморськими садовиною і винами, полотнами та сукнами просуваються знання й мистецтво. Великий торговельний осередок, Новгород Великий робиться і осередком освіти.

Новгород стає за осередок мистецького життя. І після татарської навали він зберегає звязок із Візантією. До Новгороду приїждять грецькі майстри, привозять оригінали грецького мистецтва. На зразках грецького мистецтва вдосконалювали свій стиль новгородські митці. Новгород стає спадкоємцем мистецьких традицій візантійської культури. Новгородське іконописне мистецтво в XVI і XV сторіччях дуже вдосконалюється. В IV новгородському літописові під 1641 р. читаємо, наприклад: „Того лѣта постави преподобный нареченый владыка Єухимій полату у себе в дворѣ, а дверей у ней 30, а мастеры дѣлали нѣмецкія изъ заморія съ Новгородцкими мастераы“.

Це Новгородське мистецтво зробило вплив на Москву. Вже в початку XV ст. один із визначних новгородських митців Андрій Корабльов розмальовував храми в Москві і в Володимирі.

Величезна торгівля збагачувала й годувала багато людей. Людність міста зростає. 1211 року погоріла частина міста; тут нараховували 4300 дворів; в 1230 р. на пруській вулиці підчас пошести померло 3030 чоловіка, в 1299 році погоріло на торгу 12 церков і в Наревському кінці 10, в 1331 р. згоріло 48 дерев'яних церков та 3 муровані, в 1385 р. 26 мурованих і 6 дерев'яних, то-що. Ці цифри, як на тодішню міру, показують, що з Новгороду було велике місто. І головне для нас те, що людність цього міста складалася як не цілком, то чималою мірою з людей, звиклих покладатися на себе, діяти на свій страх і ризик, людей бувалих, що бачили, як живуть на світі, обізнаних з порядками заморськими, зокрема обізнаних з ладом тих вільних міських громад, з якими їм доводилося торгуючи стикатися. Вони йменували себе „вольними мужами“ і пишалися цим назвиськом. Вічове самоврядування як-раз було до снаги такій людності.

До цього треба додати ще одну характерну рису новгородського життя. Новгород Великий є руська окраїна, саме північна україна. Він є віддалений від осередку князівських усобиць, віддалений і від південних кочовиків, що нападали на інші руські землі. Виходить, його обминули ті лиха й напасті, що спадали на південно-руські землі. Він зосередився на своєму зайнятті, на торгівлі. Йому не треба, було дбати про спорудження фортець, щоб провадити боротьбу з печенігами й половцями, рушати у військові походи проти степових кочовиків (зовнішня загроза від німців була, але аж надто не в такій мірі). Його тільки трохи торкнулося ярмо татарське. Він мало цікавиться тією князівською політикою, що хвилювала людність південної Русі. Боротьба, що спричиняли її межикнязівські усобиці, відбувалася не на території Новгородської землі, і Новгородська земля не страждала від цих усобиць. І князі спочатку мало приділяли уваги Новгородові. Наступник Рюрика Олег залишив Новгород, дає над ним перевагу Київу. Коли новгородці прохали були Святослава щоб призначив їм на князя одного з своїх синів, він сказав: та чи піде хто до вас? В ті часи Новгород не приваблював князів Рюриковичів. І як по окремих землях утворилися свої коліна князівського дому, в Новгороді свого коліна не було.

Бували (і частенько-таки) випадки, коли новгородці перебували без князя. „Сидьша новгородци безъ князя 9 мѣсяцевъ“, повідомляє літописець під 1141 роком; а під 1168 р. знову: „и сидьша новгородци безъ князя отъ Сменя дня до Велика дня“; під 1196 р. знову: „сѣдъша всю зиму новгородци безъ князя“. Як не було князя, то припинялася й влада призначеного від нього посадника. А тимчасом потрібен був одноособовий орган влади на те, щоб розв'язувати питання поточного управління. Почали обирати посадника. В 1126 році

„даша въ Новѣгородѣ посадничество Мирославу Горятничю“. Здається, це був перший випадок; потім такі випадки стали за звичайне явище. На другу вищу посаду — тисяцького — так само почали незабаром обирати. Набула виборного характеру і вища духовна посада владики Новгородського. Обирало віче. І та обставина, що найважливіші посади були виборні і що право обрання належало вічовому зібранню, показує на демократичні підвалини новгородського ладу. Ще, яскравіше свідчать про демократичні підвалини цього ладу стосунки між вічем і князем.

КНЯЗЬ У НОВГОРОДІ ВЕЛИКОМУ.

Цілком перебутися без князя новгородці не могли. Проводир війська був потрібен. А що князівського свого коліна в них не було, то покликали чужих князів. Покликали кого-завгодно, не зважаючи ані на вотчинне право, ані на старшинство, ані на розпорядчу волю князя небіжчика. Ці підстави наступництва князівської влади були чужі Новгороді Великому. Він знав одну підставу—вічове обрання. Сами князі примушені були визнати цю новгородську особливість. Як каже літописець, уже наприкінці XII ст. „вси князи виложиша Новгородъ въ свободу, — гдѣ имъ любо, ту же собѣ князя поймають“. Запрохуючи князя, новгородці керувалися комерційними міркуваннями: запрохували того, кого вигідно було запрохувати. Запрохували спочатку переважно князів київських, згодом суздальських, ще згодом тверських і московських, бо це були найпотужніші князі; добрі стосунки з ними забезпечували довіз збіжжя до Новгороду і давали купцям новгородським змогу „гостить без рубежу“ (тоб-то вільно й безборонно провадити торгівлю) по їхніх володіннях. Траплялося, що міркування не справджувалися, тоді, не гаючи часу, проганяли князя, показували йому „путь чистъ“; казали: „не хочемъ тебе, поиди камо хочешъ, або — ты поиди прочь, а мы себе князя промыслимъ“... Уже наприкінці XII ст. пустив коріння звичай, що надавав новгородському вічу права виганяти одного князя і запрохувати на його місце іншого. Відзначаючи під 1186 р., що „въ се же лѣто выгнаша новгородци Ярослава Володимерича а Давыдовича Мъстислава пояша к себѣ княжить Новугороду“, літописець додає: „так бо бѣ ихъ обычай“. І справді той-же літописець подає безліч випадків, коли цього звичаю вживано. З запроханим князем складали писаний „рядъ“, бо звикли складати писані оборудки. А складаючи ряд, знов-же керувалися комерційними міркуваннями: дбали за свої вигоди.

Князя вони собі мали за звичайного наймита. Вони дбали за те, щоб найточніше визначити його становище, права й обов'язки.

Староруської засади „одинацтва“ у Великому Новгороді не визнавали; місце довіри і доброї згоди заступила писана хартія, що містила в собі точно визначені умови з одної і другої сторони. Хартію писали на те, щоб запобігти можливим суперечкам з приводу складених умов і щоб полегшити змогу напосісти на виконання складених умов. Коли князь їх не виконував, то вдавалися до звичайного способу: указували путь чист. „Нынѣ, княже, казали, не можем терпѣти твоего насилія; поѣди од насъ, а мы собѣ князя промыслимъ“.

Цих писаних хартій (договорів Новгорода з князями) збереглося до нашого часу чимало. Обізнаймося з їхнім змістом. Обізнаймося з свідченнями інших пам'яток. Ми побачимо, що князь у Новгороді Великому мав не те становище, що належало йому по інших землях: його владу формально обмежувало віче.

Новгородський князь, як скрізь, є проводир війська. Але він зобов'язується „не замышлять войны безъ новгородскаго слова“. Право оголошувати війну належить самому-но вічу. А як війну оголошено, князь мусить „всести на конь“ і захищати землю Новгородську.

Новгородський князь, як і скрізь, є суддя. Але він не має права судити без посадника, тоб-то без представника віча: „а безъ посадника ти, княже, не судити“. І з інших сторін обмежена була судова влада князя. Князь зобов'язується „грамотъ не посужати“. Судовий вирок, що набув законної сили, є закон. Князь не може його скасувати; не може знову судити в справі, в якій уже ухвалено вирок, що набув законної сили. Князь зобов'язувався не втручатися в суди владики Новгородського, в суди монастирські і тисяцького. Самостійність церковних судів — явище звичайне, спостережуване по всіх давньо-руських землях; самостійність торгового суду — новгородська особливість. Вже в XII ст. князя усунуто було від утручання в торговельне життя Новгорода Великого; зокрема, суд у справах торговельних перейшов до тисяцького, у другій половині XIII ст. до нього перейшов і суд у справах новгородців з німцями.

Давньо-руський князь призначав різних урядових осіб. У новгородців це право значно обмежене. На вищі посади посадника й тисяцького обирало віче, а не призначав князь. Князь призначав правителів волостей новгородських, але 1) тільки з-посеред тубільців, новгородських громадян, а не з числа своїх земляків: „волостей всѣхъ новгородскихъ того-же, княже, не держати своими мужи, но держати мужи новгородскими“; 2) тільки за згодою з посадником, а не по своєму уподобанню: „а безъ посадника ти, княже, ни волостей не роздавати“. Вийняток становили тільки дві волості — Волоцька й Торжківська; тут князь призначав свого тіуна; та поруч

княжого тіуна тут був посадник, що його призначало новгородське віче.

Князь новгородський не мав права з свого розсуду скидати урядових осіб: „а безъ вины ти, княже, мужа волости не лишити“; „безъ вины“ значить без суду. Урядові особи були на службі не у князя, а у господаря Великого Новгорода; вони були забезпечені від сваволі з боку князя.

Тільки за злочин („за вину“), доведений на суді, можна було на князеву вимогу звільнити з посади. У новгородських літописах наведено оповідання про сутичку між князем і вічем на ґрунті цього обмеження князівської влади. У 1218 р. князь Святослав Мстиславович заявив, що не може бути з Твердославом і відбирає від нього посадництво. „А какая на немъ вина“? поспитали новгородці. „Безъ вины“, відповів князь. „Я радъ, что на мнѣ нѣтъ вины, сказал Твердислав, а вы, братья, вольны и въ князьяхъ и в посадниках“. Віче розв'язало справу на посадникову користь. „Княже, обернулись новгородці до Святослава, ты крестъ цѣловалъ, что не будешь ни у кого отнимать должности безъ вины, и такъ какъ Твердиславъ невиновенъ ни въ чемъ, то не позволимъ отнять у него посадництво.“ Князь поступився.

Князь новгородський не мав права своїм розсудом, без посадника видавати грамоти: „безъ посадника... ни грамотъ ти даяти“. Грамоти — про надання, про пільги, уставні та інші — правила за єдину форму писаного закону за тієї доби, коли ще панувало звичаєве право, але вже робило перші кроки законодавство. Деякі грамоти були урядові розпорядження, а не закони, деякі (правні) — судові вироки. Видавали грамоти князі. Але в Новгороді князь не міг самостійно видавати грамоти, його владу обмежував представник віча посадник у царині законодавства, суду й управління.

Посадник свій, новгородський громадянин, він завжди перебуває в межах новгородської землі. Князь — чужий, приходень. А що князь повинен діяти тільки вкупі з посадником, то, перебуваючи по-за межами новгородської землі, він не мав права вживати жадних заходів супроти Новгорода. В договорах мовиться: „а изъ Суждальской ти землі Новгорода не рядити“, а на низу ти, княже, новгородца не судити“. І скоро князь, покликаний на новгородський стіл, залишався по-за межами новгородської землі, він виряджав до Новгорода Великого свого намісника, що виконував обов'язки князівської влади.

Новгородський князь порядкував і судив не задурно, а за винагороду, за платню. Як люди торговельні, що знають ціну грошам, новгородці вжили заходів до того, щоб платня була занадто визначена. В договорах докладно визначається, з яких прибутків користується князь, яким способом, у якому розмірі і коли ці прибутки збираються.

Так, наприклад, князь діставав „даръ“, але тільки тоді, як їхав до Новгороду, а не тоді, як залишав Новгород. Князь здобував торговельні, судові оплати й карні штрафи, але розмір оцих оплат і штрафів був точно визначений. Князь мав право користати з рибних ловів, звіряних гонів та з різних прибуткових угіддів, але правила користування так само були точно визначені; наприклад, ловити рибу в Ладозі князь мав право тільки „на третє лѣто“, тоб-то один раз у три роки; полювати в Русі так само мав право лиш один раз протягом трьох років — „на третю зиму“, а полювати на дикі свині йому дозволялося тільки на відстані 60 верстов од міста, не далі. Князь мав оплатки з декотрих новгородських володіннів, але оплатки ці пускали в оренду новгородцям, а як збирали їх князеві збірщики, то гроші спочатку одвозили до Новгороду, а звідси вже їх передавали князеві і т. ин.

Давньо-руський князь по інших землях мав прибутки з експлуатування належних йому маєтків. З нього був найбільший землевласник. Новгородський князь не був і не міг бути землевласником у межах Новгородської землі. Ціла територія новгородської землі — є добро „Святої Софії“, тоб-то Новгородської республіки. Окремими частинами цієї території володіють новгородські громадяни. Князь чужа людина, зайшлий наймит, він не може користуватися правами новгородських громадян. У договорах сказано, що ні сам князь, ні його дружина, а ні його бояри й служники не мають права набувати земельні володіння в землі Новгородській. Через оці обмеження влада новгородського князя не могла мати вотчинного, патріархального характеру, не було змішування приватного й публічного права, як на інших землях.

З правами на землю звичайно сполучаються права на людей: землевласники були й рабовласниками. Князям новгородським було заборонено збільшувати невільну людність своїх маєтків коштом мешканців Новгородської землі. У договорах передбачено, що ні сам князь, ні його прибічники не мають права приймати в заставу людей в Новгородській землі або виводити їх із Новгородської землі в свої володіння.

Ще з одного погляду князь був чужоземець, а тому й не користувався з прав новгородських громадян. Їм належала монополія зовнішньої торгівлі. Князь мав право провадити торгівлю з заморськими купцями, але тільки за посередництвом новгородців: „а въ нѣмецкомъ дворѣ тобѣ, княже торговать нашею братьею“. Разом з тим торгівля з заморськими купцями була забезпечена від свавільства князя: він не мав права закрити німецький торговий двір у Новгороді, не мав права ставити там своїх приставів.

Як чужий зайшлий наймит, князь новгородський і жив не в місті, а по-за містом, у Городищі: це було місце, де перебував князь та його дружина, а згодом князів намісник.

Такі обмеження князевої влади у Новгороді Великому. Князь посідав таке становище, як посадник. Віче обирало і зміщало й князя й посадника; новгородці були „вольны въ князьяхъ и въ посадникахъ“ Князь, як і посадник, був уповноважений віча, перший достойник, що діє за уповноваженням віча під доглядом представника віча, і залежний від віча. Така роля не приваблювала князів, що по інших землях посідали почесніше становище. І коли за давніх часів князі не цінували новгородський князівський стіл, бо це був убогий, мало дохідний стіл, то згодом, коли Новгород Великий зробився великим торговельним центром і став багатіти, вони так само не цінували цей стіл, бо, посідаючи його, були обмежені в своїх діях, як ніде в іншому місці. Ось чому в XIII ст. князі іноді з доброї волі виїздили з Новгороду, а згодом перестали жити в Новгороді, наставляючи замість себе намісників.

ВІЧЕ В НОВГОРОДІ ВЕЛИКОМУ.

Князь — перший достойник, що діє за уповноваженням віча. За орган зверхньої влади було віче.

Обрання князя і ряд з князем — ось головна, основна функція вічового зібрання в стародавній Русі. Новгородське віче так само обирало князя й складало з ним ряд. Найдавніший із зацілілих до нашого часу рядів належить до 1265 року, всі інші до пізнішого часу. Але є звістка, що писані ряди з князями новгородське віче складало і раніше: під 1209 р. літописець подає повідомлення, що князь Всеволод дав новгородцям, тоб-то потвердив і переписав на своє ім'я „уставы старыхъ князей“.

Окрім обрання князя й ряду з князем, новгородському вічу належали і воно їх здійснювало і багато інших функцій. Віче обирало і скидало посадника, що діяв обопільно з князем і обмежував владу князя. Літописець сумлінно заводить до свого літопису оці випадки призначення й зміни: „въдаша посадничество Мирославу Порятиницю“ (1126 р.); „въ даша посадництво Новѣгородъ Завиду Дмитровицю“ (1128); „Петрину даша посадництво Новгороду“ (1130); „отяша посадництво у Петрина і даша Иванху Павловицю (1134 р.); і „отгяша посадництво у Смена и даша Андрѣю Климовичю“ (1256, Нов. I) і т. ін. Іноді підгородніх посадників переміщували в столицю і призначали на посадників Новгородських. В 1257 р. „даша посадництво Михаїлу Федоровичю, выведше из Ладоги“ (Н. I). В 1282 р. знову дали посадництво в Новгороді Ладозькому посадникові — Семенові Михайловичеві.

Віче Новгородське призначало і посадників підгородніх. В 1132 р. „Мирославу даша посадьницяти въ Пльссковъ, а Рагуилови въ городъ (в Ладозі). В 1229 р. відібрали новгородське посадництво від Іванка Дмитровича і призначили його на посадника в Торжок. В 1290 р. „даша посадничество Ладоское Матфью Смолевичу“ (Н. І).

Віче призначало й звільняло тисяцьких. У 1219 р. „отьяша... тысяцьское у Якуна и даша Семьюну Емину“. І того-ж року „вдаша... Якуну тысяцьское опять“. В 1257 р. „тысяцьское Жиреху даша“. 1286 р. „тысячкое отьяша у Ивана и даша Андрѣяну Олферьевичю“. 1354 р. дали „тысячкое Олександру Дворянцеву брату“ (Н. І), то-що.

Призначати й звільняти високих достойників — посадників і тисяцького — є виключне право вічового зібрання. В 1218 році князь Святослав намагався привластити собі це право. Він заявив на вічі, що усуває посадника Твердислава. Та йому не пощастило. Твердислав нагадав про юридичний бік справи: віче мало волю і що-до князів і що-до посадників, тоб-то самому тільки вічу належить право усувати і князів і посадників. Віче, звичайно, знало свої права. Воно не бажало в цій суперечці з князем спиратися на самий лиш формальний ґрунт справи, воно його розглянуло й по суті. В чому полягає вина посадника? тому що вини не виявилось, посадник залишився на посаді. В кожному разі справу про звільнення посадника обмірковувано на вічі, навіть більше: справу про звільнення посадника, що її вже розв'язав князь по своєму уподобанню, пересудило віче.

Траплялося, що віче призначало пропонованих од князя кандидатів і усувало нелюбих йому осіб. Наприклад, у 1269 році „даша тысяцьское Ратибору Клуковичю по кнежи воли“ (Н. І), або в 1255 р. на вимогу князя „лишися посадничества Онанья“ (Н. І). Віче чинило так тому, що вважало в даному випадкові за доцільне поступитися на користь князеві, а не через те, що визнавало за князем право втручатися в призначення й звільнення вищих урядових осіб.

Право належало вічу, але віче в повному своєму складові включало в себе і князя. Як член віча, князь так само міг брати участь у призначенні і звільненні вищих урядових осіб. Під 1286 р. літописець відзначає: „отьяша посадничество князь Дмитрій с Новгородци у Михайла у Мишикица и даша Смену Михайлову, выведъ изъ Ладогы“ (Н. І). Не один князь Дмитро відняв посадництво в одного і дав іншому, а князь Дмитро вкупі з новгородцями, тоб-то увесь „господин Великий Новгород“. Правда, одно місце літописного оповідання може дати привід до неправдивого висновку. Під 1171 р. сказано, що „отя князь Рюрикъ посадничество у Жирослава Новгородъ и выгна и изъ города“, і що далі коли сам Рюрик виїхав із Новгорода, то князь Андрій Суздальський „просил Жирослава посалничать съ мужи своими“ (Н. І). Виходить, що один князь

по своїй уподобі скинув посадника, а інший князь так само по своїй уподобі відновив на посаді скинутого посадника. Звичайно, тут маємо невдалу редакцію літописного оповідання: проминено вказівку на те, що князь чинив обопільно з новгородцями. Поруч повідомлення про те, що князь Рюрик відняв посадництво у Жирослава, вміщено іншу звістку про те, що „даша посадничество Иванку Захарьиницу“. Коли-б Рюрик по своїй уподобі, без згоди віча, скинув посадника, то звичайно він таким-же порядком призначив-би й його наступника. Але наступника призначило новгородське віче. Можна припускати, що новгородське віче (князь і новгородці) і скинуло нелюбого князеві посадника. Можна так само гадати, що коли згодом кн. Андрій прохав Жирослава в Новгород, то новгородці дали йому посадництво.

Віче давало приїжджим князям кормління й відбирало ці кормління. В 1181 (1182) р. князеві Ярополкові Ростиславовичеві „даша Торжокъ“ (Лавр.), само собою зрозуміло, що дали на вічі; Ніконівський літопис підкреслює це „по своєму обычаю новгородскому створиша вѣче и даша князю Ярополку Ростиславичю... градъ Новый Торгъ, рекше Торжокъ“. В 1383 році прибув до Новгорода литовський князь Патрикій Ниримунтович, „и пріяша его новгородци и даша ему кормление пригороды: Орѣховъ и Корѣльскій и поль Копорви городка, и Луское село“. Наступного року „отъяша у князя ты пригороды и даша ему Русу и Ладогу“ (Н. I).

Віче втручалось у справи церковні. Воно обирало владика новгородського. Перший випадок обрання літописець прикладає до 1156 року: тоді „собрася весь градъ, людѣи, изволиша собѣ епископъ поставити мужъ Богомъ избранъ Аркадія“ (Нов. I). Після цього кожного разу, як катедра владика ставала вільною, збиралося віче, щоб обрати нового кандидата, що його по тому затверджував мітрополіт. Вироблено було особливий порядок виборів: обирали трьох, а тоді кидали жеребок на те, кому із трьох бути владикою. На такому виборчому вічі було присутнє й духівництво („сдумавше новгородци, и игумени и попове и черньци, и весь Новъгородъ“... каже літопис про обрання владика Мусія в 1324 р.). Обраний посідав катедру доживотно або-ж доти, аж поки йшов на спочинок. Про своє бажання піти на спочинок владика заявляв на вічу. Віче приймало до відому заяву владика і обирало наступника, а інколи прохало його залишитися на кафедрі. Так літописець оповідає, що року 1388 „сѣиде владыка Алексѣй съ владычества, по своей волѣ, благословивъ своихъ дѣтей, посадниковъ и тысяцкихъ... весь Новъгородъ, въ монастырь святаго Воскресенія... и много моляша и весь Новъгородъ, чтобы побылъ въ дому Святѣй Софѣи“ (Н. I; див. там-же 1308, 1330, 1359).

Владика, що з своєї волі пішов на спочинок, згодом міг знову посісти катедру. Владика Антоній року 1228 пішов на спочинок, а через деякий час, того-ж самого року, новгородці „створиша вѣчѣ“ і „вѣведоша знову Антонія архієпископа“ (Н. І). Владика Мусій залишив катедру в 1330 році, прийняв схиму, довгий час пробув у монастирі, потім у 1351 році, як помер владика Василь, причет і всі люди ублагали його на архієпископію („причтомъ и всѣми людьми умоленъ на архієпископію“) (Додаток до Нов. II; Нов. I).

Були випадки, коли віче усувало владика. Року 1211 „зависть вложи людъмъ на архієпископа Митрофана съ князьмъ Мьстиславомъ, и не даша ему правитися“ (Н. I) і „ведоша и в Торопьчѣ“; на владика був обраний і настановлений Антоній (Н. I). А в 1219 році Антонія змістили: „того-же лѣта иде Антонъ архієпископ новгородський на Торжокъ: Новоградци же ведоша архієпископа Митрофана въ дворъ, опять на столъ, а къ Антоніѣ послаша: „поиди, гдѣ ти любо“ (Н. I). Року 1228 новгородці „створиша вѣче“ і пішли з віча у владичин двір, викликали владика Арсенія і „яке злодѣя пѣхающе за воротъ выгнаша“ (Нов. I). Року 1432 вигнали владика Теодосія (Додат. до Нов. II).

Скинений владика міг дістати знову катедру за постановою віча. В 1211 році новгородці „выгнаша“ владика Митрофана, а в 1219 р. ті-ж новгородці „вѣведоша архієпископа Митрофана въ дворъ, опять на столъ“ і усунули Антонія. Антоній віддалився в монастир; але за деякий час, відчуваючи свою правоту, заявив претенсію на відібрану в нього катедру. Віче ухвалило передати цю справу на розв'язання мітрополіта: „князь же и новгородци рекоша Митрофану и Антонію: „идита къ митрополиту, да кого намъ пришлетъ, то нашъ владыка“... (Н. I).

Владика є перша, найпочесніша особа в Новгороді Великому. Всі його дії відбуваються урочисто, прилюдно з відому віча. Владика ладнавсь їхати в Москву до мітрополіта. Перед від'їздом було скликано віче. Владика впорядив процесію і в церковному одязі прибав на віче, благословив свою паству — посадників, тисяцьких і весь Великий Новгород (Новг. I, 1437). Надумавсь владика об'їхати єпархію (звичайно на те, щоб зібрати церковні оплатки), знову збирається віче: „того-же лѣта, мѣсяца августа 7 день архієпископъ Великого Новгорода владыка Еухимій, благословив своихъ дѣтей посадниковъ и тысячкыхъ и весь великий Новъгородъ, и поѣха за волокъ благословити новгородскую отчину и свою архієпископью и своихъ дѣтей“ (Н. I. 1445).

Друге після владика місце належало в церковній єрархії архімандритові новгородському настоятелю монастиря св. Юрія. Його теж обирали на вічу. В 1226 році архімандрит новгородський Саватій,

відчуваючи, що наближається смерть, „съзва владика Антонія и посадника Ивана и всѣ Новгородци“ і пропонував „братвѣ своей и всѣмъ Новгородцамъ“ обрати йому наступника. Віче і скидало архімандрита. В 1230 році „въведоша съ Хутина отъ Святого Спаса Арсенія игумена, мужа кротка и смѣрена, князь Ярославъ, владыка Спуридонъ и всѣ Новгородъ, і даша игуменьство у святого Георгія; а Саву лишиша, посадиша и в келии“...

Що-до игуменів і игумень інших монастирів, то літописець в оповіданнях про обіймання цих вільних посад уживає терміну „поставиша“: „Преставися игумен Олькса святыя Богородиця, и поставиша по немъ игуменомъ Мануил. Томъ же лѣтъ у Святого духа съшествія поставиша игуменим Саву (Новг. I, 6670), „Въ то-же лѣто преставися раба божія Анна, игуменія Святыя Варвара; і поставиша на мѣстѣ ея Марьяну“ (Новг. I, 6675). „Томъ же лѣтъ преставися раба божія Елисава, игуменья святого Іоанна, і поставиша на мѣстѣ ея Фегню“ (Новг. I, 6687), і „томъ же лѣтъ приставися игуменія Марія Святого Воскресенія, и поставиша на мѣсто Евдокію. Томъ же лѣтъ у Святѣй Богородици въ Звѣриньци поставиша игуменью“ (Н. I. 6700); „Тои же зимѣ преставився игумень Герасимъ у святыя Богородиця въ Аркажи монастири, и поставиша на мѣстѣ его Панъ-кратія попина“. (Новг. I, 6702).

Навряд чи термін „поставиша“ можна брати в розумінні обрання на вічу. Літописець під 1131 р. повідомляє: „Антоня игуменом Нифонтъ постази“, а під 1295 докладніше: „томъ же лѣтъ преставися раба божія Хрѣстина святыя Варвары, и поставиша на мѣстѣ ея, избра владыка и сестры всѣ, кротьку и смѣрену именемъ Варвару Гюрчевую Олекшиниця; и постави го владыка на сборъ святыя Еухимѣ“. Очевидячки, обирали ченці або черниці, а потверджував обрання владыка. Отже засаду обрання, що відповідала вічовому ладові, визнавано й здійснювано, але не було потреби, щоб ігумени й ігумені всіх монастирів обиралися на вічу.

Віче пильнувало прав духовництва. Владичі належав церковний суд. Мітрополіт, який стверджував владика, вважав, що він має право втручатися в церковний суд у Новгороді. Віче оступалося за свого владыку. Року 1384 віче ухвалило — визнати незалежність новгородського церковного суду від мітрополіта московського („цѣловаша новгородци крестъ на томъ, не зватися къ митрополиту на Москву на судѣ, но судити владыкъ Алексѣю по Монокануну“ (Н. IV). Року 1391 прибув до Новгороду мітрополіт і „поча у Новгорода суда просити“. Питання обмірковувано на вічу. В ім'я віча мітрополітові було відмовлено: „И посадникъ Тимофей Юрьевичъ, и тысяцкой Микита Федорович, и вси новгородци отвѣщаша едиными усты: „господине! о суду есмя крестъ цѣловали и грамоту списали

промежи себе крестную, что къ митрополиту не зватися“ (Н. IV). Великий князь Московський став на бік митрополіта, зажадав, щоб новгородці скасували вічову постанову, вирядив військо до Новгородської землі. Новгородці змушені були поступитися: в 1393 р. „послаша послы къ великому князю съ челобитіємъ о старинѣ, а къ митрополиту послаша грамоту цѣловальную, и ѣздивъ послы, и докончаша миръ съ княземъ Васильевичемъ по старинѣ, а грамоту крестную дали митрополиту“ (Н. IV). А втім коли в 1398 році митрополіт знову прибув до Новгорода і „запроси суда“, то знов „новгородци суда ему не даша“ (Н. I).

Церков у Новгороді було багато, будували церкви князі, владики, посадники, бояри та інші заможні люди. Та траплялося, що будувалися церкви за постановою віча. Наприклад, у 1353 р. церква Знамення Пречистої Богородиці була споруджена „повелѣніємъ владики Моисея і всего новоградскаго сонмища людей“ (Нов. 3). В 1399 р. „владыка Іоаннъ съ Новгородци, съ своими дѣтьми“ поставив церкву Покрова (Н. IV). Коли траплялося якесь загально-народне лихо, віче ухвалювало постанову гуртом збудувати церкву; постанову негайно переводили в життя; літописець у таких випадках зазначає: „поставиша Новгородцѣ церковъ въ одинъ день“. (Н. 3, 1390, 1417, 1424). Такий порядок зберігся й згодом, коли Новгород уже втратив вічову вільність. У 1533 р. була моровиця. Архієпископ призначив піст на 2 тижні. Разом з тим „архієпископъ и всѣ граждане совѣтъ сотвориша о созданіи церкви, въ завѣтъ... и поставиша церковъ святого апостола и евангелиста Марка, древяну... единого дня, ноября въ 8 день“.

Віче обмірковувало й розв'язувало різні біжучі питання церковного життя.

Року 1348 шведський король викликав новгородських богословів на диспут з богословами латинськими. Питання про те, прийняти чи не прийняти виклик, обмірковувалося на вічовому зібранні: „Владыка же Василій и посадникъ Федоръ. Даниловичъ и тысячкый Аврамъ и вси новгородци погадавше, отвѣчаша...“ (Н. I). Митрополіт Кипріян надіслав послів до Новгорода Великого. Посли сказали владичі, що патріярх Філофей поблагословив Кипріяна митрополітом всієї руської землі і, щоб довести свої слова, подали патріяршу грамоту. Владика передав на ухвалу вічового зібрання питання про те, визнавати чи не визнавати Кипріяна за митрополіта? Посли дістали відповідь не від владичі, а від віча „и новгородци слышавъ грамоту и даша имъ отвѣтъ“ (Н. I. 1376).

Вічу належала законодавча влада; воно видавало грамоти, що містили в собі окремі закони; видавало загальні закони. Наприклад, в 1384 р. віче ухвалило закон: „а посаднику и тысяцькому

судити свої суди по цѣлованію, а на судѣ поимати двѣма истцам по два боярина и по два житѣя съ сторонѣ“. Воно видавало збірники законів, наприклад, збірник відомий під назвою „Новгородской судной грамоты“, наслідок діяльності вічового зібрання; з благословенства владики, сказано в заголовку грамоти, „се покончаша посадники новгородскіе, и тысяцкіе новгородскіе, и бояре а житѣи люди, а купцы, и черные люди, вся пять концевъ, весь государь Великий Новгородъ на вѣчѣ на Ярославлѣ дворѣ“.

За постановою віча надавалося землі: „По благословенію господина преосвященного Архієпископа Великого Новгорода и Пскова владыкы Іоны, господинъ посадникъ Великого Новгорода степенный Иванъ Лукиничъ и старыи посадники, и господинъ тысяцкѣй Великого Новгорода степенный Труфан Юрьевичъ и старые тысяцкѣи, и боярѣ, и житѣи люди, и купцы и черныи люди, и весь господинъ государь Великий Новгородъ вся пять концевъ, на вѣцѣ, на Ярославлѣ дворѣ, пожаловали“ ігумена й старців Соловецького монастиря островами на Білому морі (пам. II, IV VI).

Багатолюдне вічове зібрання не могло раз-у-раз виконувати функції суду, але віче є орган зверхньої влади, і ніхто не міг заборонити йому втручатися і в справування правосуддя. У надзвичайних випадках, надто в справах про політичні злочини, віче виступало в ролі першої і останньої судової інституції і воно ухвалювало вирок і тут-же його виконувало.

Насамперед судові віча підлягали князь та інші урядові особи. Судили князя. Звичайний наслідок такого суда — вирок про позбавлення князівського столу в Новгороді Великому. „Сдумавше новгородци, каже наприклад, літописець під 1170 р., показаша путь князю Роману“ (Н. 4). Літописець надто короткомовний. Треба гадати, що за лаконічним висловом „сдумавше“ криється вказівка на судову процедуру. Живовидячки, віче обмірковувало діяльність князя, уважало на хиби й прогріхи його управління. Ці хиби й прогріхи і примусили віче ухвалити вирок про позбавлення столу.

Инколи літописець позбувається своєї звичайної короткомовности і повідомляє, якими мотивами керувалося віче, ухвалюючи обвинувальний вирок у справі князя. Наприклад в 1136 р. змістили й арештували, а потім вигнали князя Всеволода: „А се вины его творяху: 1, не блюдетъ смердовъ, 2 чему хотѣлъ еси състи Переяславли, 3, ѡхалъ еси съ полку переди всѣхъ“ (Нов. I). Іноді справа не обмежувалася позбавленням князівського столу. Вживалися й інші репресивні заходи що-до осудженого князя. Того-ж Всеволода заарештували й протримали у в'язніні разом з дружиною, дітьми й тещею у дворі владики 2 місяці (Н. I, 1136). В 1160 р. князя Свя-

тослава Ростиславовича скинули й заслали до Ладоги, його княгиню завдали у монастир св. Варвари, а дружину вкинули до в'язниці (Н. І).

*Разом з князем судили й засуджували його прибічників. У 1136 році, коли вигнали князя Всеволода, „потоциша Къеву къ Всеволоду. Къснятина Микунъциця и пакы по немъ инѣхъ мужъ 6 оковавше, Полюда Къснятиниця, Демьяна и инѣхъ колико“ (Нов. І). У 1167 році вигнали князя Святослава, а потім „убиша Захарію посадника и Неревина и Нѣзду бириця, яко творяхуть е перевѣтъ деръжаше къ Святославу“ (Н. І).

У 1228 році виїхав із Новгороду кн. Ярослав Всеволодович, слідом за ним повтікали його сини. На князівський стіл був запроханий Михайло Чернігівський, а „на Ярославих Любвниціхъ помаша новгородци кунъ много“ (Н. І).

Віче судило князя за його провину. Віче судило і за князевою скаргою. Князь підлягав судові віча, як вищій судової інстанції, і в характері обвинуваченого і в характері винувача. У 1228 р. кн. Ярослав з посадниками й тисяцькими вирушив до Пскова. Поширилася чутка, що князь везе кайдани, щоб забити в заліза найкращих людей. Псковичі зачинилися і князя не пустили. Князь повернувся до Новгороду, скликав віче і заніс скаргу на псковичів: „и пришед створи вѣче на владычні дворѣ и рече, яко „не мыслить есть до Псковичъ груба ничего же; но везлъ есть былъ въ конбояхъ дары: паволокы и оwoць, а они мя обьщъствовали: і положи на нихъ жалобу велику“.

Судили на вічу посадників, тисяцьких та інших урядових осіб. У 1209 році „Новгородці же пришедше Новгороду, створиша вѣче на посадника Дмитра и братью его: яко ти повелѣша на новгородцихъ сребро имати, а по волости куны брати, по купцемъ виру дикую и повозы возити, і все зло; идоша на дворы ихъ грабежемъ; а Мирошкинъ дворѣ и Дмитровъ зажьгоша, а житле ихъ поимаша, а села ихъ распродаша и челядь, а схоровища ихъ изыскаша и поимаша бещисла, а избытъкъ раздѣлиша по зубу“ (Н. І). У 1346 році великий князь Литовський Ольгерд напав на Новгородську землю, використавши ту прикличку, що новгородський посадник Остафій Дворянцев образив його і назвав псом. Віче судило посадника: „позволиша вѣче и убиша Дворянинца посадника на вѣче, а рекъ ему тако: яко въ тебѣ волости наша взяша“ (Н. І).

Траплялося (зрідка), що судили й владик. За вироком віча їх скидали. Траплялося й таке, що розпалений вічовий натовп вдавався до насильницьких вчинків. У 1211 р. „вигнаша владикку Митрофана... и заточенъ бысть Митрофанъ новгородцы въ Торопецъ“ (Новг. 3). В 1225 році засудили владикку Арсенія: „и сослаша его новгородцы бьючи со владычня двора, мало его до смерти не убиша“ (Новг. III).

Судові віча підлягали не тільки князь та вищі урядові особи. Кожен громадянин міг підпасти судові віча, коли він був запідозрений у заподіянні такого злочину, що від нього схвилювався увесь господар Великий Новгород.

Під 1227 р. літопис оповідає, що новгородці спалили (на вічі) на Ярославовому дворі 4 волхвів, обвинувативши їх у чарівництві (Н. І). Під 1291 р. той самий літопис оповідає, що „грабиша коромолници торгъ и заутра сътвориша вѣче новгородци, свергоша два коромолника съ мосту“. У 1316 р. запідозреного у зрадницьких зносінах з Тверським вел. князем Гната Беска „биша на вѣчи и свергоша съ моста въ Волховъ“ (Н. І). В 1375 році били на вічу, а тоді скинули з мосту в воду 3 еретиків-стригольників „розвратниковъ святя вѣры“ (Соф. І, Нов. 4; Новг. 3 під 1376 р.). У 1398 році судили проводирів двинського повстання („кто водилъ Двинскую землю на зло“); „Перевѣтника Ивана Микитина скинуша с мосту; а Герасим и Родивонъ съ плачемъ добиша челомъ своей господѣ Великому Новгороду, и Новгородъ даша имъ животъ“ (Н. І). У 1442 році під час пожежі запідозрених у підпалі одних спалили, інших з мосту скинули в воду (Н. І). Року 1447 скарали на горло фальшувальника грошей і поконфіскували майно, декотрих співучасників покидали в воду, у інших пограбували будинки й поконфіскували все инше майно. Року 1471 скарали на горло одного Упадиша за те, що „перевѣтъ держалъ на Новгородъ и хотѣлъ зла Великому Новгороду съ своими единомышленники з пушекъ желѣзомъ заколачивалъ“ (Н. 4). Того-ж 1471 року „Великий Новгородъ ключника владичня Пимина великимъ, силнымъ избежествовав безъчестіемъ, на крѣпости издержавъ, самого измучивъ и казну его всю разграбили, и кончѣ самого на 1000 рублевъ продали“ (Н. І).

Роля судді найменше випадала вічовому зібранню. Тут не було всебічного розгляду справи, не було спокійної оцінки доводів, не було безстороннього ставлення до підсудних. Під впливом роздратованого почуття юрба ухвалювала вирок, що підказали її привідці, і негайно цей вирок виконувала. То був не акт правосуддя, а радше акт помсти, не карання винного і засудженого на суді, а розправа з тим, що стягнув на себе підозру, звичайно, розправа люта: грабували або нищили майно, били, завдавали на смертну кару, топили в воді, спалювали.

Розправа часто не справедлива: засуджували й карали, хоч вина не була доведена. Оповідаючи про випадки вічової розправи, літописець іноді від себе додає, що один Бог знає („Богъ вѣсть“), чи винні покарані і чи мають рацію їхні винувачі. Року 1227 „съжгоша вълхвы 4, творяхуть е потворы дѣюще, а Богъ вѣсть“. (Н. І). Року 1316 „яша Игната Бѣска, и биша и на вѣчи и свергоша и съ

моста въ Волховъ; творяхуть бо его перевѣтъ державша къ Михаилу, а Богъ то вѣсть“ (Новг. I). У 1442 році „людие, отъ скорби тоя великыя пожарныя, похвативше люди, глаголюще отъ ярости смущени: „въ тайнѣ ходите и людемъ не являйтеся, и зажигаеъ градъ, і людей губите“! и овѣхъ на огнѣ сожъгоша, а иныхъ с мосту сметаша. А Богъ вѣсть испытая сердца человекская, право ли есть глаголюща“ (Новг. I). Іноді літописець простісінько каже, що засудили невинних. Під 1208 р. він оповідає: „Приде Лазоръ, Всеволожъ мужъ, ізъ Володимира, и Борисе Мирошканецъ: повелѣ убити Ольксу Събыславиця, на Ярославли дворѣ, и убиша и безъ вины в субботу, Марта въ 17, на святого Альксія, а завтра плака святая Богородиця у святого Якова въ Неревскѣмъ конці“. Року 1421 „возсташа два конца, Неревскій и Славенскій на посадника, пограбили его дворѣ, убили 20 человекъ его „пособниковъ и, сверхъ того, иныхъ боляръ розграбиша дворы напрасно“ (Н. IV).

Роля судді не випадала вічовому зібранню. Віче судило тільки в виключних випадках. Нормальний-же порядок полягав у тому, що справування правосуддя належало судовим установам, що діяли по-за вічем. Але „господинъ Великій Новгородъ“ стояв понад усіма судовими установами, і до нього, як до найвищої інстанції, удавалися тоді, коли від судових установ не можна було допевнитися захисту порушених прав. Новгородська судна грамота передбачає два випадки такого звертання до віча. Передовсім вічу заносилися скарги на загаєне судочинство, і віче через своїх приставів спонукало суддів як-найшвидше розглянути справу. Потім вічу належав нагляд над виконанням судових вироків: коли обвинений протягом місяця не погодився з суддями про виплату судових оплат і з супротивною стороною про завдоволення позову, то зацікавлені особи так само заносили скаргу до віча, і віче давало приставів, які повинні були спіймати обвиненого (і примусити його зробити те, чого він з доброї волі не зробив); той, хто ховався від приставів, позбавлявся охорони законів за вироком віча („ино его казнить всѣмъ Великимъ Новгородомъ“ С. Г., 34).

Віче дбало про те, щоб роздобути кошти на завдоволення державних потреб, і порядкувало цими коштами. У 1137 році поконфіскували 1500 гривень у прибічників вигнаного князя Всеволода Мстиславовича і ці гроші дали купцям на військові видатки. В 1229 році поконфіскували „кунъ много“ у прихильників князя Ярослава и даша на новыи мостъ“. У 1230 р. „по стамъ раздѣлиша“ гроші, поконфісковані у двох бояр (Водовика й Семена Борисовича). В 1327 р. дали татарам 2000 срібла. В 1340 р. „князю (Семену) даша боръ по волости на Новоторжцѣхъ“. У 1361 р. „въ Новгородѣ поставиша городъ каменный, взявше сребро въ Святѣй Софїи“. В 1386 р. „за вину“

пропонували вел. кн. Московському 8000 крб.; із них 3000 взяли „съ полатей у Св. Троицы“, а 5000 поклали на Заволочан. У 1391 році підчас пожежі взяли срібла 5000 крб. „у св. Софїи съ полатей“ і поділили між кінцями по 1000 крб. на кінець У 1392 р. дали князеві „черный боръ брати по своимъ волостямъ, а полчетвераста рублевъ даша князю и митрополиту“. В 1419 р. дали кн. Костянтинові Дмитровичеві „боръ всей волости новгородской, коробейщину“; в 1437 (або 1456—1462) „на вѣчъ“ дали в. кн. Василю Васильовичу „черний боръ“ на один рік. У 1471 р. послали новгородські „по новгородскому велѣнію всего Новгорода“ видали зобов'язання вел. кн. Івану Васильовичу виплатити 15½ тис. карб. за „новгородскую проступку“ (Нов. I, 4, А. А. Э., № 32, 90).

Віче запроваджувало штрафи на користь новгородського скарбу за порушення спеціальних вічових постанов. Троїцькому Сергіївському монастиреві дано було в 1477 р. надавчий лист про пільги. Наприкінці листа сказано: „а хто его нашу жалованную грамоту переступить, и онъ дасть господину государю Великому Новгороду въ стѣну пятьдесятъ рублевъ“ (пам. II, № VIII). Те-ж саме і по інших грамотах: „а кто сю грамоту переступить, и дасть Новгороду сто рублей“ (№ III), „а кто сю грамоту переступить... и онъ дасть посаднику и тысяцкому и всему господину Великому Новгороду пятьдесятъ рублевъ въ стѣну“ (№ IV), „а кто иметь наступатися на ня тыи острова, через сію жалованную Великого Новгорода грамоту, а той дасть Великому Новгороду сто рублевъ во стѣну“ (№ VI).

Віче запроваджувало фінансові реформи. В 1410 р. „начаша торговати промежи себе лбци и гроши Литовскими и артугы нѣмецкими, а куны отложиша“. Через 9 років „начаша торговати денги серебряными, а артугы попродаша нѣмцамъ“. У 1447 році „начаша людіе хулити денги серебряныя“, вибухнуло повстання; тоді віче запрохало 5 майстрів грошових і доручило їм попереживати давні срібні гроші та робити нові (Н. 4).

За постановою віча будувалися міста, мости, споруджувано міські мури. В 1188 р. „дѣлаша мостъ новъ черезъ Волховъ“. В 1297 р. „поставиша новгородці город Копорію“. В 1387 р. владика благословив „весь Новгородъ ставити городъ Порховъ каменъ“. В 1431 р. „Новгородци приставили Порхову другую стѣну“. (Н. I).

Віче давало дозвіл на побудування міст у Новгородській землі.

В 1279 р. „испроси князь Дмитрей у Новгорода поставити себѣ городъ Копорію“ (Н. I).

Справи міжнародньої політики теж обмірковувано й розв'язувано на вічу. За ухвалою вічового зібрання оголошувано війну і новгородське військо під проводом князя та інших воевод вирушало в похід. Князеві, як головному отаманові, належав голос, коли об-

мірковано справу про війну та вирішальне значіння мав голос всього „господина Великаго Новгорода“. Як не була його згода, похід не міг відбутися, дарма що цього бажав-би князь.

Цікаві подробиці про стосунки між князем і вічем, коли розв'язувано справу про военний похід, оповідає літописець під 1214 роком. Князь Мстислав Мстиславович скликав віче на Ярославовому дворі і почав кликати на Київ проти Всеволода Черного і сказали йому новгородці: „камо, княже, очима позриши ты, тамо мы главами своими вержемь“. Дійшли до Смоленська. Там сталася якась сутичка („бысть распря“) між новгородцями і смольнянами, підчас неї забито було одного смольнянина. Новгородці відмовилися іти далі. Князь скликав віче. Новгородці не пішли на князів заклик. Віче не відбулося. Тоді князь уклонився новгородцям і рушив далі (з дружиною і з братами). А новгородці зібралися на віче, щоб обміркувати, що робити. Посадник Твердислав сказав: „отцы и дѣды наши страдали за рускую землю! подобаетъ и намъ тоже самое дѣлати; пойдемъ за своимъ княземъ“. Наздогнали князя, почали здобувати по Дніпру міста Чернігівської землі; взяли на щит Річицю та інші міста; стали до бою під Вишгородом, перемогли й тут. Всеволод утік із Києва, а Мстислав з братами і з новгородцями вступив у Київ і посадив на київському столі кн. Мстислава Романовича.

Року 1367 „ходиша изъ Новгорода люди молодьи на Влѣгу безъ новоградского слова“. Підчас походу чинилися грабіжі московських володіннів. Великий князь Московський розгнівавсь і розірвав мир з Великим Новгородом. Новгородці вимовлялися з вини тим, що ходили юнаки без новгородського слова (Новг. I і 4). Отже потрібне було новгородське слово, тоб-то постанова вічового зібрання, щоб похід відбувся. Наприклад 1411 року „изъ заволочья ходиша на мурманы войною по новгородцкому велѣнью, а вьведою Яковъ Степановичъ и воеваша ихъ“ (Н 4).

Новгородське „веленіє“ або новгородське „слово“ розумілося само собою. Літописець здебільшого не зазначає цього звичайного порядку, він обмежується тільки посвідченням того факту, що новгородці вирушили в похід з князем або без князя. (6699 (1191) р.: „И бысть на зиму и иде князь Ярославъ съ новгородьци, и съ пльсковичи, и съ оболостью своєю на чюдъ, и взя городъ Гюріевъ; и пожьгоша землю ихъ, и полонъ безъ числа приведоша, а сами придоша здорови въ Новгородъ“). (Н. I). 6706 (1198) р.: „На ту-же зиму ходи князь Ярославъ, съ Новгородьци, и съ Пльсковичи и съ Новотржъци и съ Ладожаны, и съ всею областію Новгородскою къ Полотську“ (Н. I). 6720 (1212) р.: „Ходи Мьстиславъ на Чюдъ, рекомую тьрму, съ новгородьци, и много полониша, скота безъ числа приведоша. Потомъ же, на зиму, иде князь Мьстиславъ съ Новгородьци

на Чюдскы городъ, рекомый Медвѣжю голову, села ихъ потрати и придаша подъ городъ, и поклонишася Чюдъ князю, и дане на нихъ возя; и придаша вси здрави“. (Н. I). 1241 р.: „того же лѣта поиде князь Олександръ на нѣмци на городъ Копорью, съ новгородци и с Ладожаны і с Корелою и съ Ижеряны, і взя городъ“ (Н. I). 1350 р. „ходиша новгородци воевать на нѣмечкую землю съ Борисовымъ сыномъ с намѣстницькимъ, с тысячкымъ съ Ивановъ с Федоровицемъ, с воеводами с Михаилом с Даниловичемъ, с Юрвемъ с Ивановичемъ, с Яковомъ с Хотовымъ“... (Н. I).

Зназначається тільки один факт військового походу. Та скоро літописець оповідає, за яких обставин вирушили в похід, стається очевидним, що справа про похід обмірковувалася на вічу. 1406 р. „Князь Данило Александровичъ, посадникъ Юрви и весь Псковъ биша челомъ Новоградскимъ воеводамъ: „поѣдите, господа, съ нами на Литву мстити крове крестьянскыя“; они-же отвѣщаше тако: „насъ владыка не благословилъ ити на Литву, а Новгородъ намъ не указаль; но идемъ съ вами на нѣмци“ (П. I).

Князь не міг примусити новгородців, щоб брали участь у військовому поході, коли вони цього не бажали. А бажання або небажання виливалося в постанові віча. 1228 р. князь Ярослав Всеволодович запрохував новгородців і псковичів іти на Ригу. Псковичі відмовилися. Слідом за ними відмовилися й новгородці: „мы безъ своея братьи, безъ Пльсковиць, не имаемъся на Ригу, а тобѣ, княже, кланяемъ“ (Н. I). Цю відповідь звичайно, дано було князеві на вічу. Князь примушений був відмовитися від замишеного походу й розпустити своє військо (Н. I). Те-ж саме трапилося 1266 р. і знов 1269 р. „Приде князь Ярославъ в Новгородъ с Полкы Низовьскыми, хотя ити на Пльсковъ на Довмонта; новгородци же въ браниша ему, глаголюще: „оли княже, тобѣ с нами увѣдавъшеся, тоже ѣхати въ „Пльсковъ? князь же отосла полкы назадъ“ (Н. I. 1266). „Князь же хотѣ ити на Корѣлу, і умолиша і новгородци не ити на Корѣлу; князь же отосла полкы назадъ“. (Н. I, 1269).

Згодом за князя новгородського був вел. кн. Московський. Він самостійно порядкував своїми московськими військами. Але без згоди новгородського віча не міг скористати з новгородської допомоги, не міг примусити новгородців, щоб узяли участь у замишеному поході. Був такий випадок в 1335 році: „князь великий Иванъ хотѣ ити на Плесковъ с новгородци и со всею низовьскою землею, и бысть ему по любви рѣчь с новгородци, и отложиша ѣзд; а Плесковицемъ миру не даша“. (Новг. I). Перекладаючи ці літописцеві слова на правничу мову, треба сказати: вел. кн. Московський зрікся походу на Псков, бо новгородське віче не погодилося вирядити з ним новгородське військо.

Новгородське військо вирушало в похід тільки тоді, коли віче видавало наказ. Розпорядження князя не могло замінити наказу віча. У складеному між 1305 і 1308 рр. з тверським вел. кн. Михайлом Ярославовичем договорі сказано: „а безъ новгородского ти слова, княже войны не замышляти“ (IX). Звичайно, Михайло Ярославович міг задумувати війну як великий князь Тверський, але як новгородський князь, він не міг задумувати війни без новгородського слова. Року 1397 всі двиняни передалися до вел. князя московського і цілували йому хрест. Чимала частина новгородської території одійшла була до Москви. Мирові пересправи про повернення новгородської вотчини ні до чого не привели. Залишився останній засіб — війна. На вічовому зібранні ухвалено вдатися до цього засобу. „Новгородци цѣловали крестъ за одинъ братъ, како имъ Святѣи Софѣи и Великого Новгорода пригородовъ и волостей поискати“. Призначили воєвод, набрали військо й вдалися до владика, прохаючи, щоб поблагословив їхнє починання. Владика поблагословив, і військо вирушило в похід.

• Війну оголошено, подаючи ворогові так звану „взметную“, або „розметную грамоту“, де було позначено причину конфлікту. У 1412 р. Ягайло, Витовт і Лугвеній „вскинуша грамоты възметныи к Новгороду“. (Н. I).

До Новгорода грамоти надсилалися в ім'я великого „господина Новгорода“, тоб-то й собі посилено „взметную грамоту“ ворогові. Так було в 1399 році. Витовт надіслав до Новгорода „взметную грамоту“. „И новгородци князю Витовту отъ себе грамоту възметную отослаша“ (Н. I). Здобувши зметную грамоту, віче розпочинало пересправи з ворогами. Так було в 1441 році. Взимку 1441 р. вел. кн. Московський „въ зверже нелюбье на Новгородъ Великий присла грамоту розметную и повоева волостей новгородчкыхъ“. Довідавшись про це, новгородці вирядили владика, бояр і житніх людей до вел. кн. Московського; вони „докончаша с нимъ миръ по старинѣ и даша ему 800 рублевъ“ (Н. I).

Справи про оголошення війни й вирушення в похід, а так само про замирення розв'язувало віче. Року 1195 Новгородський князь Ярослав Володимирович „сгадавъ съ посадникомъ с Мирошком и с тысяцким Яковом и съ всѣми новгородьци“, потвердив давній договір з німцями (пам. III, № I). У 1201 р. „Варягы пустіша без мира за море... а на осень придоша Варязи горою на миръ и даша имъ миръ на всѣй воли своей“ (Н. I). Хто це „пустіша безъ мира“ і „даша миръ“? Новгородці, весь „господин Великий Новгородъ“, тоб-то новгородське віче. У 1269 р. прибули німецькі послы й запропонували замиритися по всій волі новгородській. „I тако новгородци гадавшие, взяша мир на всѣй воли своей“ (Н. I).

Справу про замирення обмірковували на вічу, а тому договір склали в ім'я віча. Року 1257 складений був договір з німцями, і починався він такими словами: „се я князь Олександръ и сынъ мой Дмитрии, с посадникомъ Михалъмъ, и с тысяцькимъ Жирославомъ, съ всѣми новгородци, докончахомъ миръ...“ (Пам., № II). Р. 1375 вел. кн. Тверський Михайло Олександрович склав договір „съ посадникомъ, съ тысяцьскимъ и съ всѣмъ нрвымъ городомъ“ (Пам. XIV) (6905) Послаша псковичи князя Григорья Остафьевича, Сыся Посадника, и Романа Посадника, и дружину ихъ въ Великий Новгородъ і взяша миръ вѣчный съ Новымъ городомъ; и цѣловаль крестъ посадникъ Новгородской Тимошей Юрьевичъ и Микита Тысяцкій Федоровичъ за весь Великий Новгородъ и за пригороды и за всѣ свои волости, а отъ Пскова цѣловаль крестъ князь Григорей и Сысой посадникъ и Романъ посадникъ и дружина ихъ къ Новгороду за Псковъ, за пригороды и за всѣ свои волости“ (П. I). (1434). Вирядили псковичі до Новгорода послів „миру имать“. Новгородці чолобиття прийняли і „взяша мир по старинѣ; и цѣловаль крестъ Селивестръ посадникъ, и Стефанъ сынъ Посадничъ Родіоновъ и ихъ дружина за весь Псковъ и за вси пригороды и за вси волости къ Новгороду по старинѣ, а отъ Новгорода цѣловаль крестъ Самсонъ Посадникъ Ивановичъ и тысяцкой Федоръ Елисеѣвичъ за весь Великий Новгородъ и за вси пригороды и за вси свои волости по старинѣ, мѣсяца юня в 22 день“ (П. I). (1435) „приѣхаша послы изъ Новгорода: посадники псковскіе Иванъ Сидоровичъ, и вси посадники псковскіе, и сотцкіи, и добрые люди цѣловаша крестъ передъ послы новгородскими къ Новгороду по старинѣ“. (П. I). У 1471 році договір з вел. кн. Московським склали новгородські послы „по новгородскому слову и по новгородской грамотѣ“. Отож послы з повновласти, даної від віча, вирушили до вел. кн. Московського, одібравши листовну інструкцію про те, на яких умовах складати договір. А може на вічу складений був і проект договору, доручений послам (Пам. I, № XXXII).

Фактично не завсіди угоду про замирення складало віче Великого Новгорода. Часом це робили новгородські послы, часом „воеводы и вои“, що вирушали в похід. Але ті, що замирювалися, завсіди діяли за повновластю всього Великого Новгорода і в його ім'я. В 1317 р. увесь Новгород вирядив до Михайла Ярославовича, вел. кн. Тверського послів Юрія й Якіма і дав їм інструкцію, на яких умовах учинити замирення (Пам. № XIII). В 1323 р. прибули послы від шведського короля „докончаша миръ вѣчный съ княземъ и с Новымъ городомъ по старой пошлинѣ“ (Н. I). Діялося це не в Новгороді Великому, а на Оріховському острові, куди їздили новгородці з князем Юрієм місто ставити. Зберігся текст цього мирового договору.

Тут сказано, що договір складено, з одного боку в ім'я Новгородського князя Юрія, посадника Варфоломея, тисяцького Аврама і всенського Великого Новгорода, а з другого в ім'я короля Шведського Магнуса. В наступному (1324) році з князем Юрієм ходили на Заволоччя і підчас походу „докончаша мир по старой пошлинѣ“ з князями Устюзькими (Н. І); звичайно, „докончаша миръ“ в ім'я всенського Новгорода Великого. В 1397 р. новгородці вступили в Двинську землю. Двиняни скорилися, били чолом, щоб їх простили. „И воеводы Новгородскыи и вси вои, по своего господина по новгородскому слову, челобитіе прияша Двинянь, а не любья имъ отдали“; були покарані самі-лиш привідці повстання. Очевидячки ті, що вирушили в похід, відібрали інструкцію про те, як поведетися з бунтівниками, на яких умовах скласти мир. Інструкцію складено було на вічу, бо віче мало розв'язати справу про замирення. В 1471 р. новгородські послы „по новгородскому велѣнію всего Новгорода“ склали мир з Московським вел. князем на умові виплати 15½ тис. карбованців (Пам. XXXI).

Вирішальний момент складання договорів — є цілування хреста. Коли договір склали з князем, то князь цілував хрест Новгородові, а Новгород князеві. „На семь, княже, цѣлуй крест къ всѣму Новгороду, на цѣмъ цѣловали дѣди и отци. На семь, господине, Новгородъ весь хрьсть целуетъ“. Так сказано у договорах, те саме і в літописові. В 1284 р. складений був договір з князем Андрієм, „и хрьсть цѣлова князь, а новгородци к нему“ (Н. І). „На семь на всемъ князь Великий цѣловаль крестъ къ всему Новгороду, также Посадникъ и Тысяцкый и весь Новѣгородъ цѣловали къ Великому князю по любви въ правду, безъ всякого извѣта“ (Памят. № XV). В 1372 р. прибули до Москви послы від усього Новгорода. Вони цілували крест вел. князеві Дмитрові і братові його кн. Володимирові „въ одиначество всему Новгороду“ (Пам. XVIII).

Р. 1440 вел. князь Литовський Казимир цілував хрест, а так само послы новгородські цілували хрест „отъ всего Великого Новгорода. (Памят. № XXVI див. і XXX).

Віче обмірковувало справи про військову допомогу, про військові спілки. Р. 1269 „князь Ярослав с Новгородци сдумавъ, посла на низовскую землю Святъслава полковъ копать, і совкупи всѣхъ князей и полку бещисла и при(ве)де в Новѣгородъ“ (Н. І). Р. 1268 „слушавше новгородци с посадникомъ с Михаиломъ, призваша князя Дмитрия Александровича ис Переяславля с полкы, а по Ярослава послове послаша; и посла Ярославъ въ себе мѣсто Святослава съ полкы“ (Н. І). Наприкінці XIII або на початку XIV стор. вел. кн. Тверський склав договір з Новгородом Великим. Великий князь пише владиці Новгородському: „а дѣти твои Посадникъ и Тысяцкый,

и весь Новъгородъ, на томъ цѣловали ко мнѣ крестъ: аже будетъ тягота мнѣ отъ Андрѣя, или Татарина, или отъ иного кого, вамъ потянути со мною, а не отступити вы ся мене, ни в которое же время“. (Пам., № VI). А в иншій грамоті викладено таке саме зобов'язання вел. кн. Тверського: „на семъ, князь Михайло, цѣлуй крестъ къ Посаднику, и къ Тысяцкому, и къ всему Новгороду. Кдѣ будетъ обида Новугороду, тобѣ потянути за Новъгородъ съ братомъ своимъ съ Даниломъ и съ мужи съ Новгородьци“ (Памят., № VI). У пізнішому договорі з тим самим вел. кн. Тверським Михайлом Олександровичем сказано: „А коли будетъ Новгороду розмирье съ Нѣмчи, или съ Литвю, или съ иною землею, пособляти ти, княже, по Новъгородѣ бесъ хитрости“ (Памят. № IX). Р. 1372 послі новгородські склали договір з вел. князем Московським Дмитром Івановичем в ім'я всенього Новгорода: скоро буде кривда від князя Литовського або від князя Тверського вел. кн. Московському, то Новгородові „всѣсти на конь“, і навпаки, скоро кривда буде заподіяна Новгородові від Литви, Твери или Нѣмцевъ“, то вел. кн. Московському „всѣсти на конь“. (Памят., № XVIII).

В ім'я віча посилалися вірчі грамоти до чужоземних держав. Наприкінці XIII чи на початку XIV ст., послана була грамота в Коливань в ім'я вел. кн. Андрія, владики, тисяцького і всенього Новгорода. В грамоті повідомляли, що виряджені послі від вел. кн. і від Новгорода і що ці послі мають належні повновласті: що вони казатимуть, „тому вероу имить; пословѣ нашими вусты молвяте къ вамъ“. (Памят. III, № VI). У грамоті близько того часу висланій в Ригу, сказано: „а кто привезлъ грамоту сію, тому вѣры имите“. (Пам. № VIII).

У Новгороді Великому віче збиралося дуже часто. Воно було звичайне явище новгородського життя. Вище було перелічено справи державного управління, що їх обмірковував і розв'язував на вічу господин Великий Новгород. Та перелічено тут не всі справи. Перша-ліпша справа, що в даний момент зацікавила новгородців, могла стати за тему вічової обради, з першого-ліпшого приводу могли бути скликані новгородці на віче. Ось деякі приклади. Якийсь Степанко, проста людина, напав на вулиці на одного боярина і прохав перехожих допомогти йому провчити цього „злодѣя“. Зібралося віче, яке заходилося обмірковувати справу про уличний бешкет (подробіці далі). Архімандрит Есип накликав на себе незадоволення „простой чади“. Щоб розправитися з ним, зібралося віче. Архімандрит заховався в церкву. Його замкнули там і стерегли і вдень і вночі.

І по інших землях віче правило за орган зверхньої влади; отже, з ідеї всі питання зверхнього управління належали до його відомства. Але фактично віче скликалося рідко. Воно обирало князя

й складало ряд з князем; інші справи лиш у виключних випадках доходили до нього. В Новгороді Великому віче скликалося дуже часто, явище воно було звичайне і обмірковувало різноманітні справи, до цього права його визнані формально. Його функції були ширші, як по інших землях. Виразнішого характеру прибрала й зовнішня сторона вічових зібраннів. Був окремих вічовий дзвін, що скликав новгородських громадян на зібрання. Було звичайне місце вічових зібраннів — Ярославів або князівський двір; тут підносився ступінь, тоб-то поміст, що з нього князі, посадники й тисяцькі вдавалися з промовами до новгородських громадян, що зібралися на віче; ступінь був поблизу вічової хати, тоб-то канцелярії віча; понад хатою підносилася вічова башта з вічовим дзвоном. Був вічовий дяк, що записував вічові постанови. Була печать Новгороду Великому, що притискали її до актів, які виходили від віча. Збереглися акти вічової діяльності. Вічове діловодство було до деякої міри впорядковано в Новгороді Великому.

І все-ж велике безладдя мов було споріднене з вічовими зібраннями. Це безладдя почасти становило собою неминуче лихо вічового ладу, головне-ж його спричинювали особливості новгородського побуту. Лиш трохи впорядкувавши вічове діловодство, не можна було усунути головних хиб вічового ладу. Віче, установа колегіяльна, не мало певного й постійного складу; як і по інших землях у Новгороді Великому склад вічових зібраннів був аж надто розтяжний і мінливий: сьогодні одні, завтра інші, сьогодні багато, завтра мало. Ця колегіяльна установа не мала наказу, що в ньому був-би визначений порядок, як обмірковувати й розв'язувати справи, не було в неї голови, що стежив-би був за додержанням порядку й давав-би був напрям діяльності зібрання. Через це були послаблені вартості, притаманні колегіяльним установам, — всебічність, обмірковуваність, безсторонність. Недисциплінована, покинута на саму себе, вічова юрба скрізь і всюди ухвалювала похапливі постанови, підказані не доводами розуму, а голосами пристрасти. В Новгороді Великому ця вічова юрба хорувала на неvigійну недугу: їй бракувало єдності, її роз'їдали соціяльні незгоди. По всіх давньо-руських землях віче складалося з вільної чоловічої статі людности старшого міста. Те саме було і в Новгороді Великому: віче — „весь господинъ Новгородъ“, инколи додається „вси пять концев“, бо Новгород поділявся на п'ять кінців, тоб-то окремих громад, що мали своє самоврядування. Мешканці пригородів і волостей мали право бути учасниками новгородського віча, — іноді вони здійснювали це право; наприклад, на вічі, скликаному в 1136 р. на те, щоб судити князя Всеволода, були окрім новгородців, псковичі й ладожани; звичайно мешканці пригородів не були присутні, і „весь Великий Новгород“ ухвалював

обов'язкові для всієї землі, тоб-то для всіх пригородів і волостей, постанови. Віче старшого міста це є влада загально-державна. Наприклад, як новгородське віче складало міжнародний договір, то посадник, тисяцький та інші уповноважені віча цілували хрест „за весь Великий Новгород, и за пригороды и за всѣ свои волости“. Але траплялося, що ідея єдиної загальнодержавної влади порушувалася, одночасно з'являлися суперницькі влади: новгородське віче ухвалювало одне, а псковське або новоторзьке — інше, або мешканці декількох кінців та вулиць новгородських збиралися на віче й ухвалювали певну постанову, тимчасом як мешканці інших кінців і вулиць теж збиралися на віче й ухвалювали іншу постанову. Наприклад, у 1229 році новгородське віче призначило Іванка Дмитровича (колишнього новгородського посадника) на посадника новоторзького, а новоторзьке віче вирішило не приймати його; в 1388 р. три кінці Софійської сторони скликали віче, на якому ухвалено було розправитися з посадником Есифом Захар'їчем, а торгова сторона скликала інше віче, на якому ухвалено було захищати посадника.

Як і по інших землях учасники вічових зібрань не являли собою одноманітної маси: були „стар'їшіє“ і „меншіє“, подібно до того, як і по інших землях були „лучшіє“ мужі і прості люди. З плином часу суспільна диференція робить помітні успіхи в Новгороді Великому, але вона не спричинюється до відбирання політичних прав у менших. Всі вільні громадяни — члени вічових зібрань, як члени цих зібрань, всі починаючи від „лучшихъ боярь“ і кінчаючи „худыми мужиками вѣчниками“ з-поміж чорних людей, мають однакові права. Те-ж саме й поза вічем, на суді: суддям наказується „судити всѣхъ равно, какъ боярина, такъ и житьего, такъ и молодчего человѣка“. Всі — „мужи вольные“, і всі рівні. Ця правна рівність є ознака демократичного вічового ладу. Але за нею криється нерівність економічна, що відбивається й на політичних стосунках. Значний торговельний осередок стягнув до себе незчисленні багатства. Серед людности чимало багатіїв. А поруч багатіїв є чимало й убогого люду. Новгород, як каже биліна, був багатий „всякими товарами заморскими“, був багатий і „тѣми черепками, гнілими горшками“ в „темныхъ рядахъ“. Інакше кажучи, поруч великих багатіїв у Новгороді Великому були й вічні злидні. Надто виразно багатство і біднота виявлялися підчас голоду, що траплялося таки частенько.

Земля була аж надто непридатна для хліборобства. Тільки за щасливого збігу сприятливих кліматичних умов можна було сподіватися пересічного врожаю. Та свого врожаю в кожному разі було не досить. Потрібували довізного збіжжя. Припинення довозу з півдня або неврожай у себе загрожував голодом. Ціни на хліб дуже

підносилися. Літописець кожного разу відзначає оце підвищення цін, як велике народне лихо. Звичайно, лихо оце всеньким своїм тягарем спало на міську бідноту, просту чадь. Люди багаті мали достатні капітали, щоб, не зважаючи на високі ціни, забезпечити собі й своїй родині споживок. А проста чадь зазнавала всього страхиття голодного існування. Як каже літописець, оця проста чадь підчас голоду їла мертвоту, конину, псину, кішок, деревну кору, листя з дерев; багато вмирало, багато розходилося по чужих землях; батьки й матері спродували дітей своїх у неволю.

Багатство на одному бігунові і бідність на другому. Між ними низка проміжних ступенів. Можна сказати, що людність Новгороду Великого займала широку низу і що-раз вужчу вгору високу драбину майнових різниць. Знизу розташувалися чорні люди: дрібні ремісники й крамарі, чорнороби, поденні, одне слово, міська біднота, що аби-як перебивається день-у-день злиденно оплачуваними трудами рук своїх; сюди-ж прилучалася сільська людність новгородських волостей — смерди. Над ними були купці, тоб-то люди, що їм торговля правила за професію. Купці були різні: одні скидалися на пізніших щетинників, провадили дрібну внутрішню торгівлю і достатком своїм прилягали до чорних людей, інші торгували в ширших розмірах і мали достатні заробітки, а були й такі, котрі робили великі торговельні обороти з заморськими купцями, продавали, наприклад, дорогі хутра сороками, а менш цінні тисячами й навіть десятками тисяч, становили окрему корпорацію „пошлыхъ“ (тоб-то потомних) купців, робили чималі внески — по 50 гривень срібла за право вступати до цієї корпорації. Біліна увічнила тип новгородського багатого купця. Садко мандрує по синю морю, по всіх місцях, по далеких городах, відбирає за свої товари зиски великі сріблом та золотом і дрібними перлами. Над купцями стояли „житые“ або „житьи“ люди, тоб-то заможні міські мешканці, що провадили торг і різні промисли, мали будинки в місті і землю по волостях.

Нарешті, на вершку драбини розташувалися бояри. Це великі землевласники й капіталісти. По всіх давньо-руських землях бояри були великі землевласники. У Новгородській землі велике землеволодіння набуває не аби-якого розвитку в міру того, як новгородська територія розширюється до неосяжних меж (від балтицького моря геть аж до Оби і від Крижаного океану аж до того місця де Ока вливається в Волгу) і замість натурального господарства заходить грошове. Яку вагу мало землеволодіння, це видно з того, що постанови новгородської судної грамоти стосуються найбільше до права земельного. Та сама грамота в одному артикулі землевласниками згадує бояр, житніх людей і купців. Живовидячки, чорні люди, як і мали землю, то рідко. А між великими землевласниками були

бояри. Фламандський лицар Лануа, побувавши на початку XV в. в Новгороді Великому, каже, що деякі з новгородських бояр посідали землі на 200 миль завдовжки. Може це перебільшення. Та на таке перебільшення, очевидячки, підбив чужоземного спостерегача той безперечний, що впав йому в око, факт, що в Новгороді було розвинене велике землеволодіння. Це землеволодіння не було, як правдоподібно завважив проф. Ключевський, хліборобське. Величезні земельні площі експлоатовано не так під рільництво, як на те, щоб здобувати сировину, що становила предмет вивозу: хутра, шкури, льон, віск, ліс, смолу, хміль, то-що. Приставляючи ці речі на ринок, бояри брали участь у торгівлі, дарма що й не були з них купці з професії. Вони брали участь у торгівлі і инакшим способом: як люди багаті, великі капіталісти, вони позичали купцям свої капітали, звичайно не задурно, а за відсотки. Ось факт, що його подає літописець і що стверджує зроблену характеристику новгородських бояр. Р. 1209 сконфісовано майно боярина Дмитра Мирошкинича та його братів. Літописець оповідає, з чого складалося це майно: тут були „села“ й раби, були „сокровища“, тоб-то готові гроші, були нарешті „доски“, тоб-то грошові зобов'язання, що їх видали бояринові його боржники. „Доски“ передано князеві; на них рахувалося даних у позику грошей „безъ числа“. Усе инше майно поділено між новгородськими громадянами, і на пайку кожного припадало по 3 гривні. Окрім того, багато розкрадено, „и отъ того мнози разбогатѣша“, завважує літописець. Очевидячки, потерпілі бояри були люди дуже багаті, і їхні багатства склалися найбільше з земель та капіталів.

Великі землевласники й капіталісти — кредитори, бояри тримали в залежності від себе силу народу. У царині економічних стосунків їм належало безперечне панування. Це панування відбивалося і в царині стосунків політичних.

За представників „вольних мужей“ часом виступають бояри, і житні люди, і купці; инколи (дуже рідко) разом з ними і чорні люди; та найчастіше самі-но бояри. Вони командують військом, запрошують князів в ім'я Великого Новгороду, клопочуться перед мітрополітом про настанвлення обраного на вічовому зібранні кандидата на катедру владики Новгородського, „цѣлуютъ крестъ“ і „кончають миръ“ в ім'я Великого Новгороду. Спосеред бояр обирано найвищих новгородських достойників — посадника й тисяцького. Обидва достойники тішилися великою повагою і пошаною. У Новгороді Великому вони виконували функції князівської влади, бо князів запрохувано не так на те, щоб управляти, як на те, щоб захищати торговельні інтереси Новгороду в їхніх володіннях. Народня довіра, що виявилася в обранні на посаду посадника або тисяцького, надавала цій особі особливої поваги: його діти йменуються „лучшими“

боярами, сам він захуває почесне звання „старого посадника“ або „старого тисяцкаго“ й тоді, як термін служби скінчиться: літописець повідомляє про обрання, зміну й смерть оцих новгородських достойників, як про видатні події в новгородській історії. Їх завсіди обирали з бояр і тільки з бояр; не було жадного випадку, щоб на посадника або тисяцького був обраний житий чоловік або купець, не кажучи про чорних людей. І серед бояр геть-то не всі могли сподіватися на почесне обрання, на це могли сподіватися члени тільки декотрих родовитих або, що те-ж саме, залежних боярських фамілій. Наприклад, протягом XIII ст. на посаду посадника обирали мало не виключно членів тільки двох боярських фамілій Михалчічів і Нездичів. З-посеред бояр обирали так само старост кінців та інших урядових осіб місцевого самоврядування.

Осторонь од світських людей було духівництво, що поділялося на розряди. Голова духівництва Новгородський владика був один з найбільших землевласників і капіталістів. Великі монастирі володіли величезними маєтностями і обладували великими капіталами, отже монастирське начальство складалося з заможних людей і прилучалося до бояр. Що-до простого духівництва, білого і чорного, то воно тяжіло до середньої й навіть нижчої класи людей. Вище духівництво, владика й ігумени монастирів нарівні із боярами брало участь у політичному житті: їм давали найважливіші дипломатичні доручення. Про участь у політичному житті простого духівництва відомостей немає; в літописах оповідається тільки про те, що духівництво брало участь у вічових зібраннях, коли відбувалося обрання владики.

БОЯРСЬКА ДУМА В НОВГОРОДІ ВЕЛИКОМУ.

По давньо-руських землях бояри не тільки були членами вічових зібраннів, але окрім того становили окрему установу — боярську думу. Те саме було і в Новгородській землі. Тут князь теж „думаль“ з боярами. Де-далі склад думи змінюється пристосовуючись до особливостей новгородського ладу. Князь перестає бути головою думи, бо перестав жити в Новгороді. Його намісник був звичайний член, а роля голови перейшла до Новгородського владики, і місце, де засідала дума, з Городищ перенесено в палати владики. Князівські радники зійшли на членів ради панів (Herrn Rath, кажучи німецькою термінологією); вони порвали звязок з князями і стали з формального боку в залежні стосунки до вічового зібрання. Такі були бояри, що посідають або посідали виборні посади, — посадник степенний і тисяцький степенний, посадники старі й тисяцькі старі, старости кінців, соцькі й інші.

Все це особи, наділені народньою довірою, що виявилось в обранні їх на посаду. Тільки один князівський намісник не відповідав цій умові, але він заступав князя, що його обирав народ, отже він брав участь у раді немов-би за уповноваженням особи, наділеної народньою довірою. Можливо, що часом допускалися на засідання ради й бояри, які не посідали виборних посад: адже-ж і вони, надто сини посадників та інші „старші“ або „лучшие“ бояри виконували окремі доручення вічового зібрання і, значить, мали народню довіру. В такому повному складі рада була досить багатолюдним зібранням; її кількість перевищувала 50 чоловіка: до договору з Москвою, складеного р. 1478, прикладено 58 печаток членів ради. Та здебільшого до актів, що виходили з ради, навішували 8 печаток: владики, степенного посадника, степенного тисяцького та п'ятьох старост од кінців. Це постійні члени ради. Вони звичайно були присутні на засіданнях ради. Інші з'являлися тільки в урочистих випадках.

Поруч демократичного вічового зібрання і далі існувала аристократична боярська дума; не зважаючи на виборний склад, її поповнювано самими лиш членами боярських і до того тільки родовитих фамілій. Це свідчить про те, що в новгородській державній раді засада демократична перепліталася з засадою аристократичною.

З формального боку переважала засада демократична. Рада панів, що-до свого складу, була зібранням осіб, які діяли з уповноваження віча. Своєю компетенцією ця рада була то установою, що готувала належні до обмірковування віча справи, то установою, що виконувала постанови віча. Переважний голос належав вічу: „Объ этомъ скажемъ Великому Новгороду“, — так звичайно казали члени ради панів, коли мала бути розв'язана яка-небудь важлива справа.

Формальний бік на початку (близько XIII стор.) цілком відповідав і суті справи: в справжньому житті, наприкінці, перевага була на боці віча. Справа змінилася згодом, як новгородська громада поділилася на виразно відрізані економічні групи і коли утворилася глибока прірва між заможними та убогими. Перевага перейшла фактично до засади аристократичної, рада панів, орган заможного боярства, почала керувати діяльністю вічового зібрання, скеровуючи його постанови в бажаний для себе бік.

Віче обирало князя, але частенько обирало на князя кандидата, що його виставила рада панів. Віче видавало закони, але складання законопроекта належало раді панів; віче частенько ухвалювало готовий проект, що його склала рада панів; інколи закони видавала по-за вічем рада панів (або князь або посадник). В ім'я віча склалися межинародні договори, але дипломатичні стосунки перед складанням договору провадила рада панів *in corpore* або окремі її члени; так само рада панів *in corpore* або окремі її члени складали проект

договора, що його згодом ухвалювало віче. Віче оголошувало війну й складало мир, але за почином ради панів. Віче порядкувало державними фінансами, але почин і проект його розпоряджень належали раді панів, а інколи такі розпорядження видавала рада панів самостійно. На вічових зібраннях члени ради панів брали участь in corpore. До них прилучалися і їх підтримували інші бояри, а то самозитні люди. Ці „старшійші“ відгравали активну роль. Проста чадь, „меншійші“ прислухалися до їхніх голосів, і внесення ради панів звичайно приймало віче в його повному складі.

Поточним управлінням, як загальне правило, керувала рада панів й її окремі члени. Раді панів та її окремим членам належав, як загальне правило, і суд в усіх справах. Тільки в надзвичайних випадках віче втручалося в справування правосуддя, але не завсіди; іноді судило віче, іноді рада панів, наприклад, р. 1291 віче судило „кормольниковъ“, що пограбували торг, а в 1230 р. „бояре“ судили тих, що підчас голоду їли конину, псину, кішок, мертвотину, різали й їли людей. Заколот 1418 р. ліквідовано під умовою, що інцидент, що до нього призвів, з'ясовано на зібранні „нарочитыхъ мужей“, тобто очевидячки в боярській думі (Новг. 2).

Рада панів самостійно судила й правила, рада панів керувала діяльністю вічового зібрання. Це є відгук того панування багатого боярства, що їм характеризується новгородський економічний лад (XIII—XV сторіччів). Та все-ж без вічового зібрання, коли доводилося вирішувати найважливіші справи державного життя, рада панів перебути не могла і примушена була що-разу звертатися до господаря Великого Новгороду й запевнити собі його згоду. Такий звичай, що міцно й давно пустив був коріння, був закріплений формально писаними актами. Цей звичай є очевидна ознака демократичного державного ладу.

СОЦІАЛЬНІ Й ЗЕМСЬКІ СУПЕРЕЧНОСТІ Й КІНЕЦЬ НОВГОРОДА ВЕЛИКОГО.

Отже з одного боку весь Великий Новгород, що складається із вільних людей, і політичне рівноправ'я цих вільних мужів, на вічі, яке обмірковувало й вирішало найважливіші державні справи; з другого боку гострий поділ на багатих і бідних і економічна залежність одних вільних мужів від інших. Ця внутрішня суперечність новгородського життя, ця невідповідність ладу економічного ладіві державному, що виразно позначилася вже два сторіччя перед падінням Великого Новгороду, спричинялася до перекручування тієї демократичної ідеї, яка лежить в основі вічового побуту. Наслідок економічної залежності одних вільних людей від других було те, що одні підлягали другим на вічі; тоді політичне рівноправ'я зводилося

на фікцію. Наслідком тієї самої залежності, коли вона виявлялася у виразних формах визискування й гніту, була відкрита соціальна боротьба між багатими й бідними; тоді віче оберталося в поле цієї боротьби; тоді „простая чадь“ користалася з своїх прав вільних мужів, рівноправних учасників вічового зібрання, на те, щоб на вічі звести рахунки з ворогами соціальними, тоді партійна боротьба переходила в соціальний заколот.

В Новгороді Великому почався вже процес утворення політичних партій: вже заходилися дві політичні партії — аристократична й демократична. Головну силу аристократичної партії становили бояри, головну силу демократичної — проста чадь. Кажу — головну силу тому, що, не було цілковитої солідарності серед бояр, не було цілковитої солідарності і серед простої чади. Декотрі бояри, переслідуючи користолюбні інтереси, переходили на бік простої чади й ставали на її чолі в боротьбі з боярством, а серед міської черни чимало було охочих продати свої голоси й руки бояром і підтримувати їх у боротьбі з простою чаддю або з іншими боярами. Партійну боротьбу провадили инколи за допомогою парламентарних способів: партія, що опинилася в більшості, допевнялася того, що віче скидало нелюбого йому князя, посадника, тисяцького або владику, покликало до влади її кандидатів, ухвалювало на її користь постанови. І за наших часів трапляється, що в запалі партійної боротьби нехтують парламентарними способами. За тих далеких часів це траплялося дуже часто. Вдаватися до фізичної сили, заходити в бійку на те, щоб обстояти свою думку було явище нормальне. Літописи подають багато таких випадків із практики новгородського віча. Від таких випадків один-но ступінь до тих заколотів або „усобныхъ ратей“, коли ті, котрі зібралися на віче, вдавалися до фізичної сили не на те, щоб обстояти свою думку, а на те, щоб розправитися з ворогами. Усобна рать та сама вічова партійна боротьба, тільки в формах крайнього насильства. Гостра соціальна суперечка на ґрунті крайньої економічної нерівності спричинилася до гострих форм боротьби між соціальними ворогами. Віче було за кін для такої боротьби.

Про один випадок обернення віча на кін соціальної боротьби розповідає літопис під 1418 роком. „Человѣкъ нѣкій“ на ім'я Степанко (очевидячки, один з „простої чади“, бо літописець дає йому здрібніле ім'я й не зве по батькові), напав на вулиці на боярина Данила Йвановича Божина внука і закричав, звертаючись до перехожих: „господа, пособите мнѣ противъ этого злодѣя“. Схопили боярина. Скликали віче, яке визнало, що боярин є винний. В чому його провина, літописець не каже, але з дальшого оповідання видно, що то була загальна вина багатих проти бідних. Боярина люто

покарано: побито мало не до смерти, а потім скинено з мосту в воду. Приїздив рибалка, зглянувсь над боярином, що потопав, вратував його від смерти, узяв до свого човна. Вічова юрба розграбила рибалчин будинок. А все-ж боярина було вратовано. Коли віче розійшлося, він спіймав свого напасника Степанка і почав „мучить“. „Простая чадь“ довідалася про це. Загудів вічовий дзвін. „И собралось людей множество, кричали и вопіяли много дней: пойдемъ на того боярина и розграбимъ его домъ“. Погрозу виконано: пограбували будинок боярина Данила Йвановича, пограбували „и иныхъ дворовъ много“ на тій самій вулиці; далі пограбовано боярські будинки на інших вулицях, пограбований був монастир Св. Миколи, де по коморах зберегалось боярське майно. Бояри озброїлися, відтіснили з Пруської вулиці, головного гнізда боярства, тих що напали. Тоді супротивники „простая чадь“, з одного боку, і бояри, з другого — озброєні зійшлися на мосту через Волхов. Стався справжній бій і були забиті. Тільки втручання духівництва, що влаштувало походи на Волховський міст, припинило, як каже літописець, кровопролиття.

Випадок аж надто не одинокий. Літописець оповідає про багато заколотів, що виникали на ґрунті соціальних суперечок. Заколоти позначалися одноманітним характером: „простая чадь“ збиралася на віче, ухвалювала постанову й чинила розправу з тими, кого вважала за своїх ворогів: забивала в кайдани, скидала з мосту в воду, грабувала села й доми, конфіскувала „кунь много“, „товару безъ числа“, „серебра безъ числа... траплялося, що втручалось духівництво, силкуючись припинити усобну рать. Літописець ладен гадати, що саме завдяки тому, що втрутилось духівництво, заколот припинявся. Та з фактів, що їх наводить літописець, не можна зробити такого висновку. Заколот припинявся, скоро-но почуття злости було заспокоєне й сили супротивників були підупали. Літописець-християнин гадає, що заколот припинивсь завдяки тому що духівництво втрутилось. Справді-ж не було сили, що втручання її могло-б спричинитися до реальних наслідків.

Князь наймит, закликаний від панівної в даний час партії, обстоював інтереси цієї партії і своєю поведінкою часто-густо давав привід до заколоту; окрім того, влада князева, обмежена у всіх проявах своєї діяльності, була безсила. Рада панів, орган багатого боярства, що за мирного часу фактично керував державою, переслідувала інтереси цього боярства, а підчас усобиць не те що не мала поваги, а навпаки викликала проти себе лютість з боку простої чади. Нарешті, віче за мирного часу підпадало впливові ради панів, а за час міжусобної рати втрачало характер загально-державної установи

і поверталось на орган одної з супротивних сторін — простої чади, що становить переважну більшість.

До заколотів міських на ґрунті соціального розбрату між громадськими класами прилучалися заколоти земські на ґрунті політичної суперечки між старшим містом та його областю. Історики-правники правдиво завважили, що вічовий устрій є доречний тоді, коли державна територія невелика. Тимчасом у Новгороді Великому вічовий лад задержався, дарма що територія Новгородської землі страшенно збільшилася. Господар Великий Новгород, тоб-то міське віче, прямує до того, щоб мати владу на всенській величезній простороні цієї території. А земля аж надто не завсіди визнає цю владу і аж надто не завсіди охоче їй підлягає. Окремі частини землі намагаються позбутися примусово накиненої влади, звільнитися від силуваної підлеглості; ці намагання викликають опір з боку Новгорода Великого, у вигляді репресій („казни“). Р. 1324 новгородці з князем Юрієм „взяша Устюгъ на щить“ (Н. I). Р. 1378 князь Дмитро з новгородцями і з усією землею Низовською „казни Корелу и взя землю ихъ на щить“ (Н. I). Р. 1397 двиняни „задалися“ вел. князеві Василеві Московському, окрім того, великий князь відібрав у Новгорода Волок Ламської з волостями, Торжок з волостями, Вологду і Бежецький Верх, наступного року до Заволоччя посунуло Новгородське військо; багато волостей побрано на щит і попалено; на Двинську землю накладено величезну контрибуцію — 2000 карбованців і 3000 коней (Н. I і 4). Р. 1435 воеводи новгородські і бояри, і багато новгородців „казниша Ржевичъ и села вся пожгоша“ (Н. I).

Репресії не допомагали. Процес розкладу штучно й слабко злютованої держави відбувався своїм шляхом. Найбільший новгородський пригород Псков завсіди тримавсь незалежно, а в половині XIV ст. здобув цілковиту незалежність, утворивши окрему державу. Незалежно тримав себе й другий значний пригород Новий торг (Н. I, 1229). Був момент, коли довелося вжити багато зусиллів, щоб довести, що Новгород є вищий від Нового Торгу (Новг. I, 6704). Вятка ніколи не визнавала влади Новгорода Великого і вороже ставилася до нього, Двинська земля відклалася 1397 р. (Новг. I), Заволоччя в 1434 р. (Псков., 1).

Не було влади, що була-б спроможна запобігти заколотові, завдольнивши справедливі претенсії, погодивши суперечливі інтереси, або що, принаймні, ослабила-б гострі прояви заколоту. Практика насильств сталася мало не за нормальне явище. Це мало в собі серйозну погрозу всенькому державному організмові.

Не маючи надійних засобів, щоб підтримати спокій всередині, ослаблений внутрішніми заколотами, організм цей виявив безсилля, коли довелося дати відсіч зовнішньому ворогові, усунути зовнішню

небезпеку, що загрожувала самому його існуванню. А ворог був аж надто дужий, небезпека аж надто велика.

Москва з одного боку, Литва з другого пожадливо поглядали на Новгород Великий; торговельний осередок з величезним краєм, що являв собою сховище незліченних природніх багатств був шматок дуже ласий. Раніш чи пізніш шматок цей повинен був підпасти під Литву або під Москву: і Москва і Литва провадили своєрідну імперіялістичну політику, уперто прямували до одновладства на сході Європи.

Більше шансів було на боці Москви. Звідси новгородці мали збіжжя, тут-же вони збували товари. Москвинів уважали за своїх одноплемінників і одновірців, а мешканців Литви звали „поганими“. І торговельними інтересами, і національними і релігійними симпатіями Новгород тяжив до Москви. Московські великі князі були разом і князі Новгородські. Та вони мусіли були „Новгородъ держать по старинѣ“, тоб-то визнавати його політичну незалежність, визнавати його вольності; хоча вольності ці зовсім не відповідали Московським порядкам. На таку ролю Московські князі не могли погодитися. Вони користають з кожної нагоди, щоб зробитися такими самими володарями в Новгороді, якими вони були в Москві, щоб обернути Новгородську землю на провінцію московської держави. Не сподіваючись зустріти серйозний опір з боку Новгорода Великого, саме навпаки сподіваючися на спочуття з боку „простой чади“, яка мріяла, що міцна князівська влада зламає боярство, вони вперто допоминаються свого. Р. 1471 гору одержала гору боярська дума. Складено договора з вел. князем Литовським Казимиром: аристократична Литва припала до серця боярам. Для Москви спілка Новгорода Великого з Литвою сталася за привід, щоб вдертися в межі новгородські.

Кінець військової сутички можна було передбачати. З вільних мужів були нікчемні вояки. Військова справа їх не цікавила. Про розвиток військової сили вони не дбали. Биліна оповідає, що коли Садко, багатий купець новгородський, приплив до палат морського царя, то там цар з царицею сперечалися про те, що на Русі діється:

„Булатъ ли дороже красна золота,
Али красно золото дороже булата-жельза“?

Садко розв'язує суперечку на користь золота.

„Дороже у насъ на Руси красно золото,
А булатъ жельзо катається
У маленьких робятъ по зыбочкамъ“.

Те, що каже Садко про Русь, стосується, звичайно, до Новгорода Великого. Староруські князі, що їм доводилося багато воювати, дорожили хороброю дружиною, бо були певні, що за допомогою

небезпеку, що загрожувала самому його існуванню. А ворог був аж надто дужий, небезпека аж надто велика.

Москва з одного боку, Литва з другого пожадливо поглядали на Новгород Великий; торговельний осередок з величезним краєм, що являв собою сховище незліченних природніх багатств був шматок дуже ласий. Раніш чи пізніш шматок цей повинен був підпасти під Литву або під Москву: і Москва і Литва провадили своєрідну імперіялістичну політику, уперто прямували до одновладства на сході Європи.

Більше шансів було на боці Москви. Звідси новгородці мали збіжжя, тут-же вони збували товари. Москвинів уважали за своїх одноплемінників і одновірців, а мешканців Литви звали „поганими“. І торговельними інтересами, і національними і релігійними симпатіями Новгород тяжив до Москви. Московські великі князі були разом і князі Новгородські. Та вони мусіли були „Новгородъ держать по старинѣ“, тоб-то визнавати його політичну незалежність, визнавати його вольності; хоча вольності ці зовсім не відповідали Московським порядкам. На таку ролю Московські князі не могли погодитися. Вони користають з кожної нагоди, щоб зробитися такими самими володарями в Новгороді, якими вони були в Москві, щоб обернути Новгородську землю на провінцію московської держави. Не сподіваючись зустріти серйозний опір з боку Новгорода Великого, саме навпаки сподіваючися на спочуття з боку „простой чади“, яка мріяла, що міцна князівська влада зламає боярство, вони вперто допоминаються свого. Р. 1471 гору одержала гору боярська дума. Складено договора з вел. князем Литовським Казимиром: аристократична Литва припала до серця боярам. Для Москви спілка Новгорода Великого з Литвою сталася за привід, щоб вдертися в межі новгородські.

Кінець військової сутички можна було передбачати. З вільних мужів були нікчемні вояки. Військова справа їх не цікавила. Про розвиток військової сили вони не дбали. Биліна оповідає, що коли Садко, багатий купець новгородський, приплив до палат морського царя, то там цар з царицею сперечалися про те, що на Русі діється:

„Булатъ ли дороже красна золота,
Али красно золото дороже булата-жельза“?

Садко розв'язує суперечку на користь золота.

„Дороже у насъ на Руси красно золото,
А булатъ жельзо катається
У маленьких робятъ по зыбочкамъ“.

Те, що каже Садко про Русь, стосується, звичайно, до Новгорода Великого. Староруські князі, що їм доводилося багато воювати, дорожили хороброю дружиною, бо були певні, що за допомогою

дружини можна здобути золота й срібла. Старо-руська традиція задержалася й зміцніла в Москві. Московські великі князі дорожать військовою силою, бо спираючись на цю силу вони стали спроможні об'єднати східні руські землі, скинути татарське ярмо, поширити територію коштом земель, що захопили були новгородці. У Москві булат був дорожчий ніж красне золото. У Новгороді Великому навпаки красне золото було дорожче над усе. Новгородці частенько вдавалися по допомогу до золота там, де булат їх зраджував: вони поспішалися чинити замирення, заплатити викуп замість того, щоб продовжувати війну бо не сподівалися перемогти. Так було в даному випадкові. Напр. Шелоні Московські полки завдали поразки новгородцям. Як звичайно, припинено підвіз збіжжя до Новгорода. „Простая чадь“ зняла повстання. Довелося скоритися, зректися спілки з Литвою, скласти мир з Москвою на умові величезного викупу в 15½ тис. карбованців (на наші гроші 1½ мільйони), але вольності новгородські були залишені, залишені тимчасово, всього-но на 7 років; року 1478 завдано їм остаточного удару.

Вистарчило невеличкої приключки, щоб московські полки знову вдерлися в новгородські землі й обложили Новгород Великий. Новгородцям не сила була ставити опір. Зайшли в пересправи. Переможець проказав переможному умови миру: „низовская“ (тоб-то Московська) пошлина мусить бути надалі вживана в Новгороді. А коли новгородці вдали ніби низовського звичаю вони не знають, їм пояснили в ім'я великого князя московського: „вѣчу, колоколу въ вотчинѣ нашей в Новгородѣ не быть, посаднику не быть, а государство все намъ держать“, тоб-то замість новгородського вічового ладу треба запровадити лад московський, монархічний. Вільність Новгородська впала, а символ цієї вільності вічовий дзвін відіслано до Москви. А невдози після цього почалося переселення вільних мужів. Бояри, житії люди, купці, що від них можна було сподіватися протесту проти нових московських порядків і боротьби за новгородські звичаї були повиведені з Новгородської землі й порозселювані по різних місцевостях московської держави; їхні місця заступили необізнані з вічовими порядками Москвини. В Новгороді, за істориком Костомаровим, „від старовини зосталась тільки земля; але стару душу не можна було вкласти в чуже їй нове тіло“.

ЛІТЕРАТУРА.

Демократичний характер Новгородського державного ладу зазначався в курсах руської історії і історії руського права, і в монографіях, що в них автори між иншим підносили питання про новгородський державний лад, і в монографіях, спеціально присвячених державному новгородському ладові:

Соловйов — Історія Росції, т. I — V.

Беляев — Разказы по Русской Истории, к. II.

- Бестужев-Рюмин — Исторія Россіи, т. I.
Ключевський — Курсъ Русской Исторіи, ч. II.
Платонов — Лекціи по Русской Исторіи.
Рожков — Рус. Исторія т. III.
Владимирський-Буданов — Обзоръ Исторіи Рус. права.
Сергеевич — Русскія Юридическія Древности.
Филиппов — Учебникъ по Исторіи рус. права.
Дьяконов — Очерки общественнаго и государств. строя др. Россіи.
Конников — Опытъ русской историографіи, т. II, к. I.
Малиновський — Рада вел. княж. Литов. въ связи съ боярской думой др. Россіи, ч. I.
Соловйов — Обь отношеніяхъ Новгорода къ вел. князямъ.
Костомаров — Сѣверно-Русскіе народоправства.
Ключевський — Боярская Дума.
Нейман — Управление Новгорода въ средніе вѣка (Ж. М. Н. Пр., 1880, т. 27).
Никитський — Исторія экономическаго быта Вел. Новгорода (Чтенія в Общ. Ист. и Древн., 1893, кн. I—II).
Його-ж — Очерки из жизни Вел. Новг. (Ж. М. Н. Пр., 1869, № 10; 1870, № 8).
Його-ж — Военный бытъ Вел. Новг. (Рус. Стар., 1870, № 3).
Його-ж — Очеркъ внутр. исторіи Церкви въ Вел. Новг. (Ж. М. Н. Пр. 1879, №№ 2, 3, 5, 6 і 7).
Його-ж — Отношеніе новгородскаго владыки къ нѣмецкому купечеству (Ж. М. Н. Пр. 1883, № 7).
Греков — Новгородскій дѣм Св. Софіи.
Рожков — Политическія партіи въ Вел. Новгородѣ (у збірнику „Историч. и соціологич. очерки“).
-

МОНАРХІЧНИЙ ЛАД НА СХОДІ.

*ЯК ЗМІЦНИЛАСЯ КНЯЗІВСЬКА ВЛАДА В СУЗДАЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ
І ЯК УТВОРИЛАСЯ МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА.*

Уже в другій половині XII ст. на сході—в землі Суздальській відзначається перевага монархічної засади; тут князівська влада зміцнюється й бере гору над боярською думою й вічем. Зміцнення князівської влади, що закінчилося перемогою самодержавства, відбувається рівнобіжно з утворенням нововладства.

Суздальська, або Ростовсько-Суздальська, земля, колишня колонія Новгороду Великого, зробилася самостійним князівством допіру на початку XII сторіччя. Один з молодших синів Володимира Мономаха Юрій, прозваний Долгорукий, був перший самостійний князь Суздальський. А його сини Андрій Боголюбський та Всеволод III Велике гніздо роблять спроби об'єднати східньо-руські землі. Андрій повиганяв своїх братів і небожів, „хотя самовластець быти всѣй Суздальской землі“, як каже літописець. За об'єднувальний осередок могла бути тільки єдина, неподільна Суздальська земля. Але Юрій Долгорукий мав кількох синів, а ці сини й собі мали синів. Отже, те, що було декілька князів, погрожувало поділом землі на частини. Треба було усунути перешкоду, позбутися суперників. Ось чому Андрій повигонив братів і небожів. Разом з братами й небожами він вигнав ще й єпископа та „передних мужей“, маючи на думці те саме — „хотя самовластець быти“. Отже Андрій прямував не тільки до того, щоб об'єднати всеняку Суздальську землю під своєю владою, а й до того, щоб укріпити, усталити, зміцнити свою князівську владу. За давньо-руським звичаєм, князь правував землею вкупі з боярською думою. Цей звичай тягарем лежав на Андрієві. Він повигонив найвпливовіших членів боярської думи — єпископа і „передних мужей“. Обтяжував його й інший стародавній звичай, той, що за його силою людність старших міст кожної землі „яко же на думу, на вѣче сходилася“. Звичай мав чинність і в Суздальській землі; тут так само сходилася на віче людність старих старших міст Ростова й (згодом) Суздаля. Андрій переніс свою резиденцію до Володимира; цьому містові не властиві були стародавні вічові традиції.

Брат і наступник Андрія Боголюбського Всеволод III продовжує його політику. Він залишається в новому без вічових традицій місті Володимирі. Він і далі бореться з боярами й виходить переможцем з цієї боротьби; як каже літописець, він судив „судъ истиненъ и нелицемѣренъ, не обинуяся лица сильныхъ своихъ бояръ“. Не вдовольняючись об'єднанням Суздальської землі, він прямує до того, щоб підбити під свій вплив інші руські землі. Рязанські князі робляться „подручниками“ Суздальського князя, іменують його володарем і батьком; йому коряться Смоленські князі; новгородці визнають, що Новгород є його „отчина и дѣдина“ і покликають його синів на князівський стіл до себе; нарешті, він порядкує княжими столами в Київській землі, в Переяславській землі. „Великий княже Всеволоде!. ты можеши веслы Волгу раскропити, а Донъ шеломы выльяти“. Цей поклик співця „Слова о Полку Ігоревім“ промовляв за тим, що Суздальський князь був могутній. Могутність його тривала не довго. Коли Всеволод помер, поміж його синами почалися усобиці. Суздальська земля ділиться на окремі князівства — Володимирське, Ростовське, Переяславське, Юрійвське й Стародубське. За внуків Всеволодових провадиться дальший поділ на дрібніші частки: замість 5, вже маємо 12 князівств, у тому числі Московське, що відокремилосся від Володимирського. Згодом Суздальська земля ділиться на ще дрібніші частки, бо відокремлюються де-далі нові й нові уділи в міру того, як потомство Всеволодове множилося. Та незабаром цей процес роздрібнення стикається з протилежним процесом об'єднання. Тепер за осередок об'єднання сталася Москва.

Москва є одне з нових міст Суздальської землі. Перша згадка про неї в літопису стосується до половини XII ст. Ще в початку XIV ст. з Московського князівства був аж надто невеличкий уділ. За князя Данила не всенька теперішня Московська губернія увійшла до його складу, тоб-то вона мала в собі усього-но близько 500 кв. миль. А за 150 років Василь Темний залишив своїм наступникам не менш як 15.000 квадр. миль. За сина Василя Темного Івана III й онука його Василя III додано ще близько 40.000 квадр. миль. Так зростала територія московська. Вона насамперед зростала коштом удільних князівств Суздальської землі. Московські князі роблять те саме, що колись зробив Андрій Боголюбський, — вони насамперед об'єднують Суздальську землю. Далі вони прилучають інші східні й північно-східні землі — Тверську, Новгородську, Псковську й Рязанську. У першій чверті XVI ст. закінчено процес об'єднання східних та північно-східних руських земель. Тоді Москва, з одного боку, зазіхає на східні руські землі, об'єднані під владою вел. кн. Литовського, а з другого розсуває межі своєї території

коштом земель, що їх посіли були східні чужоплемінники. Утворилася величезна Московська держава.

В організації зверхньої влади в цій державі найперше місце належить монархічному елементові. Демократичний елемент у формі вічових зібраннів зовсім зникає; віча більше не скликається. Елемент аристократичний зацілів; боярська дума й далі існує, але підлягає переважному впливові князівської влади, що де-далі зміцнюється й набуває характеру необмеженого самодержавства.

Чим пояснити що князівська влада зміцнилася й перемогло необмежене самодержавство? Учені пояснювали були це татарським впливом. Загальний хід історичних подій підказує таке пояснення. Татарська навала є хронологічна межа між двома періодами історії: до навали декілька невеличких земель з князями, вічами й боярськими думами; після навали на сході одна велика держава Московська без віча з царем, що його влада підноситься над зацілілою боярською думою. Сама собою напрошується думка про те, що татарське ярмо відіграло вирішальну ролю в долі східних руських земель, що зокрема нові московські порядки завдячують своє походження татарському впливові.

Цю думку знаходимо в Карамзіна в „Історії Государства Російскаго“. Наслідком татарської навали, як він каже, було „моральне приниження людей. Забувши за свою гордість народню, ми навчилися ганебних хитрощів рабства, що заступає силу в кволих; обманюючи татар, більше обманювали один одного; викупаючись грішми від навали варварів, стали користоловніші й нечутливіші до образ, до встиду, зазнаючи зухвальств чужоплемінних тиранів“. Від цього занепаду морального почуття залежить зміна державного ладу. „Все, що мало вигляд волі й стародавніх громадянських прав, зникло. Покірливо плазуючи в Орді, князі повертали звітти грізними володарями, бо наказували в ім'я царя зверхнього“.

Такі негативні сторони татарського впливу. „Навала Батиїва, купи попелу й трупів, неволя, рабство таке довгочасне, становлять, звичайно, одно з найбільших лихоліттів, відомих нам з літописів“. Та, так само безперечні, як гадає Карамзін, і гарні наслідки татарського ярма. „Москва, каже він, завдячує свою величність ханам“. Власне завдяки татарській навалі з окремих земель утворилася Московська держава з самовладним царем на чолі.

Соловйов, взагалі не охочий перебільшувати значіння татарського впливу, визнає, що звичаї погрубшали в наслідок татарського ярма. „Звичаї дичавіли, каже він, звичка керуватися інстинктом самоохорони призводила до панування усяких матеріяльних побудок над моральними, грубість звичаїв мусіла позначатися на ділі, слові, на всіх рухах людини“.

Як-же так сталося, що з московського царя зробивсь самодержець? на це питання дає докладну відповідь Костомаров у монографії „Начало единой державы въ древней Россіи“. Він так само вказує на приниженість і затурканість руської людности, як на наслідок татарського ярма. Далі він відзначає характер ставлення ординського хана до поневолених руських земель. Русь стала військовою здобиччю, власністю хановою, усі від князя аж до холопа поробилися його рабами. Але поволі влада ханова підупадає і зміцнюється влада найстаршого князя — Московського: Московський князь заступив хана з усіма атрибутами зверхнього володаря й власника руської землі. Отже влада московських господарів продовжує зниклу владу ханів татарських. Аналогічний погляд висловлює й проф. Самоквасов у творі „Главнѣйшіе моменты въ государ. развитіи др. Руси и происхождение Моск. государства“.

Погляд цей один з російських поетів гр. Ол. Толстой художньо втілює у своїх творах. Є балада гр. Ол. Толстого „Змѣй Тугаринъ“. Зміст її такий: бенькетує князь Володимир з князями, боярами й могутніми богатирами: приходять співець монгольського походження і співає пісні про прийдешню долю руської землі. Співає про те, що хан татарський володарюватиме над руською землею, що згодом впаде татарське ярмо, але воно лишить після себе глибокий слід:

И время придетъ,
Уступит наш хан христианам,
И снова подыметъ русский народ,
И землю единый из вас соберет,
Но сам же над ней станет Ханом,
И в тереме будет сидеть он своим
Подобен кумиру средь храма,
И будет он спины вам бить батожемъ,
А вы ему стукать да стукать челом.
Ой срама, ой горького срама“.

Князь перетвориться у хана, що обладує необмеженою владою над безправним народом. У другій баладі „Поток-богатырь“ поет знов характеризує цю владу московського володаря, відколи впало татарське ярмо. Староруський богатир Поток заснув і проспав півтисячі років. Прокинувся Поток на Москві-ріці й бачить таку картину:

„Гремят тулумбасы, идет караул,
Гонит палками встречных с дороги,
Едет царь на коне, в зипуне из парчи,
А кругом с топорами идут палачи,
Его милость собираются тешить,
Там кого-то рубить или вешать.
И во гневе за меч ухватился Поток:
Что за хан на Руси своеволит?“

Но вдруг слышит слова — то земной едет Бог!
То отец наш казнить нас изволит!
И на улице, сколько там было толпы:
Воеводы, бояре, монахи, попы,
Мужики, старики и старухи
Все перед ним повалилися в брюхи“.

Поток-богатыр здивований і обурений. Йому чуже й незрозуміле те, що йому довелося побачити. Він жив за інших, вільних вічових порядків. Новий лад — не руський, татарський; він повстав у наслідок татарського ярма. У поетичній формі гр. Ол. Толстой каже те саме, що кажуть історики Карамзін і Костомаров.

Інші історики відзначають візантійський вплив. Київський професор Іконников (в своєму творі „Опытъ изслѣдованія о культурномъ значеніи Византіи въ русской исторіи“) каже, що з Візантії через візантійське духівництво перенесено до Москви нові розуміння зверхньої влади, ті розуміння, що їх виразно формулував Іван Грозний в його полеміці з князем Курбським. Та поруч впливу візантійського проф. Іконников визнає і вплив татарський. Акад. Дьяконов іде далі. У спеціальній розвідці на тему „о власти московскихъ государей“ він каже: „тепер є безперечна та засада, що сама ідея самодержавної влади запозичена із Візантії“. Отже самодержавство є інститут, що його запозичив російський народ у інших народів: татар або візантійців. Історія права знає випадки рецепції (запозичення) чужоземних інститутів. Та рецепція дає плоди там, де ґрунт для неї підготований історичними умовами. Інакше запозичений інститут не зможе існувати довгий час. Самовладство, в розумінні необмеженої влади монарха, існувало в нас довго. Отже, ґрунт для нього був підготований якимись умовами руського життя. І не можна його пояснювати самими-но чужоземними впливами.

Надто неприйнятна є думка про виключне значіння татарського впливу. Припустивши її, ми повинні визнати, що московський державний лад не є наслідок дальшого розвитку староруського ладу, що це є щось нове, що це нове з'явилося, як наслідок випадкової причини — татарської навали, що таким чином стародавня Русь відрізнана від Московської Русі і що між ними немає звязку. Погляд антиісторичний, суперечний законові послідовности явищ. В історії явища наступні виникають з явищ попередніх. У даному випадкові послідовність очевидна: у стародавньому ладі був той елемент, що з нього утворилося необмежене самовладство. Це монархічний елемент, князівська влада. По всіх староруських землях поруч віча й боярської думи були князі. На сході, в землі Суздальській князівська влада зміцнюється й набуває переваги над боярською думою і вічем ще наприкінці XII ст. Суздальська земля було те зернятко,

що з нього зростає Московська держава. У Московській державі дедалі зміцнюється князівська влада; це зміцнення закінчилося перед початком XVIII ст. запровадженням самоволодарства. Перед нами багатостолітній процес зміни давньо-руського державного ладу на користь перемоги монархічної засади над засадами демократичною і аристократичною, процес, що має щільний зв'язок з умовами життя на сході.

На першому місці серед цих умов проф. Сергеевич ставить учення духівництва про божественне походження влади і проповідь того самого духівництва про послух і покору властям. По староруських землях людність обирала князів, доручала їм владу; людність-же і скидала князів, показувала їм „путь чисть“. Отже, княжа влада є інститут людський, справа рук людських. Така була стародавня думка. Духівництво приносить новий погляд про боговстановленість влади. Воно доводить і самим князям і народові те, що князі з ласки Божої покликані правувати народом, що князівська влада — інститут божественного походження. Щоб довести правдивість такого погляду воно покликалося на одне місце в посланні св. апостола Павла до римлян: „всяка душа властям вищим нехай кориться, нема бо влади, коли не від Бога, які-ж є власті, від Бога вони настановлені, тим же, хто противиться власті, Божому велінню противиться“. Ще безпосередньо по тому як прийнято християнство почато пропагандувати вчення про боговстановленість влади. Стародавній літописець оповідає, що єпископи радили князеві Володимирові святому горлом карати розбійників, мотивуючи свою пораду тим, що князь „отъ Бога поставленъ на казнь злымъ“. Ту саму думку повторює літописець вже від себе в оповіданні про Андрія Боголюбського: „князь бо не тунъ мечъ носитьъ (тоб-то обладує правом карати), Божій бо слуга есть“.

Московської доби духівництво що-раз частіше спиняється на темі про те, що владу встановлено від Бога. Воно одне каже, що Московський володар дістав владу від Бога, і що ця влада не має меж. Царів та князів, каже один з найенергійніших єрархів XV ст. Йосип Санин, ігумен Волоцького монастиря, „Богъ въ себѣ мѣсто посади на престолѣ своемъ“. „Бози бо есте и сынове Вышняго“, звертається він до Московських володарів і так розвиває свою думку: „Царь убо естествомъ подобенъ есть всѣмъ человекомъ, властью же подобенъ вышнему Богу“. Бог настановив його самодержавцем всієї Русі і доручив йому владу „надъ всѣмъ православнымъ государствомъ и всей русской землей“, в його руках „милость и животъ“ і „мечъ вышня десницы“.

З ученням про боговстановленість влади щільно сполучена й проповідь про послух і покору властям. Усяка душа повинна коритися

владам зверхнім саме тому, що власті від Бога встановлені. І народ раз-у-раз чув з уст духівництва, що вони повинні Бога боятися і князя шанувати. „Бога бойтесь, князя чтите; ми раби, во-первыхъ Бога, а потомъ государя“, навчав народ Лука Жидята ще в XI сторіччі. Згодом, за московської доби, Васіян Патрикеев, чернець, колишній князь, так розвиває й мотивує цю думку: „добра своїмъ государямъ во всемъ желайте; за нихъ слѣдуетъ умирать и жизнь свою полагать, какъ за православную вѣру, потому что Богомъ все предано свыше его помазаннику, царю и великому князю, Богомъ избранному, которому Богъ даетъ власть надъ всѣми и отъ всего міра“.

Чи всяка влада походить од Бога? і чи всякій владі треба коритися? На це запитання духівництво давало позитивну відповідь. „Ови князі и царіе, достойни таковыя чти, отъ Бога поставляются; ови же лаки недостойни суще противу достоинствомъ людемъ, тѣхъ же недостойна по Божію попущенію или хотѣнію поставляются“. Усі носії влади, і гідні й негідні, поставлені від Бога. Звідси висновок: всі повинні їм коритися. „Егда узришь недостойна кого и зла царя или князя, не чудися, ни Божія промысла потыжай, но разумѣй и вѣруй, яко противу беззаконіемъ нашимъ тацѣмъ мучителемъ предаемъ“. Та на таке тлумачення (дане ще у Святославовому „Изборник'у“) не всі приставали. „Подобаеть покоряться властямъ, лишь Божіе повелѣніе творящимъ“, „по закону Божію начальствующимъ“. Такий є погляд Волоцького ігумена Йосипа Саніна. Старшинувати по закону це значить охороняти православну віру. Установлена від Бога влада мусіла охороняти православну віру. Царю „подобаетъ подвизатся за благочестіе, за порученную ему отъ Бога паству, — да не расхитятъ безбожныя волки порученыхъ ему овецъ... подвисатся за свою святую вѣру греческаго закона“, навчав Івана Грозного Йосифів однодумець мітрополіт Макарій. Цар мусить бути „о благочестіи твердимъ поборникомъ“. Такому цареві, мовляв Йосип Санін, випадає „отъ сердца воздавать любовь и должное покореніе, и послушаніе, и благодареніе, и работать ему по всей волѣ, не какъ человекъ, а какъ Богу“. Якщо-ж цар ухиляється від виконання цієї місії, то він „не Божій слуга, а дьявольскій, не царь, а мучитель“. Не треба коритися такому цареві, якъ каже той-же Волоцький ігумен: „и ты убо такового царя или князя да не слушаешь, на нечестіе и лукавство приводящаго тебя, аще мучить, аще смертію претить“.

Московському цареві треба коритися, бо влада йому дана від Бога і цією владою він користується, щоб охороняти православну віру: він охоронець і захисник православної Церкви. Спочатку цей погляд мав тільки умовне значіння: за зверхнього охоронця всесвітньої Церкви і захисника православної віри у всьому світі вважали

Візантійського цесаря Русь прийняла християнство з Візантії. Руська Церква становила органічну частину Всесвітньої Церкви. Влада все-світнього світського владики поширювалася й на руські землі. Цесарі Візантійські втручалися в справи руської Церкви (брали участь у на-становленні мітрополітів, в розподілі епархій, в суді над руськими ієрархами, то-що). Окрім того, вони претендували й на світську владу на Русі. Є звітка (грецька), що ще в XIV ст. великий князь Мос-ковський носив звання стольника при дворі владики всесвіту, тоб-то цесаря Візантійського. Наприкінці XIV стор. вел. князь Московський Василь Дмитрович робив спробу протестувати проти світської влади Візантійського цесаря, заборонив помінати його ім'я підчас служби Божої і заявив: ми маємо церкву, а царя не маємо і мати не ба-жаємо („мы имѣемъ церковь, а царя не имѣемъ и имѣть не хотимъ“). Царгородський патріарх Антоній висловив йому догану. Він написав до Москви: „не можна християнам мати церкву і не мати царя, бо царство і Церква перебувають у щільній спілці й єднанні поміж собою, і не можна відокремити їх одно від одного. Святий цар обіймає високе становище в Церкві; він (тоб-то Візантійський цесар) не те що інші місцеві князі й володарі. Царі з самого початку зміцнили й ствердили побожність по всьому світу; царі збирали всесвітні собори; вони-ж своїми законами наказали додержувати святих до-гматів і правил життя християнського, боролися з ересями... За все оце вони мають велику пошану й обіймають високе місце в Церкві. Послухай апостола Петра, що сказав: „Бога бійтесь, царя чтіте“. Апостол не сказав „царей“, щоб хто-небудь не важився мати на думці під цим тих, що іменуються царями у різних народів, але „царя“, відзначаючи тим, що є один цар у світі. Всі інші засвоїли собі ім'я царів через насильство“. Цесареві Візантійському належить безсуперечно коритися, бо він один „великий цар, володар і началь-ник всесвіту“, його настановлено „царемъ и самодержавцемъ роме-евъ“, тоб-то всіх християн.

За таких стосунків Візантії вчення духівництва про владу москов-ського вел. князя могло мати тільки умовне значіння. Над його владою підносилася незмірно вища влада Візантійського цесаря. Один Бог на небі. Один мусить бути володар на землі, охоронець єдиної правдивої віри. Це — „цар всесвіту“, Візантійський цесар. Об-ставини змінилися в другій половині XV ст. У Флоренції складена була унія Західньої і Східньої Церков. Візантія пристала на унію і це підкопало її повагу в очах православної Москви. У Москві почали казати, що візантійська Церква похитнулася, „оть истины свернула“, відкинулася від православної віри і наблизилася до ла-тинства. Минуло кілька років, і Візантія впала. Падіння сполучувано з тим, що Візантія відкинулася від православної віри: „царствующий

прежде благочестіємъ великій Градъ Константинополь ради латинскія прелести погибе, и отъ благочестія истребися, и донынѣ погаными турки одержимъ бысть“. Візантія підпала під владу невірних турків, на святому місці запанували „мерзость и запустѣніе“, в колишньому осередкові православної віри „померкло солнце благочестія“. Тепер Москва силою речей повинна статися таким осередком, вона повинна взяти на себе піклування майбутньою долею православної віри, бо тут заціліла справжня побожність: Москва покликана відгравати всесвітньо-історичну роль. Московське царство повинно заступити Візантійську імперію. Ігумен Псковського монастиря старець Філофей у посланні до Івана III так формує теорію про велике покликання Москви бути третім Римом: „Церква старого Риму впала через невірство аполінарієвої ереси, другого-ж Риму царгородську Церкву порубали сокирами агаряни. Ця-ж нині третього нового Риму державного твого царювання свята соборна апостольська Церква по всьому піднебессю більш від сонця світиться. І хай знає твоя держава, побожний царю, що всі царства православної християнської віри зійшлися до твого єдиного, що два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бути, твое християнське царство вже иншим не дістанеться“.

Москва — третій Рим, отже Московські великі князі суть наступники влади Римських і Візантійських цісарів. Право на таке наступство влади дістало й формального виправдання. Московський великий князь Іван III одруживсь з небогою останнього Візантійського цісаря царівною Зоею (по-російському Софією Фомінічною), Палеолог і стався його спадкоємцем.

Московським публіцистам тогочасним така підстава видавалася за недостатню; права через дружину були не досить почесні. Вони надають Московському вел. князеві власні права на наступство влади Візантійського цісаря, права, що дісталися в спадщину після прабабків, засновані на історії. Створюють легенду про походження роду великих князів Московських від римських цісарів: брат Юлія Цезаря Августа був проголошений за володаря всесвіту, він поділив всенький світ між своїми братами; брата Пруса посадовлено на берегах Висли; звідси пішла Пруська земля; із пруської землі новгородці покликали Рюрика; Рюрик — нащадок Прусів; від Рюрика „четвертое колѣно“ Володимир Святий, від Володимира Святого „четвертое колѣно“ Володимир Всеволодович, прозваний Мономах, а від Володимира Мономаха московські великі князі. Виникає й друга легенда про те, що ще за Володимира Мономаха встановлене спільне володарювання двох царів самодержавців — грецького та руського над усіма православними землями, що тоді ще грецький цар надіслав царський вінець (шапку Мономаха) та інші дари руському цареві.

Шириться так само легенда про те, що й віра православна поширилася незалежно від Візантії в руській землі і що вже апостол Андрій поставив хреста на горах Київських.

Русь — споконвіку православна держава. Руські володарі споконвіку не нижчі від грецьких цесарів. Одколи Візантія впала, Московський великий князь, володар усїєї Русі, є єдиний зверхній захисник і оборонець єдиної правдивої православної Церкви; він повинен зберегти її непорушну аж до другого пришествя. Тепер уже немає жадного сумніву, що його владу встановлено від Бога і що безсуперечно йому коритися наказав сам Бог. Тепер живого змісту набули тії епітети, що їх надавало Московському великому князеві духівництво, щоб підкреслити божественний характер і повноту його влади. Воно йменувало великого князя Московського „благороднымъ, благовѣрнымъ, благочестивымъ, христілюбивымъ, вседержавнѣйшимъ, превисочайшимъ, всесвѣтлѣйшимъ, благочестія ревнителемъ, мудрымъ изыскателемъ святихъ правилъ Богоустановнаго закона св. апостоль, Богомъ избраннимъ государемъ, самодержцемъ вѣчнымъ, истиннимъ наставникомъ христіанскої вѣры, браздодержателемъ святихъ Божьихъ церковей, престоловъ всѣхъ епископовъ, мудрымъ кормчимъ великого корабля всего міра“ і т. ин.

Ось такі ті ідеї, що їх старанно поширювало духівництво у повчаннях, посланнях, проповідях. Вони доходили і до свідомости людности і до свідомости великих князів Московських і почасти, звичайно, сприяли піднесенню великокнязівської влади. Та чому духівництво ширило саме оці ідеї — про боговстановлення влади великих князів Московських, про підлягання цій владі, про Москву як про третій Рим? Ідеї були викликані фактами дійсности, це є ідеологія факту, відгук дійсности. Відбувався стихійний процес утворення одновладства й самодержавства. Великооруська народність утворювала державу з царем-самодержавцем на чолі. Тодішні публіцисти, духовні письменники, взяли участь у національній праці, орудуючи тою зброєю, яка була в їхніх руках. Їхні вчення не є причина, а тільки покажчик того, що влада великих князів Московських зміцнювалася.

Простежмо процес утворення великоруської держави і ми побачимо, за яких умов зміцнювалася князівська влада.

Уже в другій половині XII ст. помічається, що найдавніший осередок руського життя Київ і південна Русь взагалі занепали, людність пересувається на захід до Галичини й на Волинь, і на схід в землю Суздальську. На сході руси здібалися з тубільцями краю, фінами; почасти посунули їх далі на схід і північ, почасти змішалися з ними. Від змішування слов'янського і фінського елементів повстала великоруська народність. Ґрунтовні підвалини давньо-руського ладу

пересаджуються в оточення цієї народності: і тут були — князь, боярська дума й віче. Але співвідношення між ними міняється через місцеві особливості життя. В утворенні місцевих особливостей брали участь природа й історія.

Тут інакша природа, порівнюючи з південною Руссю. Нема тієї рівної і родючої землі, що є на півдні. Тут суглинок, болота й первісний ліс, до того-ж підсоння суворіше, як на півдні. Через це сприятливих умов на те, щоб розвинулося велике землеволодіння, тут не було. Були бояри землевласники, як і всюди, та вони не могли мати великої ваги, такої, що її мали, наприклад, галицькі або новгородські бояри. Тут сила людности живилася з рільництва та дрібних лісових промислів. Багато річок та всі вони дрібні, не мають загального центру, біжать різними напрямками, дуже далекі від моря. Через це тут не було сприятливих до розвитку торгівлі умов. Звичайно, торгівля йшла, були торговці, були торговельні пункти. Але панував сільський побут, торгівля не виходила поза межі місцевого життя, не було таких великих торговельних громад, як, наприклад, Новгород Великий, Псков або Київ.

Коли в Галичині й на Волині, завдяки тому, що були великі землевласники, князівська влада підпала боярській думі, і коли в Новгороді Великому і Пскові, завдяки великим торговельним громадам, князівська влада підпала вічу, то в землі Суздальській не було тої сили, що підбила-б під себе князівську владу. Розкидана по величезних просторах сільська хліборобська людність не ремствуєчи й покірливо корилася князівській владі. Згодом і тут з'являється великий торговельний осередок Москва, повстає класа великих землевласників, найбільше з числа колишніх можновладних князів. Та це сталося тоді, як перевага князівської влади зробилася вже доконаним фактом. Перевагу князівської влади можна спостерегти ще перед татарською навалою. Вже тоді князі Суздальської землі іменуються великими. Уже тоді вони як спадщину передають свою владу і в цьому виявляють незалежність свою від віча, за головну функцію якого було обрання князя. Вже тоді вони успішно провадять боротьбу з боярами.

Татарська навала допомогла тому, що князівська влада зміцнилася. Як гадає Костомаров, великі князі Московські запозичили були либонь і самий характер влади татарських ханів. Та найбільше важило татарське ярмо не цим. Головна річ насамперед у тому, що через татар князі здобули собі супроти людности незалежніше становище, як це було раніш. Татари не заходять у безпосередні зносини з людністю земель, що вони їх підбили під себе. За посередників стають князі, що набрали характеру мовби ханських намісників. Князь, що раніш залежав од народу, од віча, тепер залежить

від хана, що від нього він дістає ярлик на князювання. Значіння віча падає. Значіння віча падає і через те, що загинули стародавні вічові осередки; міста поруйновано, міську людність перебито або зайнято в полон.

Далі, татари наклали на людність поневолених земель данину. Данину збирали спочатку татарські урядовці. Незабаром визнано, що такий спосіб відбирати данину є незручний. Московському князеві доручається збирати данину з його князівства та з інших князівств. Він, Московський вел. князь, виплачує данину за окремі князівства й розподіляє її поміж ними. До того збирає більше, як платить. Отже, великий князь Московський, з одного боку є і в очах людности і в очах ханів представник руських земель, а з другого боку збагачується, виконуючи ролю збірщика податків для татар. Нарешті той самий великий князь Московський бере на себе нову, багато почеснішу й шляхетнішу ролю — ролю національного проводиря великоруського народу в його боротьбі з татарами. Похід проти Мамаю, що закінчився Куликовською побиванкою, Дмитро Донської розпочав був не в інтересах Московських, а в інтересах загально-національних. Наступники Донського продовжували його справу. Іван III, що за його князювання остаточно впало було татарське ярмо, завершив те, що почато було на Куликовському бойовиську.

Ще один ступінь уперед і національні проводирі великоруського народу в його боротьбі з татарами поробилися національними великоруськими володарями, об'єднуючи східньо-руські землі навколо Москви.

Чому саме Москві, новому містові Суздальської землі, судилося обернутися на об'єднувальний осередок. Чому саме Московський удільний князь став національним великоруським володарем? Чому таким володарем не став котрийсь з його сусід, наприклад, великий князь Рязанський або Тверський. Це пояснюється найбільше географічним становищем Москви та економічними вигодами, що впливають із географічного становища. Почасти це пояснюється і особистими прикметами Московських князів.

Соловйов у своїй „Історії Росії съ древнѣйшихъ временъ“, згодом Ключевський у своїм „Курсъ Русской Исторіи“ і Забелін в „Історії Москви“ з'ясували вагу географічного становища Москви. Москва розташована в осередковій тодішньої східньої руської окраїни. Серединне місце значною мірою забезпечувало її від зовнішніх ворогів. Небезпека від ворожих нападів загрожувала насамперед тим князівствам, що з усіх боків оточували Москву (Рязанському, Чернігівському, Смоленському, Ростовському, Ярославському, Нижегородському) і меншою мірою загрожувала Москві. Москва розта-

шована в точці перетину великих шляхів, що простягаються з півдня на північ і з заходу на схід. Через Москву проходила „великая дорога володимерьская“, простуючи Москвою-річкою, її допливом Яузою, а далі Клязьмою; дорога оця сполучила Смоленську землю з Володимиром, Суздалем, Нижнім-Новгородом. Москва-ріка та її доплив Істра за допомогою Ламського волока сполучала середню Оку з горішньою Волгою; через це через Москву лежала дорога з Новгорода Великого до землі Рязанської і далі на південь. Нарешті, близько підходять до Москви-ріки допливи Оки Лопасня і Протва; тут лежала дорога через Москву з земель Київської та Чернігівської на Ростов та Переяславль-Заліський. Таке географічне становище Москви сприяло насамперед тому, що Московське князівство швидко залюднювалося. Переселення на схід, що почалося за часів занепаду південної Русі, відбувалося по Москві-ріці. Пересельці насамперед осідали в Московському князівстві. А по татарській навалі сюди посунули пересельці з різних земель, шукаючи порятунку від татарських наскоків. Московське князівство густо залюднюється, отож, збільшується число платежів, що надходять до князівської скарбниці. Князь Московський багатіє. Багатіє князь і через те, що до його скарбниці надходили мита, що їх подостатком збирають у Москві, як в осередкові, де перетиналися торговельні шляхи. Через Москву новгородські купці провадять торг з Рязанською землею, багатою на збіжжя й хутра, через Москву таки заходять в торговельні стосунки з Великими Булгарами; у Москві з'являються купці з Судака й генуезької Кафи; із Москви торговельні люди через Волгу сполучаються з Каспійським морем, а через Дін і Озів з Царгородом. Уже наприкінці XIV ст. Москва стає великим торговельним осередком з людністю в декілька десятків тисяч чоловіка. Багатіє Москва, багатіє й Московський князь. У половині XV ст. (1446 р.) Василь Темний мав змогу заплатити татарам величезну контрибуцію в 200.000 карбованців (на наші гроші близько 20 мільйонів).

Географічне становище Москви відбилося на фінансовому добробуті Московських князів. Цей фінансовий добробут поліпшується ще й завдяки особистим їхнім прикметам. Скоро мова мовиться про особисті прикмети Московських князів, то в жадному разі не береться на увагу видатні політичні таланти. Політичних талантів серед них не було. Це були звичайнісінькі пересічні люди, та вони мали таланти особливі, що дуже тоді цінилися, і через це з їх були герої свого часу.

То були часи татарського поневолення. Заляканим, затурканим людям байдужісінько було до високих помислів і пориваннів. Довелося замкнутися у вузькому колі дрібних інтересів особистого життя.

А серед цих дрібних інтересів на першому місці стояли матеріальні. Країна була сплюндрована і зруйнована. Насамперед треба було подбати про хліб щоденний в буквальному розумінні цього слова. Панами становища за такого часу мали бути люди господарчі, що вміють набувати й зберегати набуте. Такими ошадливими хазяями набувальниками й були Московські князі.

Збереглася сила заповітів Московських князів. Це цікавий матеріал для характеристики доби й її діячів. Зміст грамот однаковий: князь робить передсмертне розпорядження, розподіляє поміж спадкоємцями волості, села, отари, кожухи, намиста, золоті келіхи, коріольові коробки, коралі з перлами та усяке інше хатне начиння. Коли зіставити в хронологічному порядку грамоти, то побачимо, що кожен князь передавав своїм спадкоємцям більше, як сам одержав. Московські князі вміли зберегти власність батьків і збільшити її своїми новими „промислами“. Літописи повідомляють, як оці промисли відбувалися. Скільки спритности, крутійства, практичності й поступливости виявили Московські князі вганяючися за ними! Як вони вміли користати з обставин! Залежно від обставин вони вдавалися були до різних способів. В одному місці купували за гроші, в другому брали задурно, у третьому відбирали силоміць. Родоначальник Московських князів Данило напав на свого сусіда Рязанського князя Костянтина, „нѣкоею хитростью“ взяв у полон і відібрав Коломну. Той самий Данило воювався проти Переяславського князя Дмитра, а коли Дмитро вмер, заприятелював з бездітним сином його Іваном і так йому сподобавсь, що той одписав йому свій уділ. Син Данила Іван, прозваний за свою скнарість Калитою (калита — гаманець), купив Білозеро, Угліч та Галич, захопив силою Ростовське князівство, зайшов у боротьбу з Тверським князем за історичний володимирський стіл, за допомогою татар вишов переможцем із боротьби і дістав великокнязівський стіл. Онук Калити Дмитро Донський силоміць захопив Стародуб над Клязьмою, а син його Василь „за многое золото и серебро“ здобув в орді ярлика на Муром, Тарусу й нижегородське князівство. Московські князі не обмежувалися тим, що збільшували свої володіння. Дбайливі хазяї, вони уживають заходів до того, щоб як-найкорисніше їх експлуатувати. Будують міста, села, слободи; закликають промислових і робочих людей; купують руських бранців в орді, обсаджують їми московські пустирі; заходяться запроваджувати лад, тишу й спокій. Іван Калита „исправи землю русскую отъ татей“, він-же дав руській землі „тишину велю и праведенъ судъ“. „Тишина велія“ повстала через те, що припинилися татарські наскоки („пересташа татарове воевати землю рускую“). А наскоки припинилися через політику Московських князів в Орді; політика оця ґрунтувалася на „смиреной

мудрости“: вони часто відвідують ханову резиденцію, виявляють цілковиту покору його волі, підносять багаті подарунки йому, його царицям і вельможним мурзам. „Смиренная мудрость“ дістає винагороду: володінням Московського князя забезпечується спокій, йому надаються ярлики на чужі князівства, йому доручають збирати данину татарську не тільки в своєму князівстві, а й по інших.

Московський князь багатів і ширив свої володіння. І це сталося насамперед завдяки географічному становищу Москви, а далі завдяки особистим господарчим здібностям Московських князів. З одного з скапцанілих удільних князів Суздальської землі учинився найпотужніший і найбагатший князь, за допомогою ханського ярлика він заволодів старшим в землі володимирським столом і обернувся на великого князя. Та звідси ще далеко до володаря цілої Русі. Скуповуючи села і збираючи до своєї скарбниці кожухи, корали з перлами, пояси з камінням, золоті келіхи та коріюльові коробки, Московські князі, звичайно, і не мріяли про те, щоб утворити національну великоруську державу. Їхні мрії не сягали далі від того, як-би збільшити дідичну вотчину. Історія примусила їх відіграти ту роль, що їй вони й не допоминалися.

Ще протягом Київського періоду зростала й міцнішала серед людности староруських земель на півдні свідомість єдності національного походження.

Ще тоді на півдні поступові люди думали-гадали про руську землю узагалі. Настав час, коли на сході ця думка мала перейти з царини думки й почуття в царину рішучих практичних дій, коли роздрібнена одиниця національна мала обернутися в зібрану одиницю політичну. Нечуване лихо спало на руські землі, тяжило татарське ярмо. Як позбутися лиха? Як скинути чужоземне ярмо? Розпорошені сили руські татари легко перемагали.

Перемогти татар і позбутися татарського ярма можна було тільки діючи спільно. Небезпека від зовнішнього ворога підбивала на думку про політичне об'єднання, про утворення одної великої держави. Боротьба спільними силами з загальним ворогом стає за головний етап у справі утворення одної великої держави. Почин у боротьбі належав Москві. Московський великий князь Дмитро Донський, герой Куликовської побиванки, перший розпочав отверту боротьбу з татарами, переміг татар, розбив віру в їхню непереможність і надхнув надію на те, що ярмо буде скинуто, бо-ж боротьба можлива.

Оповідання про Куликовську побиванку, що тоді з'явилися, змальовують цю битву, як великий національний подвиг. Певна річ, що головний герой подвигу заживає авреолі слави. У літературних творах тогочасних Московському князеві Дмитрові Донському надається

ім'я „царя руського“. Слідом за цим церковні проповідники вказують на Московських великих князів, як на національних володарів.

Утворення національної великоруської держави було необхідне. Людність всіма своїми верствами прямувала до національного об'єднання, бо в цьому об'єднанні вбачала порятунк від того нестерпного становища, що його створила татарська навала. Навколо якого осередку об'єднатися? Питання це не викликало жадних сумнівів. Москва повинна була стати за такий осередок, бо Московське князівство було найупорядкованіше, найбезпечніше, найзалюдненіше й найбагатше, бо Московські князі аж надто визначалися тоді, як практичні ділоки, і з володарів незначного уділу потрапили піднести до великих князів цілої Суздальської землі, зуміли зібрати кошти, достатні на те, щоб боротися з татарами. На їхньому боці було спочуття всієї людности й оце спочуття піднесло їх на недосяжну височінь, поставило в осередку стихійного руху до політичного об'єднання. Звідусіль тягнеться до Москви й Московського князівства „народное множество“, певне тому, що тут найсприятливіші умови для спокійного життя та мирних зайняттів. А позостале на місцях „народное множество“ залюбки віддається під Москву, не чинить опору Московському князеві, бо воно теж певне, що прилучившись до Москви дістане кращі умови мирного існування. Рівночасно це прилучення до Москви не ображає народніх гордоців, бо визначає тільки зміну одного руського князя іншим, — адже Московський князь не чужородець. Часом чути протест проти Москви, підказаний почуттям місцевого патріотизму. Такий протест відчувається, приміром, у словах літописця з приводу прилучення до Москви Ростовського князівства: „Наста насилуваніе много, сирѣчь княженіе великое Московское досталося Ивану Даниловичу, купно же и Ростовское въ Москвѣ. Увы, увы тогда граду Ростову, паче же и князем ихъ, яко отьяся отъ нихъ власть и мнѣніе и слава и потягнуша къ Москвѣ“. Таких протестантів не гурт. „Народное множество“ не протестувало. Московський князь Василь Дмитрович подбав в Орді про ярлик на князівство Нижегородсько-Суздальське. І ото Московські боярі вкупі з татарами прийшли до Нижнього Новгорода, ударили в дзвін, зібрали людей й оголосили Московського вел. князя їхнім володарем. Людність не протестувала й покірливо визнала оцей факт. А найстарший боярин Василь Рум'янець звернувся од ім'я своїх товаришів, інших бояр, з такими словами до Нижегородського князя Бориса Костянтиновича: „Господине княже, не надѣйся на нас, уже бо есми отныне не твои и нѣсть с тобою есмя, но на тя есмы“.

Навіть бояри, вища класа місцевого суспільства, і ті виявили мало місцевого патріотизму. Бояри тікають до Москви, вступають на службу до Московського великого князя. Вступають до його на службу й ко-

лишні владущі князі. А ставши на службу, діють на його користь. Князі й бояри щільно оточували Московського великого князя й енергійно допомагали йому. І на війні й підчас миру, і вдома і в Орді Московський князь спирається на допомогу князів та бояр. Літописець в уста героя Куликовської побиванки, коли той вмирає, вкладає промову, звернену до бояр, які були при останніх хвиликах його життя. Князь згадує найважливіші події свого князювання й при цьому діяльність свою зв'язує з діяльністю бояр: „з вами я царював, тримав землю руську, з вами поборов на многі землі, страшний був для ворогів на бойовому полі й подолав поганих; завдяки вашій допомозі зміцнив велике князівство, завів мир і спокій, утримав вотчину, що передав був мені Бог та батько; ви звалися не боярами, а князями землі моєї“... Навряд чи Дмитро Донський на смертельному ліжку казав був оцю проречисту промову. Та, як гадає літописець, таку саме промову він повинен був виголосити, бо такі, справді, заслуги князів та бояр. Траплялося, і не раз, що стіл князівський у Москві обіймала була мала дитина або недолітній юнак. Од цього не переставало зростати Московське князівство й не зупинялося збирання руських земель навколо нього. Князі й бояри робили свою справу як передніш: берегли вотчину Московського князя й чинили нові „промыслы“, воювалися з його сусідами, їздили до Орди клопотатися за нього й т. ин. Це робилося не тільки в інтересах Московського князя, але в їх власних інтересах: що багатший й дужчий Московський князь, що ширші його володіння, то вигідніше для них, то більші вотчини вони матимуть, то прибутковіші годування вони одержать, то більше для них, його слуг, чести й слави. І вони енергійно допомагали Московському князеві.

Не менш енергійно й істотно допомагало духівництво. Колись у Києві була резиденція митрополіта „всея Руси“. Це підвищувало вагу Києва, підхиляло йому церковною стороною інші землі. Андрій Боголюбський, якому належить перша спроба об'єднати руські землі на сході, зробив так само спробу головне своєї землі місто Володимир „обновити митропольею, да будетъ градъ сей великое княженіе и глава всѣмъ“. Данило Галицький, якому належить спроба об'єднати західньо-руські землі, теж хотів мати самостійного митрополіта у себе на заході. Живовидячки, катедри митрополіта надавали політичного значіння. Після татарської навали, як Київ спустів, несамохіль довелось перенести митрополітову резиденцію в інше місце. На самісінькому прикінці XVII ст. митрополіт Максим переїхав до Володимира на Клязьмі. Його наступник митрополіт Петро приятелював з Московським князем Іваном Калитою, не раз і довго гостював був у нього в Москві, тут укупі з ним заклав Успенський собор,

тут помер і був похований. А наступник Петра Теогност уже на завсіди переніс свою катедру до Москви.

Цьому перенесенню надавано величезного значіння. „Инымъ же княземъ многимъ, каже літописець, немного сладостно бѣ, иже градъ Москва митрополита имяше въ себѣ живуща“. Як резиденція митрополита „всєя Руси“, Москва зробилася церковним осередком. Це супроводили сприятливі матеріальні наслідки. Церква мала великі багатства. Значна частина їх плинула до Москви. Ще важливіші були моральні й політичні наслідки того факта. Перенесення до Москви осередка церковного немов-би наперед вирішувало питання про осередок політичний. Де-ж як не в Москві, резиденції митрополита „всєя Руси“, бути цьому осередкові? У життєписові св. Петра, митрополита, що склав був один із його наступників на кафедрі Кипріяна, святителеві приписується пророче провіщення великої майбутности для Москви та Московського великого князя. У життєписові сказано, що бущім-то св. Петро перед смертю умовляв вел. князя, нехай-би він добудував заснований ним Успенський собор і звернувся до нього з такими словами: „якщо послухаєш мене, сину мій, і храм Богородиці спорудиш і мене заспокоїш у своїм місті, то й сам прославишся понад усі князі, і прославляться сини й унуки твої й місто оце славне буде між усіма містами руськими, і святителі житимуть в ньому і зйдуть руки його на плечі ворогів його, та й кістки мої в ньому покладені будуть“. Слова оці—відгук народніх переказів, що склалися підо впливом спільної й згідної діяльности духовної й світської влади в Москві. Митрополит живе в Москві. Він впливовий райця й помічник Московського великого князя. А слідом за митрополитом усеньке духівництво підтримує заходи вел. князя Московського. Його дії покриває авторитет Церкви, вони дістають церковну санкцію. Духовного меча вживають щоб діпнутися світських цілей в інтересах Москви й Московського вел. князя. Супротивник Івана Калити Тверський князь Олександр утік до Пскова. Псковичі не хтіли його видати. Тоді митрополит Теогност прокляв і відлучив од Церкви князя Олександра та всенький Псков. Його наступник відомий Московський святитель митрополит Олексій відлучав од Церкви князів, які вороже ставилися до вел. кн. Московського, замикав церкви й забороняв правити служби Божі по їхніх князівствах; відзволяв од присяги тих, хто втікав до Москви; не зупинявсь навіть перед порушенням свого слова, скоро-но це було на користь Москві. Не дурно вел. кн. Семен Гордий заповідав своїм спадкоємцям: „Слушать отца нашего владыку Алексѣя“. За прикладом св. Олексія ішло все инше духівництво: воно енергійно підтримувало Московського вел. князя. Підтримка ця не була безкорисна: міцна світська влада потрібна була на те, щоб з успіхом діяти

в інтересах Церкви й духівництва; зокрема духівництво гадало, що, спираючись на міцну світську владу, воно втримає ті величезні земельні багатства, які опинилися в його руках. Через отаку від духівництва допомогу зростає вага Москви й Московського великого князя, Москва бере гору над усіма руськими містами, а Московський великий князь підноситься понад усіх руських князів.

За таких умов утворювалася великоруська держава. Умови, за яких держава утворювалася, відбилися на її особливостях. Це держава православна, поперше, національна руська (правдивіше — великоруська) по-друге, і одновладна, монархічна, по-третє. В особливостях оцих знаходить історичне виправдання висунена в ХІХ ст. теорія так званих самобутніх підпор або підвалин. Та історичне власне виправдання показує, що треба запровадити істотну поправку в теорію: ні православіє, ні самодержавства, ані народности не можна зарахувати, до незмінних самобутніх підвалин, до споконвічних засад Російської держави; це історичні явища, покликані до життя умовами утворення держави. за доби Московської; їм не властивий елемент незмінности й сталости.

Дарма що християнство офіційно прийнято ще в Х ст., серед давньоруської народньої маси довгенько панував поганський побут. Перетворення Русі поганської на Русь „свјату“, православну, одбувається поволи й поступінно. У цьому перетворенні показну ролю відіграла та сама неволя татарська, що прискорила процес політичного об'єднання східних руських земель. Велике лихо народне призвело до піднесення релігійного почуття. У самому лихові вбачали кару Божу. Церква закликала людей до покути.

Проповідник кінця ХІІІ ст. єпископ Володимирський Серапіон удававсь до своєї отари духовної з таким казанням: „Не раз промовляв я до вас, та не бачу жадної поправи. Яких-же кар не наслав на нас Господь! Чи не поневолено землі нашої? Чи не забрано міст наших? Чи не загинули батьки і брати наші? Чи не полонено в ясир жінок та дітей? А ми, що лишилися, чи не стогнемо в тяжкому ярмі чужоплемінників? Сорок років тривають тії муки, голод і помір!“... Іншим разом той самий проповідник знов промовляє на ту саму тему: „Бачучи Бог, що намножуються наші беззаконства, бачучи, що ми відкинули його заповіді, знаменами й страхіттями навідав нас, та не стали ми од цього кращі. І отже навів Він на нас народ немилосердий, народ лютий, народ, що не милує краси юнацтва, немочи старих, молодости дітей. Піднесли ми на себе гнів Божий, збурені святині Божі, осквернені святі посудини, потоптано святиню, святителі поробилися здобиччю меча; тілами ченців птиця пасеться; кров братів наших, наче рясна вода, напоїла землю. Щезла сила князів наших і вождів наших; лицарі наші повтікали, налякані.

А скільки їх забрано в полон! Поля наші поросли травою; велич наша смирилася; краса наша погинула. Багатство, праця, земля — усе перейшло на власність чужинців. Зробилися ми за предмет суперечки для сусід і посміховисько для ворогів“.

Заклик духовних проповідників до покути знаходить відгук у серцях руських людей. У релігії знаходили втіху тоді, коли жорстока дійсність на кожному ступені завдавала людям важких іспитів; християнські подвиги мучеництва відбувалися там, де не можна було ставити опір чужоземним гвалтівникам. Релігія стала за притулок для всіх пригноблених. Вона міцніше з'єднала їх. Пригноблені — це ті, що визнавали східню християнську віру. Це християни, точніш християни православні. Назва релігії замінила назву нації, усіх руських почали звивати християнами на відзнаку од поганих бусурманів, сиродців, себ-то татар. А тому держава великоруська, що утворилася на сході, переважно вважалася за православну християнську державу. Відколи впала Візантія, вона перебирає на себе місію охороняти православіє в цілому світі. Під виглядом захисту православія вона втручається у справи Новгороду Великого, як там перемогла боярська партія, що стояла за володаря-католика. Православна Москва вважала новгородців за віроодступників, бо вони запрохали на свій стіл католика, вел. кн. Литовського Казимира. Літописець-москвич одбивав громадський свого часу настрій, коли в літописові своїйому важив невірних над новгородців. „Невірні пише він, споконвіку не знають Бога; ці-ж новгородці довго перебували в християнстві, а під кінець почали переходити до латинства, великий князь Іван вирушив проти них не як проти християн, а як проти чужородців та віроодступників“. Перед походом і сам Іван III і Московський мітрополіт Пилип у своїх посланнях умовляли новгородців, щоб вони не цуралися православія, не приставали до латинства. Псковичам було наказано, щоб вони вирушили в похід проти новгородців, „занеже отъ православія отступають къ королю, къ латинському государю“. Навсправжки віроодступництва не було. Новгородці застерегли собі, що Казимир намісником своїм в Новгород призначатиме православного й костелів у землі Новгородській не ставитиме. Та втрутитися в новгородські справи треба було, а втрутитися під прапором захисту православія було аж надто принадно.

Під прапором захисту православія Московська держава втручається і в справи сусідньої литовсько-руської держави. Московськ. і дипломати безперестанку торочили наприкінці XV і в початку XVI ст., що православних переслідують в Литві та що Московський великий князь повинен заступитися за православну віру.

Згодом Василь Шуйський релігійними мотивами виправдував забиття першого Самозванця: його треба було забити, бо він мав на

думці „многое христіанство широкаго Московскаго государства своимъ злохитрствомъ въ вѣру латинскую привести и укрѣпить“.

З мотивом релігійним сплітається інший мотив, що вказує на другу ознаку Московської держави. Москва почала вже була об'єднувати навколо себе східні й північно-східні руські землі, вона вже зробилася осередком великоруської держави. Все руське повинно тяжити до цього осередка. Великоруська держава повинна стати національною руською державою взагалі. Всі руські землі повинні увійти до неї. Великий князь московський Іван III втрутився в новгородські справи й тому, що новгородці зреклися православія, і тому що Новгород його „вотчина“. Той самий Іван III свідомо приймає титул „государя всея Руси“. На протести від Литви, якій належала принаймні половина „всея Руси“, московські дипломати з апломбом відповідають, що всі руські землі — отчина великого князя Московського. З оцієї позиції їх ніяк не можна збити. „Да и не то одно, кажутъ вони од ім'я свого володаря, — наша отчина, что нынѣ за нами: и вся русская земля, Божьей волей ихъ старины, отъ нашихъ прародителей, наша вотчина“. „Вся русская земля — Кіевъ и Смоленскъ и иные города — отъ нашихъ прародителей наша вотчина, и онъ бы (вел. кн. Литовський) намъ русской земли всей — Кіева и Смоленска и иныхъ городовъ поступилъ“. Іншим разом, замість „Кіева, Смоленска и иныхъ городовъ“, кажуть про Київ, Полоцьк, Вітебськ та інші міста. Жадні доводи, що їх наводили були литовські дипломати, не допомагають. Москвичі стоять на своєму: всенька земля руська — отчина вел. князя Московського. Один дослідник (Мілюков) з цього приводу завважує: „на як-найбайдужнішого читача сухих посольських реляцій (донесіннів) важкий оцей, розмірений крок московського „кам'яного гостя“ може справити вражіння якогось гнітючого привиддя“.

Справа не обмежувалася дипломатичними перемовинами: московський вел. князь з зброєю в руках добував свою „вотчину“, намагаючись здійснити історичні права на всенькі руські землі, що належали йому, як національному руському володареві.

Православна й національна великоруська держава зробилася одновладною й монархічною. Збирання східньо-руських земель і полягало в тому, що спочатку в межах Суздальської землі, а далі на сході взагалі влада зосереджувалася в руках одного, власне Московського вел. князя. Тут доводиться повторити те, що вже сказано: збільшуючи свою вотчину „промыслами“, Московські князі зовсім не мали на увазі високої мети утворити єдину державу. Одержану від прародителів і збільшену власними „промыслами“ вотчину вони ділили між спадкоємцями. Суворе переведення засади спадкового поділу вотчини загрожувало тим, що державна територія, раз-у-раз роздріб-

новатиметься. Та цю небезпеку усунуто. Інстинкт допоміг там, де не було виразної свідомості. Московські князі, неначе передчуваючи, що їм судилося стати творцями національної держави, змінюють той порядок спадкування, що склався був в цивільному побуті: вони ділять свою вотчину не на рівні частини між спадкоємцями, а виділяють старшого сина над його братами, йому дають більший уділ „на старшій путь“. Починаючи з Дмитра Донського, до уділу старшого додається великокнязівський стіл. Старший син, великий князь і посідає куди більший ніж його брати, уділ, дістає й політичні переваги: тільки він один одержує право „знати Орду“ (тоб-то ввійти в стосунки з татарами), карбувати монету, інші князі зобов'язуються коритися йому й т. ин. Завдяки перевагам матеріальним і політичним великий князь обертається поволі в одновладного володаря, бо його родичі, навіть зберігши уділи, стають йому слугами. Уже за Василя Темного духівництво зве „земской изначальной пошлиной“ владу московського великого князя над князями удільними, мітрополіт Іона загрожує удільним князям, що відлучить їх од Церкви, коли вони не коритимуться великому князеві. А великий князь Іван III при кожній нагоді обстає за принципом одновладства. Він пише р. 1589-го до Кримського хана Менглі-Гірея: („Ино тебѣ вѣдомо изъ старины, отъ дѣдѣ и отъ отцовъ вашихъ: на одномъ юртѣ два осподаря бывали ли? А гдѣ и бывали будутъ два осподаря на одномъ юртѣ, иное которое добро межъ ихъ было?“ Довідавшись про те, що брат його зятя вел. кн. Литовського Олександра Жигимонт домагається одержати уділ у литовсько-руській державі, він силкується довести своїй дочці, великій княжні литовській Слені, користь одновладства: „Ино, дочи, слыхалъ язъ, каково было нестроенье въ Литовской землѣ, коли было государей много; а и въ нашей землѣ слыхала еси, каково было нестроенье при моемъ отцѣ, а опослѣ моего отца, каковы были дѣла и мнѣ съ братією, а иное и сама помнишь. И только Жыдимонтъ будетъ въ Литовской землѣ, ино нашему которому добру быти?“ На цій позиції стоїть Іван III і в себе вдома. Він наказав заарештувати й завдати до в'язниці удільного углицького князя Андрія, за те, що він не послухавсь його, великого князя і відмовився звільнити, мотивуючи свою відмову так: „Дуже мені шкода брата, і я не хочу погубити його, а на себе накласти нарікання та звільнити його не можу, бо не раз мав він на думці проти мене лихо; потім каюся, а тепер знов почав задумувати лихо й людей моїх до себе привертати. Та воно-б то ще нічого, — але як я помру, то він шукатиме великого князівства під моїм онуком, і коли сам не добуде, то збаламутить дітей моїх і почнуть вони воюватися один з одним, а татари нищитимуть землю руську, палитимуть її й полонитимуть і данину знов накладуть, і знову кров християнська

лятиметься, як перше, і всенька моя праця піде марно й ви будете рабами татар“.

У словах оцих виразна політична програма: потрібне одновладство, бо завдяки йому можна було скинути чужоземне ярмо. Те, що було наслідком стихійного процесу, поволі усвідомлюється. Але не зважаючи на те, що свідомість була, пережитки давніх порядків задержуються. Той самий Іван III, що так виразно розумів користь одновладства, пішов за прикладом прародителів, заповідав уділи всім своїм синам. Те саме зробили й Василь III і Іван Грозний. Од влади удільного князя тепер залишився самий-но привид, але звання зосталося. І допіру тоді як династія Рюриковичів припинилася, остаточно впала удільна система в Московській державі і переміг принцип одновладства. Як єдиний володар величезної держави, як найвищий оборонець єдиної православної Церкви, Московський вел. князь повинен мати велику владу, значно більшу, ніж та, яку мали князі давньо-руських земель. Влада оця поступінно більшала в міру того, як Московський уділ зміцнювавсь та перетворювавсь у національну руську державу. Наприкінці XV ст. процес утворення великоруської держави закінчувавсь, а в першій чверті XVI ст. вже був закінчений. Ще немає закону, який виразною й докладною формулою визначав-би суть і права влади Московського володаря, але вже з'явилися зовнішні ознаки, що промовно вказують на велич і силу цієї влади.

Володареві всієї Русі тісно в дерев'яних московських горницях. Італійські майстри будують йому новий кам'яний палац і Грановіту Палату. Ті самі майстри добудували в третьому Римі — Москві закладений ще від Івана Калити та мітрополіта Петра собор св. Успіння, собор, що повинен заступити царгородську церкву Св. Софії. Колишню старосвітську простоту двірського побуту заступають нечувана пишнота й блиск. З'являються нові двірські чини, нові складні двірські обряди та церемонії. Усе це з певною метою — наочно показати велич сану Московського володаря. Сан володар починає виступати урочиствою ходою, набирається величної постави. Іван III своє престолюдне руське ім'я починає писати з висока по церковно-слов'янському „Іоаннь“. До ймення додаються нові титули — Божою милостію, володаря, царя самодержця. Додається перелік окремих володіннів володаря всієї Русі: „Государь всея Руси и великий князь Владимирский и Московский и Новгородский и Псковской и Тверской и Пермский и Югорский и Болгарский и иных“.

ВЛАДА МОСКОВСЬКИХ ВОЛОДАРІВ.

В чому-ж саме полягала влада московських володарів? як характеризувати її? Повторюю, немає закону, що дав-би виразну відповідь на це питання. Доводиться звертатися до фактів і з них робити

висновки. Ми знаємо факти, що свідчать про те, як самі володарі московські дивилися на свою владу; знаємо, як дивилися на їхню владу сторонні спостережники; знаємо, нарешті, як поводитися московські володарі, здійснюючи свою владу.

Іван III, не задовольняючись з титулу великого князя, ба навіть великого князя всієї Русі, титулує себе царем. Цар — незалежний володар. Досі царями руські називали візантійського цісаря й ординського хана. Як скинено татарське ярмо, Московський вел. князь теж зробився незалежним володарем, а тому й приймає титул царя. Таке саме значіння мав спочатку й титул самодержавця, що його вперше за Івана III прикладувано до Московського великого князя. Іван III ревно ставивсь до своєї влади й захищав її міжнародню незалежність. Він не бажає королівського титулу, що його міг йому надати цісар Римський, бо це визначало-б деяку від нього залежність. А Московський великий князь жадної залежності на землі не визнає. Він каже: „мы Божьею милостию государи на своей земль назначала, отъ первыхъ своихъ прародителей, а поставление имъемъ отъ Бога, такъ наши прародители, такъ и мы, а просимъ Бога, чтобы намъ далъ Богъ и нашимъ дѣтямъ и до вѣка въ томъ быти, какъ есмь нынѣ государи на своей земль, а постановленія, какъ есмь на передъ сего не хотѣли ни отъ кого, такъ и нынѣ не хотимъ“.

Іван III прямує не тільки до зовнішньої, але й до внутрішньої незалежності своєї влади. Він зве себе не паном („господином“), а володарем („государем“). Пан — той, хто має владу над вільними людьми; володар — той, хто має владу над речами й рабами. Московський великий князь — володар; його піддані — не вільні громадяни. Новгородці вільні громадяни („вольные мужи“). З помилки їхнього посла названо Івана III володарем. Це було за достатній привід до того, щоб доконати Новгородську вільність і обернути землю Новгородську на Московську провінцію. Якої держави ви хочете? запитав Іван III новгородців. І сам указав, яка держава у них буде: віча не буде, себ-то не повинно бути вільних громадян, що „якоже на думу на вѣче сходятся“, бо всеньку владу зосереджено в руках володаря.

Іван III проти віча. А його наступник Василь III проти боярської думи. Він терпить думу як установу, заповідану од прародителів. Але не визнає за думцями волі думки. „Государь упрямъ, встрѣчи (запереченнів) противъ себя не любитъ, и кто противъ него говоритъ, и онъ на того опаляется“. „Пойди, смердъ, прочъ, не надобенъ ми еси“, гукнув він на одного думного чоловіка, що дозволив собі не згодитися з його думкою. Коли виключити віче й думу боярську, то з елементів давньо-русського державного ладу лишиться князь, що

обернувся тепер у великого князя й царя. В руках його повинна бути всенька влада, не обмежена жадними установами.

На цю позицію рішуче стає Іван Грозний. Він свідомо зве себе самодержцем, розуміючи самодержавство не як зовнішню незалежність, а як необмеженість унутрішню. У листах до Андрія Курбського та в дипломатичному листуванні з чужоземними володарями Іван Грозний докладно та всебічно висловлює й обґрунтовує свій погляд.

Московські володарі, каже він, споконвіку самодержці, самодержавна влада перейшла до них од далеких прародителів. „Самодержавства нашего начало отъ св. Владимира, пише він до Курбського; — ми родились и выросли на царствѣ, свое взяли, а не чужое похитили“. Щоб підперти фактами історичними думку про те, що його влада стародавня, він повторює легенду про споріднення Рюриковичів з римськими цісарями. Польський король Степан Баторій спитувавсь збити історичну правдивість легенди, радив Грозному „не твердить басень своихъ бахарей“ (себ-то байкарів), ніби з його „Сродникъ Пруса и Августа Кесаря“. Грозний, спритний діалектик, переніс суперечку в иншу площину й відповів: „коли ужъ Пруса на свѣтъ не было, пусть Стефанъ король намъ объяснитъ, откуда же взялась Пруская земля?“

Крім історії Грозний закликає до помочи політику, він доводить потребу самодержавства з погляду політичної доцільности. Цар повинен бути самодержавний на те, щоб ствердити віру православну, щоб заколотів не було в державі та щоб держава не розвалилась. Такий ото він, Іван Грозний. „Тщусь со усердіемъ людей на истину и на свѣтъ наставитъ, — пише він про себе, — да познають единого истинного Бога, въ Тройцѣ славимаго, и отъ Бога данного имъ государя, а отъ междуусобныхъ браней и строптиваго житія до отстану аж, коими царства разрушаются; ибо если царю не повинуются подвластные, то никогда междуусобныя брани не прекратятся“.

Самодержавство Московського володаря для Грозного неодмінний, безперечний факт. Він не доводить, а тільки присвідчує оцей факт, а відтак робить з нього висновки. Раз самодержавство, значить в управлінні державою не можуть брати участі жадні инші сили, окрім настановленого од Бога дідичного самодержавця. „Земля правится, — як він пересвідчений, не судьями и воеводами, не ипатами и стратигами, а Божимъ милосердіемъ, всѣхъ святыхъ молитвами, родителей нашихъ благословеніемъ, а напоследокъ и нами, государями своими“... Так завсіди було, так і повинно бути. „Російское самодержавство изначала сами владѣють всѣми царствами, а не бояре и вельможи. Какоже и самодержецъ наречется, аще на самъ строить?“ Самодержавець „самъ строить“, його влада не знає меж. Він не хоче „рабамъ своимъ

давать властвовать“, не хоче „быть обладаему рабами“, „быть подь властью рабовъ“. Його ідеал: „жаловать своихъ холопей мы вольны и казнить ихъ вольны же“. Людність — то зібрання безправних рабів, холопів, підлеглих безмежній владі самодержавного царя. На картині В. М. Васнецова „Иванъ Грозный“ чудово змальовано образ самодержавного царя, наділеного безмежною владою над безправними рабами (картина переходується в Москві в Третьяковській галереї).

Іван Грозний знав, що є держави, яким не властивий отакий ідеал, де людність складається не з рабів, а з вільних громадян, які беруть участь через представників у порядкуванні державною владою. На його думку, такі держави не можуть дорівнювати Москві, це держави нижчої ранги. Він пише до шведського короля: „коли бы то ваше совершенное королевство было, инобы отцу твоему совѣтники и вся земля въ товарищахъ не были, и землю къ государемъ великимъ не приписываютъ... А совѣтники королевства свейскаго по чину отцу твоему товарищи?... а отецъ твой у нихъ въ головахъ, кабы староста в волости... и тобѣ потому нельзя равняться съ великими государи, въ великихъ государствахъ тѣхъ обычаевъ не ведется“. Класична країна конституційних порядків Англія призводить Грозного до почуття чванливої погорди. „Ми чаяли точе — пише він до англійської королеви Лизавети, — что ты на своемъ государствѣ государыня и сама владѣешь и своей государской чести смотришь и своему государству прибытка. Ажно у тебя мимо тебя люди владѣють, и не токмо люди, а мужики торговые по нашихъ государскихъ головахъ по честехъ по земляхъ прибытка не смотрятъ, а ищутъ своихъ торговыхъ прибытковъ. А ты пребываешь въ своемъ дѣвическомъ чину, какъ есть пошлая дѣвица“.

У писанняхъ Івана Грозного велич влади Московських володарів формуловано так виразно й чітко, що вже не треба було наново повертатися до розроблення цієї самої теми. Але писання Грозного це те, що, на його думку, повинно бути. А що було навсправжки? Яка навсправжки була влада Московських володарів? Погляньмо передусім, як відповідають на це питання чужоземні спостережники, що мали змогу обізнатися з московськими порядками. Зупинімося на творах трьох чужоземців, що різними часами одвідували були Москву.

Барон Сигізмунд Герберштейн, що завітав був до Москви в першій половині XVI ст., так характеризує вел. кн. Московського Василя III: „Владою, яку він має над своїми, він переважає мало не всіх монархів цілого світу... Він має владу як над світськими, так і над духовними особами, і вільно, за своєю самоволею, порядкує життям і майном усіх. Між радниками, яких він має, ніхто не користується таким значінням, щоб насмілитись у чомусь йому суперечити

чи бути іншої думки. Вони отверто визнають, що воля князева є воля божа, і що князь робить, те робить з волі божої; тим-то вони навіть звуть його божим шафарем і постельником, і на останку вірять, що він є виконавець волі божої. Звідси сам князь, коли його благаяють за якого-небудь в'язня або в іншій важливій справі, звичайно відповідає: буде звільнено, як бог велить. Подібно до того, коли хтось питається про якусь невідому й сумнівну справу, — звичайно відповідають: знає бог і великий володар¹. Влада Московського володаря була така велика, що здивувала чужоземного спостережника. Не домисляючись, зупинився він перед оцим дивовижним явищем і не знав, чим його пояснити. „Невідомо, каже він, чи така за grubілість народу вимагає тирана володаря чи од тиранії князя народ оцей зробився таким брутальним та жорстоким“¹).

Коли московські порядки здивували німця Герберштейна, то тим більш повинні були вони вразити англійця Флетчера, що зник був у себе на батьківщині до представницького державного ладу.

Джилс Флетчер був в Росії за царювання Хведора Івановича. Він пише про росіян: „Форма правління у них дуже схожа на турецьку; вони яко мога намагаються, живовидячки, наслідувати її з становища своєї країни і в міру своїх здібностей у справах політичних. Правління в них суто тиранічне: усі його дії йдуть на користь і вигоду самого царя й до того як-найвиразнішим та варварським способом. Це видно з Sophismata або таємниць їхньої форми правління, описаних далі, і пригноблення шляхти та простого народу, без жадного при тому виrozumіння різних стосунків їхніх та ступенів, однаково як з податків і податів, в яких вони не додержують ані найменшої справедливості, не звертаючи жадної уваги ні на вищий стан, ні на поспільство... Обидві класи, і шляхта й поспільство, супроти свого майна, це не що інше, як охоронці царських прибутків, бо все, що вони надбали були, раніше чи пізніше, переходить до царських скринь... Що-до головних пунктів чи статтів, які увіходять до складу самодержавного правління (а саме: видання й скасування законів, призначення урядових осіб, права оголошувати війну та вступати в спілки з чужоземними державами, і право карати й милувати, з правом змінити вироки у справах цивільних та кримінальних), то всі вони так безумовно належать цареві й підлеглий йому Думі, що його можна назвати і найвищим правителем, і самим виконавцем що-до всіх перелічених предметів“²).

¹) Записки о Московіи. Барона Герберштейна. Перев. И. Анонимова СПб., 1866, стор. 26—28.

²) Дж. Флетчеръ, О государствѣ русскомъ или образѣ правленія русскаго царя. СПб., 1905.

Адам Олеарій, „що одвідав був Московську державу в першій половині XVII ст. й залишив цікавий „Опис подорожи до Московії“, зве Московський державний лад близьким до тиранічного. Московська держава, на його думку, „monarchia dominica et despotica“. Московський „володар, що ним єсть цар, чи великий князь, який дістав в спадок корону, один правує цілою країною і всі його піддані, як шляхта й князі, так і поспільство, міщани й селяни, то його холопи й раби, що з ними він поводитьься, як хазяїн з слугами своїми. Це правління дуже скидається на те, що його Арістотель змалював так: „і инша відміна монархії, подібно до того як ото у деяких варварів є царства, що значінням своїм стоять найближче до тиранії“. Коли мати на увазі, що загальна відміна закономірного правління од тиранічного полягає в тому, що в першому з них дбають про добробут підданих, а в другому про особисті вигоди володаря, то руське управління треба вважати за таке, що близько споріднене з тиранічним“.

Справжнім тираном зве Олеарій Івана Грозного. Він яскравими фарбами змалює його жорстокість, самоволю й насильства. Після Грозного становище змінилося, „бо загалом не ті стали вже часи, управління й люди“. Та все-ж Московська держава, як гадає Олеарій, була близька до тиранії. Мотивуючи свою думку, він наводить отакі факти: Росіяни „ставлять свого царя дуже високо, згадують його ім'я підчас зібраннів з величезною повагою й бояться його страшенно, більше навіть, як бога. Можна було-б сказати їм так само, як С'адій у перському „Саду троянд“ сказав боязкому слугі царя:

„Коли-б бога, як монарха, шанував ти і боявся,
То як янгол в тілі людськїм перед нами ти-б являвся“.

Ще змалку навчають вони своїх дітей, щоб говорили вони про його царську величність, як про бога, й поважали його так само високо; тим-то вони часто кажуть „знає про те бог та великий князь“. Таке саме значіння мають і инші звичайні їхні речі. Так з'явитися перед великого князя“ вони звать „побачити ясні очі його царської величності“. Щоб показати глибоку покору свою та своє почуття обов'язку, вони кажуть, що все, чим вони володіють, належить не так їм, як богові та великому князеві. До речей отаких привчив їх почасти кілька раз згадуваний тиран Іван Васильович насильними своїми вчинками, почасти-ж через загальний стан їх — вони й майно їх справді перебувають у такому становищі. Аби можна було спокійно тримати їх у рабстві та острахові, ніхто з них, під загрозою кари на тілі, не сміє самовільно виїхати з країни й подавати відомості їм про вільні установи инших країн. Так само

й жаден купець, заради свого промислу, не має права, без царського дозволу, перейти кордону та провадити торгівлю за кордоном“.

Далі Олеарій каже про права влади царської в Москві: „Цар дбає,— цілком зрозуміло,— про свою велич і стежить за правами величності, як роблять це інші монархи та абсолютні володарі. А саме: він не підлягає законам і може, коли йому заманеться, видавати й установлювати закони й накази. Всі оці закони й накази, нехай-би які вони були, приймаються й виконуються без запереченнів, ба навіть з тим-же послухом, як коли-б їх дав сам бог. Росіяни, як про це слушно каже Хітрей, гадають, що великий князь виконує все з божої волі. Щоб означати непомильну правду й справедливість у вчинках великого князя, вони мають приказку: „Божих та великого князя слів не можна переинакшувати, але треба виконувати неопусно“. Великий князь не тільки призначає й скидає начальство, ба навіть проганяє їх геть і карає їх, коли схоче. Отже, у них точнісінько такі звичаї, що, як каже пророк Данило, були за царя Навуходносора: він забивав кого хтів, бив кого хтів, підвищував кого хтів, принижував кого хтів“¹⁾.

Картина, що її намалювали чужоземні спостережники, значною мірою відповідає дійсності. Факти московського життя свідчать про те, що Московські володарі часто-густо поводяться, як необмежені самодержавці. Вони цілком самостійно видають закони, часом дуже важливі. Од їхнього ймення провадять дипломатичні переговори та складають міжнародні трактати, оголошують війну й замирюються. Вони призначають мітрополітів, згодом вони беруть участь в обранні патріярха, вони розв'язують навіть обрядові й догматичні питання. За допомогою приватних оборудок вони заправляють державними справами. Вони порядкують майном, життям, здоров'ям і волею підданих, удаючись до кари на горло, неласки, конфіскації майна. По вподобі своїй вимірювали вони вагу злочину й кари, тим-то в законах од них виданих, замість точно визначити кару, покликаються на володареву волю („что государь укажет“). Вони втручалися навіть в інтимне життя підданих, безпосередньо одружуючи осіб вищої класи та передаючи своїм намісникам право дозволяти усій іншій людині дружитися.

Незважаючи на все це, не згідно було-б з історичною правдою вважати державу Московську за абсолютну монархію, а Московських володарів за необмежених самодержавців. Поряд із щойно наведеними фактами можна навести чимало інших, які промовляють за те, що Московські володарі були зв'язані у своїх вчинках. Це

¹⁾ Адамъ Олеарій, Описаніе путешествія въ Московію и черезъ Московію въ Персію и обратно. Переводъ Ловягина. Вид. Суворіна. СПб., 1906. Стор. 202—226.

й подвійна низка фактів примушує нас зробити висновок, що Московські володарі простували до необмеженого самодержавства, що величезна влада, яку вони мали, могла видатися самодержавною, але з їх ще не були необмежені самодержавці в цілковитому розумінні. Московський період в історії російської держави це період, коли встановлюється необмежене самодержавство. Процес установа самодержавства ще не закінчений. Московським володарям доводилося витримувати боротьбу з тими громадськими силами — духівництвом та боярством, — що сприяли зміцненню їхньої влади, але опинилися в опозиції, як помітили, що вони прагнуть необмеженого самодержавства. Доводилося миритися з організованою участю боярства в державному управлінні у формі боярської думи, дозволити їй народне представництво у формі земського собору. Допіру на початковій XVIII ст. закінчилася боротьба з духівництвом та боярами, вже не існує боярська дума, вже більше не скликають земських соборів. Тоді починається новий в історії російської держави період — період панування самодержавства.

МОСКОВСЬКА БОЯРСЬКА ДУМА.

У пам'ятках московської історії не раз мова мовиться за бояр. Термін бояри вживається в розумінні широкому й стислому. Боярин у розумінні стислому — чин, надаваний од володаря. Про це мова буде далі. Бояри в широкому розумінні — вища класа в московському суспільстві. За цією класою перевага економічна: бояри були землевласники й рабовласники; за ними й перевага політична: бояри обіймали найважливіші посади на державній службі. Бояри були по всіх давньо-руських землях. Були вони і в князівстві Московському, були й по тих князівствах, що об'єдналися навколо Москви. Уже наприкінці Київського періоду до боярського складу починає увіходити новий елемент — князі. За доби, коли утворювалася Московська держава, домішка цього елемента значно збільшується. Удільні князі у великій кількості вступають на службу до великого князя Московського. Вони стають землевласниками й рабовласниками, як і звичайні бояри, бо зберігають за собою залюднені вотчини і змішуються з боярами. Та з них землевласники упривілейовані, бо по вотчинах своїх вони зберігають деякі державні права, як решту тих ширших прав, які їм колись належали: вони збирають на свою користь данину й пошлини з людности своїх вотчин; вони судять цю людність. А коли князі приходили на службу в Москву без земель (такі, наприклад, деякі виходні з Литви), то вони одержували вотчини од вел. кн. Московського, до того діставали такі самісінькі пільги. За прикладом князів мають пільги й звичайні нетитуловані бояри. Вони дістають надані грамоти, що за їх допомогою

забезпечуються їхні фінансові й судові пільги: подібно до князів вони збирають данину й пошлини з людности у своїх вотчинах і судять цю людність.

Упривилейовані землевласники й рабовласники княжого й не-княжого походження звуться боярами в широкому розумінні. Це люди заможні, надто деякі князі. Їм належать великі просторони вотчинних земель. Окрім численної людности невільної на землях їхніх живе багато вільних поселенців, що з плином часу поволі втрачають свою волю. Подібно до великого князя, вони надають ділянки своїх земель своїм слугам, мають свої двори, вирушають у походи з своїми полками. Вотчини залюднені — єдине джерело їхнього багатства. Друге джерело — служба великому князеві Московському: за службу вони одержують міста й волості на годування й маєтності, замість заплати.

Бояри то велика громадська сила. Підтримка цієї сили, як і підтримка духівництва, допомогла й тому, що Москва піднеслася й влада великого князя Московського зміцнилася. Підтримка виявляється у вчинках бояр поодинці та в їхніх корпоративних виступах. Корпоративне право давньо-руських бояр бути радниками, думцями князя зберігається і в Москві. Подібно до своїх предків, давньо-руських князів, Московські великі князі думають з боярами і вважають, що треба думати з боярами. „Слухайтеся отця нашого владика Олексія і старих бояр“, — навчає братів своїх князь Семен Гордий, „поважайте й не порадившись з ними, нічого не робіть“, — радить дітей Дмитро Дінський.

Великі князі слухалися бояр і радилися з ними. У літописах і в актах відзначено чимало випадків, коли князі радилися були з боярами в найрізноманітніших справах внутрішньої й зовнішньої політики.

Так було за доби, коли встановлювалося одновладство. Як процес утворення держави великоруської закінчивсь, великі князі московські виразно прямують до самодержавства. Їх уже обтяжує стародавній звичай радитися з боярами. До того-ж економічна сила боярства під цей час похитнулася. Людям військовим з професії своєї, а до того ще людям широких звичок, боярам не під силу було переходити од сільського господарства екстенсивного до господарства інтенсивного, спричиненого розвитком економічного життя. Боярство занепадає. Рівночасно висувається нова суспільна класа, пристосованіша до інтенсивного господарства — дрібні землевласники, шляхта. Висувається й купецтво, бо за дуже помітний чинник економічного розвитку стає торгівля. Нова сила економічна, шляхта й купецтво, претендують, звичайно, і на ролю політичну. Які були у шляхти політичні пересвідчення й жадання, це видко з тогочасної

публіцистичної літератури. Показовий є твір шляхетського ідеолога Івашка Пересветова — „Епистоля или челобитная“, або „Сказаніє о царѣ Турскомъ Магметѣ и о Петрѣ волоскомъ воеводѣ“. Автор захищає потребу необмеженої влади. Цар, на його думку, повинен бути „грозенъ и самоуправливъ и мудръ безъ воспрашиванья“, себ-то без сторонніх порад. А тимчасом, за звичаєм, у царя є порадники — бояри. У цьому вбачає корінь лиха Івашко Пересветов. Усі лиха державні походять од того, що „вельможи своимъ чародѣйствомъ привратили къ себѣ сердце царево и научили его во всемъ волю свою творити“. Через це „умалилась правда въ Московскомъ государствѣ“. Автор малює сумне становище держави, бо в ній панують бояри. „Вельможи русскаго царства сами багатѣють, имѣніе емлють, царство государя оскужають, и тѣмъ, они слуги ему называются, что цвѣтно и конно и людно выѣзжаютъ на службу его, а крѣпко за вѣру христіанскую нестоятъ и люто противъ недруга смертнаго игрою не играютъ“. Цар „даєть города и волости держати вельможамъ, и вельможи отъ крови и отъ слезъ рода христіанскаго богатѣють нечистымъ собраніємъ. Пошлютъ гдѣ сбирати царскіє казны, ино царю, гдѣ взяти в казну царскую 100 рублевъ, и они на царя возмутъ 10 рублевъ, а на себя 100 рублевъ“. Автор повстає проти достойників в ім'я інтересів цілого народу, в ім'я шляхетських інтересів.

З того-ж шляхетсько-купецького середовища походить проєкт невідомого автора, що пропонував скликати всесвітній собор од усіх міст та повітів. Такий Собор потрібен зовсім не на те, щоб обмежити царську владу, а щоб приборкати боярство: „скрѣпити отъ грѣха власти и воеводы и приказные люди и приближенных своихъ отъ поминка, отъ посула и отъ всякія неправды... да вѣдомо будетъ царю самому про все всегда“.

Думки нових верстов суспільних і прагнення великих князів Московських збігаються. Потрібна міцна великокнязівська влада. Вона повинна провадити заборчу політику, вигідну для шляхти й купецтва. І справді, провадяться війни — казанська й ливонська. Вона повинна бути незалежна од боярських домаганнів.

Й ото великі князі Московські починають перебуватися без нарад з боярами. Бояри незадоволені, що великі князі „старые обычаи перемѣняютъ“. Вони ремствують, виїздять за кордон, до Литви. Це розлючує великих князів. Незадоволених вони мають за коромольників. У відповідь на боярське ремствування, на від'їзди боярські вони „опалаяются“, а од неласки вдаються до жорстоких скараннів. Скарання коромольників траплялися в окремих випадках і за попередників Івана Грозного. За Грозного вони відбуваються масово. Фанатик самодержавства з пересвідчення, людина жорстока з хоробливо

підозріливою вдачею, грізний цар скрізь ладен бачити коромольників, ворогів царської влади й ладен ні перед чим не зупинятися в боротьбі з ними.

Жорстока розправа Грозного з боярами не зупинила їхнього від'їзду за межі Московської держави. Між иншим подався до Литви князь Андрій Курбський. Впливовий достойник опинивсь на вигнанні. Він не хоче мовчки й покірково зносити своє з рідного краю вигнання. Людина, дуже на той час освічена, з літературними нахилами, заходить він з Іваном Грозним у літературну полеміку, пише до його „ухалительные“ листи, в яких, не соромлячись слів та висловів, плямує його політику й висловлює свої політичні пересвідчення. Грозний залюбки приймає виклик на літературний герць. Відповідає дуже просторо на листи Курбського, обвинувачує бояр, виправдує себе, а виправдуючи себе, висловлює свої погляди на суть і завдання царської влади. Погляди Грозного нам відомі: Московський цар — необмежений самодержавець, він „самъ строить“, він вільний карати й милувати своїх рабів, він не потрібує порадників. Це, звичайно, новина. Правда, новина, за якою майбутнє. Курбський хапається за минуле, за старовину. Радники завсіди були у царів. Такий давній порядок. Його й треба зберегти, бо цей порядок найкращий. „Самому царю, — формулує він свій погляд, — достоит бути яко главъ и любити мудрыхъ совѣтниковъ яко свои уды“. Такого правила дотримувавсь дід Грозного Івана III, що, нічого не починаючи „безъ глубочайшаго и многого совѣта“, поширив державні межі та прогнав ординського царя „многого его совѣта ради съ мудрыми и мужественными синклиты его“. Історія свята, як гадає Курбський, свідчить, що „непослушаніє синклитскаго совѣта“, „гордость и совѣтъ юныхъ а презрѣніє старѣйшихъ совѣту“ призводить до злиднів. Був час, коли сам Грозний визнавав отакий порядок за правильний: на початку царювання його оточували члени „избранной рады“, і він не міг без їхньої поради „ничесоже устроити или мыслити“. Тепер Грозний не той став. Курбський приписує одміну впливові духовної партії, що складається з „лукавих мниховъ“, послідовників Іосифа Санина, волоцького ігумена. Один з них „мнихъ отъ іосифлянскія лукавыя четы“ Василь Топорков дав буцім-то таку раду Грозному: „аще хочеші самодержавцемъ бити, не держи себѣ совѣтника не единого мудрѣйшаго себя: понеже самъ еси всѣхъ лучше; тако будеші твердѣ на царствѣ, и все имѣти будеші въ рукахъ своихъ. Аще будеші имѣть мудрѣйшихъ близу себя, по нуждѣ будеші послушенъ имъ“. Цю раду Курбський зве „силогизмомъ сатанинскимъ“, „гласомъ воистину дьявольскимъ“. „смертоноснымъ ядомъ“.

Курбський не переконав Грозного. Цар стоїть на своєму: він самодержавець і повинен всіма силами боротися з коромольниками, що зазіхають на його владу.

Для розправи з коромольниками запроваджено опричнину, що вийшла найбільше з кіл шляхетських. Загін, що складався попереду з 1000 чоловіка, а згодом збільшений до 6000, з Малютою Скуратовим на чолі повинен був викоренити коромолу, що на думку цареву, пустила була глибоке коріння в руську землю, найбільше серед бояр. Зовнішній вигляд опричників указував на їхнє призначення. До опричничового сідла прив'язано було мітлу й собачу голову, бо він повинен був вимітати зраду, винищувати, вистежувати й загризати коромольників. Опричник з ніг до голови був одягнений в чорне, їздив вороним конем в чорній збруї, бо він, як чернець, що зрікся світа й провадить боротьбу проти спокус світу, повинен був заради царя зректися будь-якої земної прихильності та провадити боротьбу проти царських ворогів. Боротьба скінчилася тим, що винищено силу людей. Князь Курбський каже, що 400 чоловіка загинуло від жорстокости та підозрливости Грозного. Письменники-чужоземці у своїх описах Московської держави значно збільшують оцю цифру, доводячи її аж до 10.000. Пом'яники, до яких Грозний уписував імення страчених і які він розсилав по монастирях для поминання душ померлих, вказують на цифру, більшу, ніж у Курбського, і меншу, ніж у письменників-чужоземців: у деяких пом'яниках число забитих доходить аж до 4000 чоловіка; тут і бояри, і ченці, і черниці, і під'ячі, і надвірні люди й „другі християне мужскаго, женскаго и дѣтскаго чина, имена коихъ ты самъ Господи вѣси“.

Опричнина йшла в парі не тільки з неласкою, засланням і стратою коромольників, найбільше бояр. Ці способи боротьби залякували бояр, а інші способи водночас завдавали їм важкого матеріального вдару. Державу було поділено на опричнину й земщину. Мало не веський центр узято під опричнину; взято так само північ. Просторі вотчини князів-бояр повідбирано у колишніх володільців і віддано опричникам, а князів-бояр переселено на територію земщини, на окраїни держави, на нові місця, де їх ніхто не знав, де авреоля історичних переказів їх не оточувала, де доводилося зав'язувати звязки, пускати коріння, починати нове за нових умов господарство.

Борис Годунов, обранець шляхти й торговельної буржуазії, продовжує боротьбу з боярством, але вже без тієї звірячої кровожерности, що нею був відзначавсь Грозний. Неласка заспіла бояр саме тоді, коли на Московськiм престолі сидів Федір Іванович, а насправжки правував державою Годунов. А коли Годунов зацарював, він на всі заставки заходивсь був вишукувати коромольників. Систему доносів

висунено, як спосіб напасти на слід коромоли. Як наслідок доносів — муки, тюрми, тортури, в'язниці, заслання, кара на горло.

Всі оці утиски примусили боярство перейти од оборони в наступ. Вони заходять у боротьбу з Борисом Годуновим. За зняття до боротьби був перший самозванець. Самозванець оцей з'явився з Польщі. Та, як дотепно завважив проф. Ключевський, його „тільки спечено в польській печі, а розчинено у Москві“. Скоро Борис почув, що з'явивсь Самозванець, він просто сказав боярам, що це справа їхніх рук. А один з бояр князь Василь Шуйський повинивсь, що визнав Самозванця за царевича Дмитра, аби позбутися Годунова.

Борис Годунов бачив лиш перші успіхи Самозванця. Він помер, не дочекавшись його перемоги, а свого подолання. Самозванець зацарював на Москві. Та тепер він був зайвий, ба навіть шкідливий: не захтів бути іграшкою в руках бояр, тримав себе незалежно, наче справжній цар. Бояри змовилися „ростригу того беззаконного убити, а по немъ на царствѣ изъ нихъ кому царемъ быти, и никому за прежніе досады не мстити, но общимъ совѣтомъ российское царство управляти“. Самозванця вбито.

На царя Московського обрано боярина князя Василя Шуйського. Це був боярський і купецький цар, що формальним актом обмежив царську владу на користь бояр і правував царством за їхньою вказівкою. Обнімаючи престіл, він зобов'язавсь і запрягнув, що нікого не буде страчено інакше як з вироку царя й боярської думи („Анѣ великому государю всякого челоуѣка не осудя истиннымъ судомъ съ бояры своими, смерти не предати“), що мастки невинних родичів злочинця не підпадатимуть конфіскації („и вотчинъ и дворовъ и животов... не отымати“, до цього додано: „также у гостей и у торговых и у чорных людей, хотя который по суду и по сыску доидеть и до смертныя вины и послѣ ихъ у женъ и у дѣтей дворовъ и лавокъ и животовъ не отымати“)..., що на підставі неперевіраних доносів не підпадатиме відповідальності („да и доводовъ ложныхъ не слушати, а сысквати всякими сыски“) та що невинні люди не зазнаватимуть неласки („безъ вины опалы своя не класти“). Царську владу обмежено формально думою боярською лиш однією стороною: суд у справах, що за них винному загрожувала смертна кара й конфіскація майна, оголошено за функцію царя та думи. Та важливо, що 1) бояри гарантували собі і „всему православному християнству“ особисту й майнову безпеку й захистили себе од тих утисків, яким вони підпадали за Івана Грозного та Бориса Годунова, і що 2) обмеження царської влади визнано формальним актом і що цар запрягнувсь на тому, що виконуватиме узяті на себе зобов'язання. У цьому рішуче відмовлення од тієї теорії безмежного роз-

суду, яку проповідував („жаловать своихъ холоповъ мы вольны и казнить ихъ вольны“) і переводив у житті Іван Грозний.

Видимо, бояри перемогли. Та їм не судилося скористати повною мірою з плодів перемоги. Заколст, що почався був з боротьби бояр з царською владою за допомогою Самозванця першого, продовжується; до неї втягаються інші суспільні класи. Шляхта (середнє прошарування служилих людей) і собі втручається в боротьбу за владу, вона теж претендує на участь у державному управлінні. І як було висунуто кандидатуру нового володаря, замість Вас. Шуйського, королевича Володислава, то йому запропоновано обійняти Московський престіл за умовою обмеження царської влади на користь боярства й шляхти. 4 лютого 1610 р. представники служливих людей, що відгравали були активну у заколоті ролю, склали договір з польським королем Сигізмундом. У договорі докладно викладені були оці умови. Королевич зобов'язується не змінити судевників та судових порядків без згоди бояр і всієї землі, себ-то земського собору, що правив найбільше за орган шляхти й купецтва; зобов'язується, що всі порушені в договорі питання можна перерішувати не инакше, як спільно з освяченим собором, боярами й усією землею. Королевич зобов'язується не розв'язувати без згоди боярської думи питаннів про нові податки, про заплату, маєтності й вотчини служливих людей та про підвищення чином служилих людей. Нарешті, зобов'язується не карати нікого без суду з боярами, не позбавляти чести, не висилати на заслання, не принижувати чином. Згодом як Шуйського „свели съ царства“, Москва присягнула Володиславові й договір 4 лютого, з деякими змінами на користь боярства, ствердили були московські бояри.

Володиславові не пощастило бути Московським царем. Ляхів вигнано з Москви, а на царя обрано родоначальника нової династії Михайла Федоровича Романова. Є приватні відомості про те, що він видав був запис про обмеження його влади боярами. Котошихін запевнює, що всі Московські володарі після Івана Грозного й до Олексія Михайловича видавали були обмежні записи: „как прежніе цари послѣ царя Ивана Васильевича обирани на царство, а на нихъ были бираны письма, чтобы имъ быти не жестокииъ и не опальчывымъ... и мыслити о всякихъ дѣлахъ съ бояры и съ думными людьми собча, а безъ вѣдомости ихъ тайно и явно никакихъ дѣлъ не дѣлати“. З царя Олексія Михайловича запису не взяли, бо „разумѣли его гораздо тихимъ“. А з батька його взяли: „А отецъ его блаженныя памяти царь Михайло Ѳедорович, хотя самодержцемъ писался, однако безъ боярскаго совѣту не могъ дѣлати ничего“. Друга пам'ятка XVII ст. — псковський переказ „о бѣдахъ и скорбѣхъ и напастяхъ“ (себ-то про заколоти) теж каже про обмеження од бояр влади

Михайла Федоровича: „Бъ же царь младъ... и не бъ ему толика разума, еже управляти землею“; тим-то „владущіе“ „царя ни вочто же вмѣниша и не боящеся его, понеже дѣтескъ сый, еще же и лестію уловивше: первіе егда его на царство посадиша и къ ротѣ привидоша, еже отъ ихъ вельможска роду и болярска, аще и вина будетъ преступленію ихъ не казнити ихъ, но розсылати въ затоки“... Нарешті, про те, що владу Михайла Федоровича було формально обмежено, є низка свідчень, які належать до початку другої чверти XVIII ст., до того часу, коли питання про обмеження самодержавства цікавило було російське громадянство. Це свідчення Страленберга, Факердота, гр. Мініха, Шмідта Фізелодека й Татищева. Деякі історики (проф. Платонов, проф. Тарановський) заперечують усі оці свідчення та й гадають, що владу Михайла Федоровича не було формально обмежено. Інші (проф. Ключевський, акад. Дьяконов, В. П. Алексеев) гадають, що бояри могли були зробити спробу обмежити владу царя нової династії, та що у свідченнях пам'яток в цій справі є зерно правди.

Та якщо цю спробу було зроблено, то в-останнє: боярські сили було надламлено, і бояри не могли вже захищати своїх давніх прав. Утечі за кордон, неласка й кари на горло ослабили особисті сили; законодавчі заходи, скеровані до того, щоб притягти усіх землевласників до примусової служби державі, умалили суспільне становище бояр, прирівнявши їх до всіх інших служливих людей, а скасування кормліннів [годуваннів], перетасування земельних володіннів за часів опричнини, конфіскації маєтків од Івана Грозного, його батька та діда підітнули матеріальний добробут. Окрім того матеріальний добробут боярства підірвали були й умови, що лежали поза політикою Московських володарів. У другій половині XVI ст., відколи впали татарські царства—Казанське та Астраханське, територія держави Московської значно поширилась; в складі території опинились просторі, малозалюднені або незалюднені окраїни. На ці окраїни тікає робітнича людність приватно-власницьких маєтків; тікають селяни, тікають холопи. Позбавлена робочих рук земля вже не дає прибутку й переходить з рук бояр переважно до рук монастирів, головних тогочасних капіталістів. Історик Московського приватного землеволодіння проф. Рождественський у розвідці „Служилое землевладѣніе въ Московскомъ государствѣ“) наводить досить фактів, що свідчать про те, як дрібніли боярські вотчини та як землі боярські переходили до монастирів. Бояри убожили. Закорот початку XVII ст., що йшов поруч соціальної боротьби, підчас якої „боярскіе люди и крестьяне... бояръ своихъ дома розоряху и животы грябаху“, теж сприяє занепадові боярства.

Після заколоту лави стародавнього боярства Московського по-рідшали. Багато родів боярських, як каже Котошихін, „безъ остатку миновалися“. Справді нема вже князів Курбських, Холмських, Пенкових, Мікулінських, нема Годунових, Челядніних, Сабурових, то-що. Як підрахував історик боярської думи проф. Ключевський, близько 20 князівських родів і близько 15 звичайних боярських родів XVI ст. вибуло з списку бояр XVII ст. Воно правда, деякі боярські роди, зацілили, а замість вигаслих повстали нові — Мілославські й Нарішкіни, Лопухіни й Стрешньови, то-що. По-давньому на чолі московського громадянства стоїть владущє вельможне панство. Та це вельможне панство не таке вже, як колишнє. Подібно до всіх інших служивих людей, його прикріплено до служби. Подібно до всіх інших служивих людей, воно дістає за свою службу маєтності од володаря. Упривилейовані землевласники, вільні Московського князя дідичі обернулися в під'яремних слуг Московського володаря, прикріплених до служби своєму володареві, що запобігають його ласки. Один з діячів лихоліття боярин кн. Вас. Вас. Голіцин казав: „отца моего и дѣда изъ думы не высылали и думу они всяку вѣдали и не купленное у нихъ было боярство“. В оцих словах бренть гірке почуття, що до нього спричинилися спогади про минуле й порівняння минулого з сучасним. Колись то було так: значні роди княжі мали за свое прирощенне право бути членами думи, одержувати вищий чин боярина. Та часи змінилися. Тепер у XVII в. панує принцип: „великъ и малъ живеть государевымъ жалованьемъ“.

Така в загальних рисах історична доля московського боярства, такі стосунки між московськими володарями та боярством. Стосунки оці змінювалися, боротьба за владу провадилася з мінливим успіхом, але дума боярська існувала й далі, і існувала вона протягом усенького Московського періоду російської історії: живовидячки, з боярства була не аби-яка економічна й політична сила. Навіть тоді, коли Московських володарів обтяжував був звичай радитися з боярами й коли володарі провадили уперту проти них боротьбу, вони не наважувалися скасувати звичай, знести боярську думу. Василь III не любляв запереченнів у думі, улаштовував приватні наради з улюбленцями, але дума існувала й сам цар мусів був визнати політичне її значіння. Перед смертю він скликав бояр, розмовляв з ними про земську справу, причому зазначив, що вони, бояри, головна підпора державного ладу, що спільно з ними він правував державою, що за його спадкоємця-малолітка вони правитимуть державою: „мы вамъ государи прирощенные, казав помираючи вел. князь, а вы наши извѣчные бояре; съ вами я русскую землю держалъ; вы клялись служить мнѣ и моимъ дѣтямъ; поручаю вамъ мою княгиню и моего сына; будьте всѣ за одинъ и дѣлайте сообща дѣло

земское“. Мова мовилася за боярську думу: дума це й є форма спільної діяльності бояр що-до управління державою. Наступник Василя III Іван Грозний заходить у боротьбу з „крамольнымъ“ боярством. Окремі бояри зазнавали неласки, їх засилано, карано на горло, в окремих бояр одбирано спадкові вотчини, переводжено їх на окраїни держави. Але дума боярська зосталася. Та цього не досить, — права її було зайвий раз потверджено. Державу поділено на опричнину й земщину. На чолі опричнини став цар, та він не міг перебути без райців, а через те влаштував у себе думу з опричних бояр. А управління земщиною доручено думі бояр земських. Чом саме думі? Бо це установа стародавня, що з нею цар і давніш керував державою; тепер цар подався геть, зосталася дума, що й мусить цілком до рук своїх узяти стерно уряду. Як після цього почали скликати земські собори, боярська дума склала неодмінну частину соборів: з боярами рахуються й далі.

Штучно утворений термін „дума боярська“ невідомий у пам'ятках московської історії, так само як його не знають пам'ятки давньо-руської історії. Пам'ятки звичайно висловлюються про думу описово: кажуть про те, що цар „сидѣлъ“ з боярами, що цар указав і бояри „приговорили“, що бояри, окольничі та думні люди „мыслили“ й т. ин. Але часом для означення думи вживають уже й деяких термінів. Наприклад, у дипломатичному листуванні з Литвою дума зветься по західньо-руськи „радой“. В інших пам'ятках, офіційних та приватних, уживають термінів: синкліт, пани („господа“), сенат, царська рада, часом дума, а у Флетчера „boarstwa dumpa“.

Склад думи боярської змінювався. Удільний князь Московський, як і інші давньо-руські князі, оточений був своїми боярами, з якими радивсь про справи свого князівства. В міру того, як Московська територія збільшується, збільшується кількість служивих людей Московського великого князя: зостаються стародавні місцеві бояри, окрім того приходять багато князів та бояр з інших князівств, прибувають так само виходні з окраїн не руських. Коли-б усіх поробити радниками Московського володаря, то з думи була-б надто громіздка установа. Допускають не всіх. Добирають найгідніших. За міру гідности є служба Московському великому князеві. Хто служить на важливій і відповідальній посаді, той дістає доступ у думу. Добір поширюється передусім на бояр не князівського походження. З загальної маси боярства вирізняються старші „большіе бояре“, вони замість великого князя, судять тих осіб, котрі користуються з упривилеюваного суду („сужу яз князь велики или мой бояринъ введенный“); виконують інші найважливіші доручення вел. князя; як близькі до великого князя особи, що користають з його довіри, вони заводяться

до двору його, а тому зуться „введенними боярами“. „Введенные бояры“ радники вел. кн. Московського. Отже добір поширювано й на князів.

Термін „введенный бояринъ“ виходить з ужитку (більше-менше з половини XV ст.), його заступає термін просто „бояринъ“. У мові побутовій боярами по-давньому називають вищу верству служивих людей, що складається з землевласників та рабовласників; але в мові правничій тепер це вищий чин, надаваний од володаря служивим людям княжого й не княжого походження. Князям теж можна надавати боярство, але надають його аж геть-то не всім, а тільки небагатьом. Ті князі й не князі, яким надано чин боярина, обіймають найважливіші посади на цивільній та військовій службі й найпочесніші місця при боці володаря. Їх призначають воеводами Московських полків, головними начальниками приказів, головними обласними правителями (намісниками, воеводами), послами, дворецькими, стайничими при дворі великого князя. Як володар давав аудієнцію чужоземним послам, його оточували бояри; вони сиділи біля царя в золотих шатах. Підчас урочистих виходів люди різних чинів підходили й цілували царя в руку; під цей час бояри стояли коло царя, причому один з них підтримував царську руку. Як відбувалося вінчання на царство, бояри стояли в Успенському соборі „на чертежномъ мѣстѣ“, себ-то на окремому підвищенні. Бояри супроводили царя підчас його виїздів у монастирі, в загородні палаци. Бояр призначувано за дядьків до царевичів; їм доручувано охороняти царицю, як цар виїздив з палацу. З чином боярина звязано звання володаревого радника, члена думи.

Звання члена думи звязано ще з чином окольничого. Окольництво спочатку було посадою (окольничі перебували біля вел. князя й дбали за все, що стосувалося до його подорожів та виходів). На цю посаду призначувано старших бояр, а тому окольничих зустрічаємо серед членів думи ще в XIV столітті. Та в XVI ст. окольництво робиться чином, надаваним од володаря служивим людям княжого й не княжого походження. Окольничі обіймали різні посади по військовому, цивільному й надвірному управлінню. Але окольництво другий за рангою чин. А тому на службі окольничі посідали другі місця, — перші надавано боярам.

На око склад думи цілком залежав од володаря: адже він надавав чини боярина й окольничого. Навсправжки володареву волю трохи обмежували ті традиції, які склалися були серед Московського вищого громадянства. Традиції полягали в тому, що представники родовитих фамілій вважали за своє право одержувати вищі чини боярина й окольничого. Московські великі князі вважали на цю претенсію. Вони надавали вищі чини, що відкривали дорогу

в думу, представникам родовитих фамілій, причому брали на увагу місцувальні між ними рахунки. А місцувальні рахунки засновано було на нараді, з одного боку, і на службі, з другого боку. У складі московських служивих людей опинилися різні елементи; тут були давні московські бояри, що з роду в рід служили в Москві, були приїжджі бояри, що раніш служили іншим князям, великим або удільним; були князі, що сами чи предки їхні сиділи колись одні на великокняжих столах, інші знов на столах в князівствах удільних; були князі, що перед тим, як переїхали до Москви, служили іншим князям; були виходні з Литви, Золотої Орди, Криму та інших місць. Всі оці з походження свого різні елементи намагалися обійняти в Москві різні становища. Князі Шуйські претендували на перші місця, бо вони походили од князів Суздальських, отже, були близько споріднені з Московськими великими князями. Князі Патрікеєви й одколені від них Голіцини теж претендували на перші по службі місця й при дворі вел. князя Московського, бо вони сами походили од великих князів Литовських: їхній родоначальник Патрикій — онук Гедиміна. Вони потрапили захопити перші місця й затримати їх за собою.

Щоб затримати, треба було породу підтримати службою. Де такої підтримки не було, доводилося одходити назад і давати дорогу тим, хто визначався по службі, дарма що був нижчий породою. Наприклад, Захар'їни-Кошкіни (од яких пішли Романови) та Вельямінови-Воронцови посіли місця поряд з першорядними княжими родами й потиснули назад багатьох Рюриковичів та Гедиміновичів, бо це давні слуги Московських великих князів; згодом визначилися на службі й теж потиснули назад багатьох Рюриковичів та Гедиміновичів Годунови, нащадки татарина-виходня, і Головіни, нащадки грека-виходня. Становище, зайняте завдяки службі або породі й службі, передавано дітям, од дітей переходило до онуків і становило спадкове добро роду — „отеческую честь“. „Отеческой честью“ дорожилися, а тому відмовлялися брати призначення, що могло її принизити. Котошихін запевнює, що були такі роди, членам яких надавали боярство безпосередньо й які вважали за несполучне з своєю отецькою честью, щоб їм надавано інші чини, були такі, що членам їхнім надавано спочатку чин окольничого, а далі підвищувано в бояри; а були й такі, для яких окольничтво було за найвищий ступінь на ерархічній драбині („больше тоя чести недоходятъ“). У давній розвідці проф. Загоскіна („Очеркъ организации и происхождения служилаго сословія въ до-Петровской Руси“) і в новій розвідці проф. Сергеевича („Древности русскаго права“, том I,) наведено списки родовитих московських фамілій, члени яких мали чини боярина або окольничого. Виявляється, що, наприклад, князі Холмські,

Оболенські, Ярославські, Патрікеєви, Шуйські, Мстиславські, Воронинські, Глинські та ін., а так само Бороздини, Морозови, Сабурови, Челядніни й ін. були тільки в боярах, князі Бельські, Сицькі, Телятевські, Прозоровські, Долгорукі й ін., а так само Захар'їни, Кошкіни, Воронцови, Плещееви, Шереметєви та ін. були і в боярах і в окольничих; а князі Великі Гагіни, Засекіни, Туреніни, Вяземські й ін., а так само Квашніни, Клешніни, Мамонови, Боборикіни, Чулкові, то-що понад окольничого не підносилися. Серед бояр переважали князі: їх було близько $\frac{2}{3}$ загальної кількості бояр у XVI ст.; серед окольничих, навпаки, князі становили меншість: у тому самому XVI ст. $\frac{1}{5}$ всіх окольничих.

Траплялося, що володарі Московські надавали окольництво, а потім і боярство людям незначного роду. Та звичайно вищі оці чини надавано членам родовитих фамілій, і, звичайно, як надавано оці чини, брано на увагу „отеческую честь“. Цілком зрозуміло, що „отеческая честь“ була за показчик економічного добробуту: висока честь отцяка об'єднувалася з високим економічним добробутом (Див. Рождественській, назв. твір, стор. 228—231). Потреба вважати на „отеческую честь“ і домагання родовитих фамілій на перші місця ставала на перешкоді Московським володарям. Щоб розв'язати собі руки, вони розбавляють родовитий склад думи худородними елементами. Вже за Василя III з'являються „дѣти боярськіє, которые живутъ въ думѣ“, а за Івана Грозного „дворяне, которые въ думѣ у государя съ бояры“, „думные дворяне“. Стародавні роди, як от князь Ростовський-Буйносов або Зюзін, не часто траплялися поміж думними дворянами. Здебільшого — Безіни, Півови, Воейкови, Ржевські, Голохвастови, Анічкові, Ліхачові, Лопухіни й ін. — усе це люди, що не могли бути вихвалитися високим походженням. Та деякі з них підносилися дуже високо й проходили туди, де панувало давнє вельможне панство. Думні дворяни часів царя Олексія Михайловича — Матвеев і Нарішкін діпнулися окольництва, а далі й боярства.

Окрім дворян думних, з'являються в думі й думні дяки. Без книжних оцих людей і практичних ділоків перебути не можна було. Їхній вплив поступінно зростає. Колись це були холопи. А в XVI ст. за Василя III дяків Меньшова Путятіна та Федора Мішурина запрошуюється вкупі з боярами на важливу нараду, щоб обміркувати питання про правління підчас недолітства спадкоємця престолу. За Івана Грозного на соборі 1566 р. деякі дяки в кількості 6 чоловіка склали вкупі з боярами та окольничими окрему групу членів собору, тимчасом як інші дяки склали окрему групу вкупі з приказними людьми. В тому самому XVI ст. дяків призначають за начальників деяких приказів. Починаючи з кінця XVI ст. дяки, що стояли на чолі

чотирьох приказів — Розряду, Посольського, Маєткового й Казанського палацу — є постійні члени думи. Це думні дяки. У другій половині XVII ст. думних дяків більше; за Олексія Михайловича їх було 6, а за Федора Олексієвича — 14. Підвищення дяків це був протест проти боярського засилля. Князь Курбський, захисник боярських привилеїв, у своїй „Історії“ з обуренням згадує про дяків, зве їх по західньо-руському писарями: „писари ж наши рускіє, имъ же князь великій зъло вѣритъ, а избираетъ ихъ не отъ шляхетского роду, не отъ благородна, но паче отъ поповичеви или отъ простого всенародства, а то ненавидячих творихъ вельможъ своихъ“. Дяки — люди роду простого: діти двірських слуг, духівництва, посадських людей, рілних селян, вільновідпущених. У думі дяки посідають останнє місце. Котошихін каже, що думні дяки стоять у думі в присутності царя й сідають тільки тоді, коли накаже цар. Та деяким думним дякам щастило зробити блискучу кар'єру — дістати чин спочатку думного дворянина, далі окольничого. А думному дякові Заборовському (в XVII ст.) надано послідовно думне дворянство, окольництво й боярство.

Володар з свого розсуду надавав простим дворянам і дякам дяківство думне. Жадні місцювальні рахунки тут не брано на увагу.

Такий склад боярської думи склався у другій половині XVI ст. і залишавсь незмінний у XVII ст. У думі 4 розряди членів — бояри, окольничі, думні дворяни й думні дяки. Кого під несено в один з чотирьох оцих чинів, той тим самим ставав членом ради. Часом тільки допускали в думу осіб, що обіймали вищі надвірні посади, але не мали думних чинів: дворецького, крайчого, скарбника, а в другій половині XVII ст. навіть постельничого. Думні дворяни й думні дяки часто в актах об'єднуються під спільною назвою „думные люди“. Іноді „думними людьми“ зуться всі члени думи.

Числового складу думи не можна визначати для тієї початкової доби, коли всіх князів і всіх старших бояр уважали за думців великого князя. Можна провадити приблизну лічбу тільки відтоді, як з'явилися думні чини. Ось цифри, що показують, скільки рахувалося членів думи, як вступали на престіл окремі володарі: у Івана III було 6 думців, у Василя III — 21, у Івана Грозного — 22, у Федора Івановича — 21, у Бориса Годунова — 29, у Самозванця 1—30, у Василя Шуйського — 47, у Михайла Федоровича — 30, в Олексія Михайловича — 19, у Федора Олексієвича — 63, а Івана й Петра Олексієвичів — 181. Лічба приблизна, бо не скрізь у списках думних людей показано думних дяків.

Найчисленнішу групу в складі думних чинів утворили бояри. Серед думців Івана III (на початку його князювання) було 5 бояр, 1 окольничий; як Іван III помер і його місце заступив Василь III, було

в думі 13 бояр, 1 дворецький, 1 скарбник і 6 окольничих; Василь III зоставив Іванові Грозному 20 бояр, 1 скарбника й 1 окольничого; за Івана Грозного число бояр одного часу (1533 р.) сягало близько 32, але згодом зменшилося аж до 10; як заступав престіл Федір Іванович, у думі рахувалося 10 бояр, 1 окольничий, 1 крайчий і 8 думних дворян. Те саме помічається й згодом: бояри завсіди становили відносно більшість у думі, а не раз і більшість абсолютну.

Побіч переваги кількісної, за боярами була перевага якісна: все це члени значних, здебільшого князівських родів; вони великі упривилейовані землевласники; вони посідають перші уряди на державній службі. Можна гадати, що боярським голосам належало рішальне в думі значіння. Тим-то дума періоду Московського, як і давньоруська, зветься в історичній літературі „боярською“. Тим-то навіть в актах офіційних постанови думи звуться „боярськими приговорами“, а замість того, щоб перелічувати всіх думних чинів іноді вказується перший тільки чин — бояри.

Члени думи були офіційними радниками Московських володарів. Радитися з ними наказує звичай. Та ніхто не міг заборонити володареві приватно радитися з тими, хто користувався з його довіри та прихильности. Такі наради інтимні не мали юридичної ваги, але могли велико важити фактично. Василь III, як каже один сучасник, член думи, „запершись самъ-третей у постели всякія дѣла дѣлаеть“. Як царював Іван Грозний, був такий час, коли всі справи вирішував невеликий гурток близьких до царя осіб, так звана „избранная рада“. За Федора Івановича, як оповідає Флетчер, усі справи обмірковував і вирішував Борис Годунов та 5—6 запрошених від нього радників. Згодом, у XVII ст., подибуємо в пам'ятках вказівку на „ближнихъ“, або „комнатныхъ бояръ“. Це царські улюбленці з-поміж членів думи. Вони, нарівні з іншими, брали участь в офіційних засіданнях думи. Окрім того з ними і з іншими близькими особами не з людей думних цар радивсь і по-за засіданнями думи. За предмет нарад з ними були найважливіші питання державного життя. „А какъ царю лучится о чемъ мыслити тайно, — каже Котошихін, — і въ той думе бывають тѣ бояре и окольничие ближние, которые пожалованы ихъ спальниковъ, или которымъ приказано бываеть приходити, а иные бояре и окольничие, и думные люди, въ тоѣ палату, въ думу, и ни для какихъ нибудь дѣлъ не ходять, развее царь укажетъ“. Та офіційні акти не знають ні нарад Василя III „самъ третей“, ні „избранной рады“ Івана Грозного, ні окремої ради з Бор. Годуновим на чолі, ні інтимних нарад з „ближними“ боярами в XVII ст. Вони знають тільки думу боярську, членами якої були особи, що мали думні чини.

Члени думи склали особливу присягу. Вони цілували хреста на тому, що їм володареві „служити и прямиити во всемъ и государскія думы и боярскаго приговора никому не проносити и несказывать и всякіе государевы и земскія дѣла дѣлати и ихъ государевымъ землямъ всякого добра хотѣти безъ всякія хитрости и самовольства, безъ государева вѣдома и мимо правды никакихъ дѣлъ не дѣлати“.

З оцього тексту присяги видно, що порядкування боярської думи не було обмежене якимось певним колом справ. До її порядкування увіходили „всякіе государевы и земскіе дѣла“, себ-то всі галузі найвищого управління, всі функції найвищої влади. Іван Грозний, запровадивши опричнину, „государство свое Московское, воинство и судъ и управу и всякіе дѣла земскіе, приказаль вѣдати и дѣлати бояромъ своимъ, которымъ велѣлъ быти въ Земскихъ: кн. Ивану Дмитревичу Бѣлскому, кн. Ивану Федоровичу Мстиславскому и всѣмъ бояромъ“... І тут „всѣмъ бояромъ“, себ-то думі боярській, надано всеньке найвище управління, без жаднісінських вийнятків. Нарешті, в „Уложеніи ц. Ал. Мих.“ сказано, що члени думи зобов'язані „государевы всякіе дѣла дѣлати“.

Численні факти, що їх подають правні й побутові пам'ятки, стверджують, що дума справді відала „всякими государевыми и земскими дѣлами“. Зупинімося на окремих групах цих справ.

Як у Литві так і в Москві, питання зовнішньої політики відігравали були найпершу роль. Спочатку, коли допіру утворювалася Московська держава, зовнішня політика трохи чи не цілком вичерпувалася відносинами до інших князів та відносинами до татар. Збільшити територію Московського князівства коштом інших князівств, підхилити під владу Московського князя інших владущих князів, позбутися неволі татарської, — такі первісні завдання, що стояли перед московськими державними діячами. Усякі питання, звязані з остаточним вирішенням цих завданнів, обмірковувано на нарадах Московського великого князя та бояр. Такі ото, приміром, питання, — на яких умовах скласти договір з іншими князями, в які стати стосунки з іншими князями, яким способом завдовольнити хана татарського, як усунути небезпеку, що загрожує з боку Орди, і т. ин. Члени боярської думи виступали в Орді як заступники Москви й московського князя, склали договори з іншими князями од ім'я Московського князя й т. ин.

Як процес утворення московського одновладства закінчувався, царина зовнішньої політики поширилася. Московська держава зробилася членом міжнародної сім'ї. Вона заходить у дипломатичні стосунки з іншими державами. У Москві з'являються послы від чужоземних держав. Порадившись з думними людьми, великий князь

дає їм авдієнцію. Року 1588-го „государь приговорилъ съ боярами“ відмовити авдієнції англійському послові Флетчерові. Як вислуховувано чужоземних послів, думні люди оточували великого князя. Року 1488 послі від цісаря германського домагалися, щоб великий князь вислухав їх на самоті, без бояр; цього їм було відмовлено. Не для декорації думні люди оточували великого князя: вони від його ім'я провадили переговори з послами, до того додержували інструкції, що її було вироблено завчасу на засіданнях боярської думи. Дума заходила в листування з урядами чужоземних держав, з постанови думи виряджувано посольства до чужоземних держав; якщо на посольство покладалося відповідальне доручення, то до складу його ввіходили думні люди. Посли діставали, щоб подати чужоземному володареві, грамоту, яку виробляла була дума.

Одне слово, усі найважливіші питання, що торкаються зовнішніх зносин, обмірковували володар та думні люди. По-за думою відбувалася сама-но чорнова підготовча праця, а так само праця над виконанням думських постанов. Цю працю покладено було на посольський приказ, що на чолі його стояв член думи — думний дяк.

Найважливіше значіння в царині зовнішньої політики належало справам про війну та мир.

Воюватися, чи не воюватися? Це питання обмірковувано в боярській думі й тільки за постановою думи оголошувано війну й військо вирушало в похід. Ще Дмитро Донський, порадившись з князями та боярами, наваживсь іти проти Мамаю. Так само Іван III, задумавши йти на Новгород Великий, поставив це питання на обмірковування боярської думи. А ось приклади пізніші: „Лѣта 7087 декабря в 5 день государь царь и великий князь Иванъ Васильевичъ всея Русіи съ сыномъ своимъ съ царевичемъ со княземъ Иваномъ и со всѣми бояры приговорили, какъ ему, прося у Бога милости, итти на свое государево дѣло и на земское, на Нѣмецкую и на Литовскую землю“... „Лѣта 7094 государь царь и великий князь Ѳедоръ Ивановичъ приговорилъ со всѣми бояры, какъ ему государю, на своего непослушника Свейского короля, наступив „своимъ и земскимъ дѣломъ промышляти“.

На Земському соборі 1642 р. обмірковувано питання про те, чи воюватися чи не воюватися з турками? Характерно відповіла духовна влада: „а то дѣло ратное разсмотрѣніе твоего царскаго величества и твоихъ государевыхъ бояръ и думныхъ людей“. Чинам собору Земського запропоновано обмірковувати питання про війну. Це новина. А старовина московська полягала в тому, що військова справа завсіди належала до розпорядку боярської думи. На цю старовину й указала духовна влада.

Як ухвалювано оголосити війну, дума видавала розпорядження про мобілізацію, складала план військових дій, призначала полкових воєвод і розв'язувала різноманітні питання, що їх порушила була війна. Наприклад, р. 1541, як загрожував напад Кримського хана, в думі обмірковувано питання про те, чи zostаватися володареві-малоліткові в Москві, чи ні?

За часів мирних дума дбала про зміцнення кордонів, про організацію військової оборони та військової служби. На землевласників покладена була обов'язкова військова служба. Служиві землевласники перебували у віданні одного з приказів — „Разряда“. На чолі цього приказа стояв член думи — думний дяк; діяльність приказа перебувала під наглядом думи. За службу надавано маєтності. Цю справу видав інший приказ — „Помѣстный“, на чолі якого теж стояв думний дяк і діяльність якого теж перебувала під наглядом думи.

З військовою справою щільно зв'язане було державне господарство, бо військові головним чином потреби призводили до різних фінансових заходів. Фінанси теж були в руках боярської думи. За її постановою запроваджувано нові податки, переводжувано негайні витрати, призначувано й видавано заплату служилим людям, карбовано монету, вживано заходів, щоб як-найскорше справити недоїмку й т. ін.

Справи управління внутрішнього відходили на другий план перед справами політики зовнішньої. Московська держава — держава військова переважно. Її оточували вороги мало не з усіх боків. Скрізь і завсіди треба було бути на сторожі, чи то чекаючи нападу та готуючи одсіч, чи збираючи сили для наступу. В такому стані мало не постійного самозахисту не доводилося багато думати про законодавство, правосуддя, громадську безпеку, духовний і матеріальний добробут людности. Та ігнорувати належні до цього питання теж не можна було. Вони притягають до себе увагу і що далі, то дужче. Вирішувати найважливіші питання випадає великому князеві та його радникам.

Сюди належить насамперед законодавство. Минули ті старосвітські часи, коли можна було перебуватися нормами звичаєвого права. У половині XVI ст. починають вимагати (в Судебникові царському), щоб судді керувалися самими законами. Вимоги оцієї не можна було виконати. Звичаї діяли й далі. Та з ними вже змагаються закони. А закони ці видає великий князь і його радники. „Государь указаль и бояре приговорили“, — ось звичайна формула, щоб означати законодавчу діяльність. Закон це наслідок спільної діяльності володаря та його радників. А тому закони звуться „государевими указами“ й „боярскими приговорами“ Так видавано не тільки окремі закони. Так складано й збірники законів. „Уложилъ князь великій

съ дѣтьми своими и съ бояры“, — сказано в заголовкові Судебника Івана III. Те саме і в Судебникові царському: „Царь и великій князь Иванъ Васильевичъ всеа Русіи съ своею братією и зъ бояры сесь Судебникъ уложилъ“. Окрім того в Судебникові царському показано нормальний шлях для законодавчої творчості: „а которые будутъ дѣла новые, а въ семъ Судебникѣ не написаны, и какъ тѣ дѣла съ государева доклада и со всѣхъ приговору вершатся, и тѣ дѣла въ семъ Судебникѣ приписывати“. Шлях нам відомий: закон — це володарів наказ і боярська постанова.

Законодавчі питання обмірковувано в думі. Якщо володар був присутній, то обмірковування закону зливалося з його затвердженням: закон набирав сили, скоро-но володар наказав і бояри ухвалили. Як володаря не було на засіданні думи, потрібна була його санкція; тоді боярську ухвалу подавано володареві. Часом перебувалися без формальної санкції: боярська постанова набирала сили без доповіді володареві; припускалося мовчазну згоду володаря з думкою його радників.

Законодавство цілком належало до розпорядку боярської думи. До лихоліття не було інших законодавців, окрім володаря та думних чинів. Після лихоліття, поруч думних чинів, беруть участь у законодавчій діяльності чини земських соборів узагалі.

Законодавча діяльність боярської думи стикається з її судовою діяльністю. У старовину за мирного часу князь був переважно суддя. Він судив укупі з боярами. Кожну справу могли судити князь та боярська дума. Такий порядок зберігається і в Московській державі за перших часів: судить великий князь з боярами. Отже законодавець стає суддею. А тому його вироки набувають сили закону: адже це володареві накази й боярські постанови. Поволі царина застосування такого суду зменшується. Тільки вищі урядові особи на загальних підставах і деякі особи на підставі наданих їм привилеїв користуються з права бути під присудом великого князя (що судив з боярами). Окрім того, з доручення великого князя, боярська дума розглядала деякі справи в характері першої судової інстанції; такі ото — найважливіші справи про політичні злочини, справи про злочини на посаді й місцевальні. Тільки у виключних оцих випадках боярська дума, орган найвищого управління, нарівні з іншими судовими установами одправувала правосуддя (з великим князем чи самостійно), як перша судова інстанція. За загальним-же правилом одправування правосуддя одійшло до царини підлеглого, або підзаконного, управління. Судові установи, як органи підзаконного управління, повинні керуватися законом у своїй діяльності. Та в багатьох випадках закона немає або закон, що є неповний, невиразний. Як вийти з цього становища? Законодавець показує вихід: треба вдатися з доповіддю до боярської думи

й чекати роз'ясненнів. Судебник царський наказує: коли судді, якому занесено скаргу, „безъ государева вѣдома управы учинити не мочно“, то „челобитье сказати царю государю“, а цар-володар звичайно судив з людьми думними. Те саме наказує „Уложеніе ц. Ал. Мих.“: „А спорныя дѣла, которыхъ въ приказѣхъ зачѣмъ вершити будетъ не мощно, вноситьи изъ приказовъ въ докладъ къ государю царю и вел. князю Алексѣю Михайловичу всея Русіи и къ его государевымъ бояромъ и окольничимъ и думнымъ людямъ. А бояромъ и окольничимъ и думнымъ людямъ сидѣти въ палатѣ и по государеву указу всякія дѣла дѣлати всѣмъ вмѣстѣ“. Згодом, наприкінці XVII ст. (1694 р.) знову потверджується цей наказ: „судныхъ и всякихъ розыскныхъ дѣлъ, по которымъ въ приказахъ судьямъ указу зачѣмъ учинити будетъ не мочно... и тѣхъ изъ приказовъ дѣлъ... слушать въ верху въ Передней бояромъ и думнымъ людямъ всѣмъ“...

Судові справи доходили до боярської думи не тільки з доповіді суддів, ба й за скаргою сторін. Невдоволені з вироку судового сторони скаржились, що суддя „просудился“, вирішив неправильно, незаконно. В обох випадках справу вирішувала боярська дума, до того вирок думи мав обов'язкову силу не тільки для даного випадку, але правив за обов'язковий прецедент для аналогічних випадків у майбутньому. На це часом указувано в формулі вироку: „да и впредь бояре приговорили“. Своім ви роком дума, як орган законодавчої влади, вказувала закон органам підлеглого управління. „Боярській приговоръ“ був і за судовий вирок і за закон. Власне судовим отаким шляхом розвивалося московське законодавство в другій половині XVI ст. і в XVII ст. Так звані „Указные книги приказовъ“ — це збірки царських наказів і боярських постанов, складених через те, що в судовій практиці траплялися справи, для вирішення яких треба було вказати закон.

Відомство боярської думи не обмежувалося зовнішньою політикою та військовою справою, законодавством і судом. Дума призначала й скидала урядових осіб центрального та місцевого управління, наглядала за їхньою діяльністю. З постанови царя й боярської думи, а підчас межицарів'я з постанови самої боярської думи скликали й розпускали земські собори. Наприкінці XVI і в XVII ст. ст. боярська дума відгравала була провідну роль у справі обрання вел. князя. Дума боярська втручалася в родинні справи великого князя, бо в оцих справах мотиви приватні були переплутані з мотивами політичними. Дума боярська втручалася у справи церковні; приміром, бере вона участь в обранні мітрополіта, у суді над архієпископом, ухвалює перенести образ з одного міста до иншого. Нарешті, дума боярська видавала різноманітні розпорядження: про торгівлю, ярмарки, ямську справу, межову справу, протипожежні заходи, то-що.

Обсяг відомства боярської думи був дуже великий. Коли-б дума обмірковувала й вирішувала всі справи на загальних зібраннях своїх членів, то, безперечно, багато справ не дочекалися-б вирішення: їх було надто багато, а діловодство в людних колегіяльних установах не може бути швидке. Треба було полегшити працю думи, не звужуючи разом з тим її відомства. Полегшення досягається тим, що декільком думним людям дається доручення зробити те, що повинна робити вся дума. Тоді поруч загальних зборів думи діють комісії. Траплялося, що комісії давали тимчасове доручення й уповноваження її кінчалися, скоро-но доручення виконано. Року 1648 вирішено було кодифікувати чинне право: треба було передусім скласти проекта нового „Уложенія“, цю справу дума боярська доручила комісії, що складалася з 2 бояр, 1 окольничого та 2 дяків. Уповноваження комісії скінчилися, як проекта було складено. Та траплялося, що доручення повторювалися. Можна було в оцих випадках що-разу призначити нову комісію. Як великий князь виїздив з Москви, то кожного разу призначувано особливу комісію з думних людей, щоб вона порядкувала столицею й охороняла двір володаря. Як приїздили чужоземні послы, то кожного разу призначувано комісію з думних людей, що їй доручувано „быть въ отвѣтъ“, себ-то провадити пересправи з послами. Та можливий був і інший вихід: зважаючи на те, що ті самі доручення часто повторювалися, тимчасова комісія оберталася в установу постійну, до складу якої входили думні люди й яка відала ті чи інші справи, замість думи у повному складі. Так із тимчасових дорученнів думним людям порядкувати справами посольськими, військовими й маетковими, повстали прикази: Посольський, Маетковий і Розряд—з думними дяками на чолі. Так із тимчасових дорученнів комісіям з думних людей одправувати правосуддя, замість думи в повному складі, виникла Розправна Палата, як постійний відділ думи (наприкінці XVII ст.).

Иноді влаштовувано об'єднані засідання освяченого собору й боярської думи. На такому засіданні розв'язано було питання про похід на Новгород Великий р. 1471; в літописові сказано: „князь великій разосла по всю братію свою и по всѣ епископы земли своея и по князи и по бояре своя... и мысливше о томъ не мало“... На такому самому засіданні обмірковувано питання про князівські вотчини в 1572 році; „по государеву цареву и великаго князя приказу, преосвященный Антоній митрополить и епископы и весь освященный соборъ, и бояре, князь И. Ѡ. Мстиславскій і всѣ бояре приговорили“. Року 1673 загрожувала небезпека турецького нападу, треба було дібрати способу, як дати одсіч туркам; з цього приводу володар „совѣтоваль“ з патріярхом та архіреями й розмовляв з боярами, окольничими й людьми думними.

Дума боярська не мала власного приміщення. То вона його й не потребувала: не було окремої думської канцелярії з секретарями, канцелярськими урядовцями, архівом. Дума потребувала тільки приміщення для своїх засіданнів. Приміщення давав володар у себе. „Въ Верхъ къ боярамъ“ — така постійна московська адреса боярської думи. „Верхъ“ — володарів палац. Тут, у палаці, в XVI ст. була „палата, гдѣ бояре судятъ“; в XVII ст. засідання думи відбувалися в палатах — Передній, Золотій, Столовій, Одвітній, а так само в кімнаті, себ-то в володаревому кабінеті. Тільки коли-не-коли (дуже рідко) влаштовувано засідання поза володаревим палацом — на Земському дворі, одного разу в Успенському соборі, а за Михайла Федоровича в палаці другого володаря патріярха Філарета. Нарешті, траплялося, що адресу московську змінювано на чужоміську. Як володар виїздив з Москви на прощу, вирушав у похід, їхав на полювання, то-що, його супроводили думні люди. З ними він і в дорозі обмірковував та розв'язував справи державного управління. Тоді засідання думи улаштовувано там, де під той час перебували володар і люди думні. Наприклад, року 1509 Василь III був у Новгороді; тут влаштовано було засідання боярської думи, щоб розв'язати питання про долю Пскова; року 1549 підчас казанського походу, засідання думи в справі про місцювання відбувалися у Володимирі та в Нижньому Новгороді; року 1674 володар з думними людьми „сидѣль о всякихъ дѣлахъ въ с. Преображенскомъ“, то-що.

Думні чини що-дня зранку, як зійде сонце, приїздили були до палацу й безпосередньо ввійшли в жилі покої володаря. Як володар виходив, думні чини уклонялися „большимъ обычаемъ“ до землі. Аж тоді починалося вранішнє „сидѣнье“ царя з боярами, себ-то засідання боярської думи. Засідання тривало довгенько: 6 годин, як запевнює Маржерет. Після засідання (близько 12 год. дня, як свідчить Олеарій) усі разом, володар і члени думи, ішли до церкви на службу Божу, а після служби Божої думні люди верталися додому пообідати й відпочити по обіді; іноді обідали вкупі з володарем. Увечері знову з'їздилися до палацу „сидѣть за дѣлы“; починалося засідання вечірнє, що тривало годин до 11 ночі. Такий розпорядок установлено починаючи з другої половини XVI ст. Безперечно, що й за доби ранішої засідання думи в Москві відбувалися що-дня: це стародавній звичай, що утворився ще в давній Русі.

Не всі думні люди могли брати участь у засіданнях думи. Одні командували Московськими полками й перебували в поході, другі були намісниками або воеводами по містах, треті відбували службу дипломатичну при дворах чужоземних володарів, то-що. З'являлися на засідання ті, хто мав змогу прибути. Здебільшого це думні люди, що керували Московськими наказами і в момент засідання думи

перебували в столиці при боці володаря. Тим-то звичайно на засіданнях думи людей бувало обмаль. Тільки в особливо важливих випадках, як от підчас сесії Земського собору, думні люди збиралися разом у великому числі. Тоді й можливі були велелюдні засідання думи.

Головував у думі сам володар. Він і головував, якщо був присутній на засіданні. А як його не було, то, можливо, обов'язки голови виконував старший із членів думи. Можна гадати, що спочатку за старшого вважали мітрополіта та що він головував у думі. Згодом духовні члени думи відокремилися, утворивши „освященный собор“. Тоді обов'язки голови, коли володаря не було, виконував старший з бояр. Іноді в актах одного або двох з присутніх членів думи називають на ймення. Очевидячки, це найповажніші члени думи з погляду місцювальних рахунків. Пойменований першим, можливо, головував, як не було володаря. Завівши опричнину в 1565 р. Іван Грозний доручив порядкувати земщиною кн. Ів. Дм. Бельському, кн. Ів. Фед. Мстиславському „и всѣмъ бояромъ“. Головував кн. Бельський, а як його не бувало, кн. Мстиславський. 8 жовтня 1572 року обмірковувано в думі з участю освяченого собору справу про князівські вотчини; склад думи визначається так: „и бояре: кн. Ів. Фед. Мстиславскій и всѣ бояре“. Головував у думі кн. І. Ф. Мстиславський.

Місцювальні рахунки показували наперед, кому бути головою, коли не було володаря. Місцювальні рахунки вказували так само, де саме повинні були сидіти в думі думні люди. Котошихін каже, що в думі „бояре и окольничие и думные дворяне садятся по чинамъ отъ царя поодаль“ (а думні дяки стояли, аж доки цар наказував сісти).

Хто порушує ті питання, що про них бояри, окольничі й думні люди „мыслять“, розмовляють? Порушує передусім володар. „А лучитца царю, — каже Котошихін, — мысль свою о чемъ объявить, и онъ имъ объявя, приказываетъ, чтобы они, бояре и думные люди, помысля, къ тому дѣлу дали способъ... и они мысль свою къ способу объявливаютъ“. У пам'ятках часто вказується на те, що володар наказував боярам „посидѣть“, „поговорить“, „помыслить“ у тій чи іншій справі. Наприклад, року 1573-го володар „велѣлъ бояромъ о свейскомъ дѣлѣ поговорить какъ съ свейскимъ королемъ впереди быти“. Далі, питання, що за них „мыслили“ думні люди, порушували прикази. Зустрівши якісь труднощі в тій чи тій справі, що належала до його компетенції, приказ удавався до боярської думи по роз'яснення. Іноді начальники приказів, здебільшого думні люди, усно викладали суть справи. Часом подавано було доповідну записку („докладную выпись“), де викладувано суть справи, наводжувано різні довідки, а наостанку ставлено питання: „великій государь о томъ, что укажетъ?“ або „великій государь о томъ, что уложитъ?“

Деколи прикази порушували низку питаннів. Тоді, замість „докладной выписи“, подавано в думу „статейный список“, що містив у собі „статьи“, себ-то доповіді в кожній справі окремо.

Наостанку, питання, що про них „мыслили“ думні люди, порушували чоломбитні приватних осіб, установ та корпорацій. А втім, з формального погляду, третій оцей спосіб збігався з двома першими: чоломбитні не подавано до думи безпосередньо; їх подавано або володареві або в прикази, а звідси вже питання, що порушив чоломбитник, переходило в думу у вигляді володаревого наказу або доповіді приказа.

Бояри й інші думні люди „мыслили“ або „говорили“, себ-то обмірковували внесене в думу питання, висловлювали свою думку в даній справі, а вже тоді ухвалювали постанову. Не було потреби, щоб усі присутні на засіданні члени думи брали активну участь в обмірковуванні справи, щоб у кожній справі кожен член думи висловлював свою думку. Цього не буває й за наших часів в установах колегіальних. Не було й тоді. Котошихін малює таку картину думських засіданнів. Як володар накаже, щоб бояри „мыслили“, то бояри розумні й досвідчені в справах „мысль свою къ способу объявляютъ, а иные бояре, брады свои уставя, ничего не отвѣщаютъ, потому что царь многихъ жалуетъ въ бояре не по разуму ихъ, но по великой породѣ, и многие изъ нихъ грамотѣ не ученые и не студерованные, однако сыщется и окромѣ ихъ кому быти на отвѣты разумному изъ большихъ и изъ меньшихъ стати бояръ“. Ця картина, змальована в XVII ст., правдиво відбиває становище й за доби ранішої. Скоро-но надаючи вищі думні чини, володар мусів був уважати на породу, то, звичайно, серед членів думи могли опинятися люди великої породи, але невеликих політичних здібностей. Звичайно завсіди могли бути такі члени думи, котрі сиділи „уставя брады“ й не наважувались ані слівця промовити. Могли бути такі, котрі не мало полюбляли побалакати і вдавалися в довгі, але марні мудрування, що затемнюють, а не роз'яснюють справу. Ото з їх, як свідчить Буссов, глузував Самозванець, закидаючи їм, що вони нічого не вчилися і нічого не бачили. Та були й інші — „на отвѣты разумныи“, котрі вміли „мысль свою къ способу объявлявати“. Можна гадати, що останні керували думою, прихилили на свій бік тих, хто мовчав, і тих, хто аби-що базікав.

Траплялося, що засідання відбувалися тихо й лагідно, що швидко, без суперечок ухвалювано постанову. Але бувало, що „много говорили“, „крѣпко мыслили“. Думки поділялися. Одні казали одне, інші інакше. Змагалися, силкувалися переконати одно одного. Повставали палкі суперечки. Змагалися не тільки один з одним, а й з володарем. Часом запал зростав і зчинялися бурхливі вибухи. На одному засі-

данні на початку царювання Івана Грозного бояри „взволновались между собою“, схопили свого співтовариша боярина Воронцова, били по обличчі, подерли одержу, випхали стусанами з палацу; коли не вбили, то тільки тому, що їх прохав малоліток-володар, присутній на засіданні. А одного разу сам цар (Олексій Михайлович) зчинив заколот, гостро перепинив свого тестя боярина Милославського, як той почав надмірно вихвалитися своїми військовими здібностями. Ба навіть більше: цар скочив з місця, дав ляпаса Милославському, схопив його за бороду, виштовхав за поріг. Бурхливі отакі вибухи траплялися, певна річ, не часто, не часто повставали й палкі суперечки. Але й за звичайного перебігу справ з думи не була установа мертва, і засідання її не скидалися на гру в мовчанку й покірливість. Московські думні люди поважали волю слова й користувалися нею. Тільки справи прості й безсуперечні вирішували швидко. Справді-ж складні й суперечні всебічно обговорювали. Наслідком обговорення була боярська постанова. Як її ухвалювано?

Москва, подібно до давньої Русі й Литви та Великого Новгороду, не знала засади більшості голосів. справи в думі вирішували одностайно. Бояри робили постанову, „приговоря вмѣстѣ“, сказано в царському судбнікові (арт. 75). „Уложение ц. Ал. Мих.“ наказує членам думи „государевы всякіе дѣла дѣлать вмѣстѣ“ (гл. X, арт. 2).

У літописові оповідається, як відбувалося р. 1541 засідання боярської думи, скликаної, щоб обговорити питання про те, чи залишиться малоліткові-володареві в Москві чи кудись виїхати, бо одержано звістку про напад кримського хана. Після довгих суперечок „сошли всѣ на одну рѣчь“ — одностайно ухвалили — залишитися в Москві. В одній царській грамоті з 1673 року згадується про те, що в справі про способи оборони на випадок турецького нападу члени освяченого собору й думи боярської, „помысля о томъ крѣпко и единодушно согласясь, намъ, великому государю, объявили на какихъ мѣрахъ тому дѣлу быть“.

Вище зазначено, що дума не мала своєї канцелярії. Її постанови записували звичайно думні дяки. „На чемъ которое дѣло приговорять, приказываетъ царь и бояре думнымъ дякамъ помѣтитъ и тотъ приговоръ записать“ (Котошихін). Помітку робили звичайно у вигляді короткої на справі формули: „великій государь, сей докладной выписи, слушавъ, указалъ и бояре приговорили“..., або „по указу великаго государя бояре той докладной выписи слушавъ, приговорили — дать грамоты, выписать, посадить въ тюрьму, велѣтъ пытать, отписать съ похвалою“, то-що. На підставі отакої помітки складано наказу, що його стверджував підписом один дяк, або всі думні дяки.

Постанови думи подавалися приказам. Звичайно думні дяки надсилали до приказів докладні виписи з помітками й накази. Та часом

начальники приказів усно повідомляли своїх підвладних про володарів наказ і боярську постанову. У приказі оці володареві накази та боярські постанови записувано до книг.

Як у Литві господар укупі з панами-радою правив державою, так у Москві правив державою володар укупі з боярською думою. „Государь указаль и бояре приговорили“, „приговориль царь со всѣми бояры“, чи просто „съ бояры“ — така ото звичайна формула, що трапляється в актах Московської держави й указує на те, що зверхнє управління належало володареві й боярській думі. Які-ж взаємні стосунки були поміж володарем і думою? Яке було становище думи при боці володаря? Проф. Загоскін, що трохи чи не одночасно з проф. Ключевським опублікував був спеціальну розвідку про думу боярську, вважає думу за установу тільки дорадчу. Проф. Сергєєвич іде ще далі. Він запевнює ніби думи, як установи постійної, зовсім не було в Москві, що були самі-но думні люди, які робили те, що володар їм наказував, виконували його волю.

Проф. Сергєєвича думка стоїть самітно в історичній літературі. Її важко підтримати, бо вона виразнісінько суперечить численним вказівкам пам'яток. Вказівки пам'яток не виправдують і думки проф. Загоскіна.

Дорадча установа дає поради, за якими можна йти чи не йти, висловлює думки, які не мають обов'язкової сили, які можна взяти на увагу, а можна одкинути. Типова дорадча установа була російська Державна рада перед реформою 1906 року. Тільки постанови ради, що дістали царську санкцію, так звані „Высочайше утвержденныхя мнѣнія Государственнаго Совѣта“, мали силу закону. Та не всі постанови ради цар санкціонував. Володар імператор міг затвердити одноголосну думку або думку більшости членів Державної Ради, але міг і не затвердити; міг пристати на думку меншости, навіть на окрему думку одного члена, міг, нарешті, покласти свою резолюцію, що не погоджувалася з думкою Державної Ради. Окрім того поруч затверджених од царя „мнѣній“ Державної Ради мали силу закону затвержені від царя положення Комітету міністрів та царські накази в цих самих питаннях, які входили в обсяг відомства Державної Ради. Головою Державної Ради уважано володаря-імператора; навсправжки головувала окремо призначувана особа з-поміж членів Ради. Олександр I і Микола I бували ще коли-не-коли й головували в Раді; дальші царі й цього не робили, вони тільки приймали Раду вступаючи на престіл. У тому, що царі уникають спільної праці з своїми радниками, проступає натуральне небажання обговорювати справи з тими особами, думку яких можна відкинути.

В іншому становищі перебувала Московська боярська дума. Усі питання зверхнього управління становили її відомство, і не було

такої установи, що з нею була-б конкурувала. Воно правда, починаючи з другої половини XVI в. скликається земські собори й деякі питання зверхнього управління передається на обговорення соборів, та боярська дума становить необхідну частину собору. Далі, володар Московський здебільшого був присутній на засіданнях думи. А будиши присутній, брав участь в обговоренні справ, що підлягали розв'язковій думі. Збереглися цікаві замітки царя Олексія Михайловича про те, які справи треба переводити на засіданні боярської думи. Для пам'яті цар записав, що можна сказати в кожній справі. Отже, царі, нарівні з думними людьми, висловлювали свою думку. Ця думка могла була не збігатися з думкою інших членів думи. Могла була повстати розбіжність поміж володарем та боярами. Бояри поступалися й володарева думка брала гору. Але аж геть-то не завсіди. Траплялося, що бояри обстоювали своє, змагалися з володарем, переконували його.

Іван Грозний запевнює, що за Івана III та Василя III бояри в своїх запереченнях доходили до „поносныхъ и укорительныхъ словесъ“. Він уважав за неприпустиме, щоб піддані сміли перечити своєму володареві, а на практиці сам примушений був дозволяти сперечання в думі й навіть одмовлятися од думки власної під впливом запереченнів. Року 1549 московські бояри провадили пересправи з литовськими послами про замирення. Дума ухвалила була напосідати, щоб у перемирчій грамоті Іван Грозний писався царем. Та разом з тим передбачали такий випадок, що посли „заупрямятся не захотятъ писать“. Що тоді чинити? Думки поділилися. Грозний обстоював свій царський титул і не хтів поступитися. А бояри гадали, що доведеться поступитися, що „для недруговъ пригоже и не сполна писати“. Вони вказували на те, що дуже небезпечно „разорвать“ перемир'я, що тоді доведеться воюватися з трьома „недругами“, що ллятиметься кров християнська „за одно имя, а не за землю“. Грозний поступивсь. Ухвалено, що можна писати й не сповна.

Самозванець перший, що глузував, як каже чужоземний спостережник, з довгих та марних розумувань бояр і іноді вказував, як треба вирішити справу, ба й він часом поступався перед очими самими боярами. Перед його весіллям обмірковувано в думі справу про те, в якій сукні повинна бути царева молода— в польській чи російській. Самозванець обстоював польську, а бояри уперто захищали давній російський звичай. Їхня думка перемогла, з ними мусів був погодитися Самозванець.

Коли поступивсь Самозванець перший і навіть Іван Грозний, то треба припустити, що скрізь і всюди повинні були поступатися такі царі, як Федір Іванович, Михайло Федорович на початку царювання, Федір Олексієвич, яких не можна вважати за людей твердої

вдачі; не важко припустити, що поступалися царі з обрання—Борис Годунов і Василь Шуйський.

Як володар був присутній у думі, то одноголосна постанова думи (а постанови робили тільки одностайно) здобувала силу закону. А як володаря не було, то думську постанову або затверджував володар, або без володаревого затвердження здобувала вона силу закону. Отже, думні люди не були безвідповідальні радники, вони не займалися абстрактними міркуваннями без твердої налії на їхнє здійснення, як мислили вони про володареві та земські справи; навпаки, вони були певнісінькі, що їхня праця матиме практичні наслідки. Державне будівництво за Московської доби російської історії відбувалося за допомогою „государевыхъ указовъ и боярскихъ приговоровъ“.

Траплялося, що місце „государева указа и боярскаго приговора“ заступав володарів наказ без постанови бояр. Але по-1) в деяких випадках формула „государь указаль“ без згадки за бояр пояснюється неповною редакцією акту. Уже наприкінці 30 років XVI ст. запроваджено „губні“ установи. З царя Івана Грозного була тоді малолітня дитина (народивсь р. 1533) і, звичайно, цюю реформу місцевого управління жадною мірою не звязано з його особистою діяльністю; звичайно, боярська дума перевела її. Тимчасом „губну“ грамоту, видану року 1539 людності Білозерського повіту, написано од ім'я великого князя; у ній навіть не натякається на діяльність боярської думи. Так само од ім'я великого князя, не згадуючи про думу, дано земські уставні грамоти. Виходить, що земську реформу, яка скасувала давню систему „кормління“, перевів був великий князь без боярської думи. А тимчасом у літописові сказано, що Іван Грозний „бояромъ приказаль о казанскомъ дѣлѣ промишляти да и о кормленіяхъ сидѣти“ та що бояри „начаша о кормленіяхъ сидѣти а казанское строеніє поотложиша“. В однім наказі 1558 р. говориться про те, що „посланъ преже сего царевъ и великаго князя указъ въ старыхъ домѣхъ“. Видима річ, мова мовиться за володарів наказ без боярської думи виданий. Та цей наказ (1557 р. про відстрочення платіжу боргів) зберігсь; у ньому читаємо: „царь и великій князь Иванъ Васильевичъ всея Руси приговорилъ съ бояры“.

По-2) коли траплялося, що справді володар перебувавсь без ради з думними людьми, то робилося це звичайно не тому, що він свідомо нехтував думкою думних людей й уникав її, а тому що через обставини часу й місця видавалося за доцільне розв'язати дане питання, не вдаючись до довгої процедури „сидѣнія“ з боярами. А як це робилося свідомо, то були протести, вказувано на порушення звичаю.

По-3) поруч володаревих наказів без боярських постанов були боярські постанови без володаревих наказів. Володар не завсіди

був присутній на засіданні думи. Думні люди робили постанову, що її часом виконувано без володаревої санкції. І це робилося не тому, що дума ігнорувала владу володаря, а тільки тому, що тут малася на думці згода його з думкою думних людей, а через те здавалося зайвим турбувати його й ускладнювати діловодство.

Треба додати до цього, що підчас дитинства царюючого володаря дума фактично цілком самостійно правила державою, а підчас межицарів'я вона самостійно правила державою й фактично й юридично.

Всі оці факти не в'яжуться з думкою про дорадчий характер Московської боярської думи. З думи не була тільки дорадча установа. Це була установа, що її „не можна було відокремити од царської влади“ (Владимирський-Буданов), що становила разом з царем „одну владну найвищу цілість“ (Ключевський). Дума спільно з володарем керувала державою, а при боці володаря вона була „більш, аніж дорадче зібрання“ (Ключевський).

Дума — установа, що її не відокремити від царської влади, дума й цар становили одну цілість. Це загальна й постійна ознака Московської боярської думи. Тільки підчас межицарів'я дума виступала, як установа самостійна, і мала всю владу. Звичайно-ж уся повність влади належала цареві й думі; цар і дума спільно, не поділяючи її між собою, здійснювали цюю владу; тут діяв принцип поєднання праці, а не засада поділу праці.

Дума була більш, аніж дорадче зібрання при володарі. За різних часів становище її змінювалося, вага її політична то збільшувалася, то зменшувалася, а загалом їй завсіди належав більш, ніж дорадчий голос; та до голосу вирішального вона не дожила. Відбувався стихійний процес зміцнення монархічного начала. Повернути в інший бік хід історії не можна було. Всенькі зусилля бояр спрямовані були не на те, щоб поширити свої права, а щоб затримати тільки своє становище. І зусилля оці показалися марні. Влада великого князя досягла вищої міри, зробилася необмежена, а дума боярська перестала існувати. Почався новий період в історії держави російської, період імператорський або петербурзький.

МОСКОВСЬКІ ЦАРІ Й ДУХІВНИЦТВО.

Православне духівництво відгравало дуже видатну роль у справі збирання руських земель навколо Москви й велико прислужилося справі зміцнення влади Московського великого князя. Воно авторитетом церкви покривало його дії, навчало, що владу його установив бог, проповідувало, що треба коритися й слухатися його влади, зокрема, воно навчало, що охорона православ'я є найважливіша повинність великого князя Московського, що він найвищий охоронець православної церкви та правдивий навчитель християнської віри.

Духівництво всіма способами підносило владу Московського великого князя, підіймало його над людністю держави. Але до складу цієї людности, живовидячки не включало себе, ставило себе у виключне, привилейоване становище. Великий князь навчитель віри й охоронець православія для всієї іншої людности, але не для духівництва. Духівництво само повинно навчати паству правд віри та охороняти православіє. Владі великого князя треба коритися, треба її слухатися. Та сам великий князь повинен коритися науці духівництва, бо священство вище від царства, сан духовний вищий над світський. Як каже мітрополіт Фотій, священство так далеко стоїть од кожного світського сану, як небо од землі; мітрополіт Даниїл прирівнював сан великого князя до посудини срібної, а духовний чернечий сан до посудини золотої; а відомий Максим Грек просто казав, що „больше есть священство царства земскаго“. Цю візантійську теорію, що її сприйняло російське духівництво, визнавала була й громада світська. Одколи прийнято християнство, духівництво засвоїло собі впливову, провідну ролю й не зустрічало опору навіть тоді, коли поширювало діяльність свою за межі віри й церкви. Духівництво навчало князів, у повчаннях своїх зачіпаючи справи світського законодавства, суду, фінансової політики, міжнародніх стосунків. Князі покірливо слухали цих повчаннів. Князі сами вдавалися до духівництва, передаючи на його суд свої сварки. Князі шанобливо вzywали мітрополітів та єпископів „отцами своими“, а себе їхніми синами, важачи честь свою нижче од їхньої. Князі перед смертю постригалися в ченці, визнаючи, що сан чернечий вищий над царський. Князі робили батьків церкви своїми радниками та йшли за їхніми порадами. Один публіцист XVI ст. закидав Московським вел. князям: пишуться самодержавцями, а керують царством і радяться з „непохованими мерцями“ (себ-то з ченцями).

Отже, з одного боку, великий князь, що прямує до самодержавства в православній державі, з другого боку, православне духівництво, що підтримує великого князя в його прямуванні до самодержавства, але вважає, що влада духовна вища над світську. Сутички між ними були неминучі. Вони повинні були виникнути й на ґрунті втручання духівництва у справи світського управління й на ґрунті втручання великого князя у справи віри та церкви. А на випадок сутичок духівництво повинно було опір ставити проти великого князя, усупереч своїй проповіді про покору та слухняність його владі.

Сутички почалися були вже за Івана III.

У Новгороді Великому повсталала ересь. Владика Новгородський Геннадій радив еретиків „казнить, жечь и вѣшать“. А великий князь не то що горлом не карав, ба навіть декого „держалъ въ великой чести“. Відомий Йосип Санін, Волоцький ігумен, той самий, що обо-

жував владу вел. князя, тепер докоряє йому, вказує на те, що він не виконує свого обов'язку, не захищає, як пастир добрий, отари своєї од вовків. Великий князь поступивсь. Року 1505 скликано духовний собор, що ухвалив ужити рішучих репресивних заходів супроти еретиків, і за допомогою жорстоких кар ересь винищено.

Той самий Йосип Санин не погоджувався був з Іваном III у справі про монастирське землеволодіння. Великий князь був на боці „нестяжателей“, що негативно ставилися до монастирського землеволодіння, доводили, що монастирі не повинні мати сіл, що ченці повинні „жити по пустынямъ“ і „кормиться рукодѣліємъ“. Волоцькій ігумен тримавсь був зовсім инакших поглядів, вимагав, щоб уряд не втручавсь у цю справу, загрожував, що не тільки владу одбирає бог у загарбників церковного й монастирського майна, а й душу бере в них „страшними лютими муками“. І тут великий князь поступивсь, відмовившись од задуманої секуляризації монастирських дібр.

Була ще одна сутичка в того самого Івана III з духовництвом. Святили були Успенський собор у Москві, ходили з охрестям навкруги собору. Мітрополіт наказав іти проти сонця. Великий князь, що його духовництво навчило вважати себе за навчителя віри, гадав, що це неправильно; на його думку, годилося йти „посолонь“. Розгніваний влади́ка подався до Симонового монастиря. Великий князь бив чолом, щоб мітрополіт повернувся.

Дуже серйозна сутичка була в царя Івана Грозного з мітрополітом Пилипом. Мітрополіт користувався з усякої нагоди, щоб навчати царя, напучувати його на шлях правди та стримувати його од кар на горло й жорстокостів. Він уважав, що, як пастир духовний, має право це робити. А Грозний уважав, що він сам повинен наставляти підданих на шлях істини й навчання не потрібує. Він не стерпів мітрополітових навчання. Пилипа віддано під суд, позбавлено сана й заслано у монастир, де, кажуть, задушив був його Малюта Скуратов.

Як царював наступник Івана Грозного цар Федір Іванович, церква російська досягла цілковитої самостійности й незалежности. На чолі її став патріярх, що імпував високим авторитетом своїм і громадянству і володареві. Тоді стали можливі принципові сутички між владою світською й духовною на ґрунті втручання церкви у справи держави.

Проста випадковість сприяла тому, що після лихоліття втручання набуло гострих форм. Батько першого царя нової династії був патріярх. Він почав величати себе „великимъ государемъ“. Син-цар своїм наказом визнав титул „великого государя“ за батьком-патріярхом. З титулу не був порожній звук. Патріярх Філарет, людина надзвичайно властолюбна, використав своє становище й фактично

правував державою за сина-царя: він не тільки „слово боже исправляше, но и земская вся правляше“. Син поступавсь батькові, і сучик не було.

Двоцарів'я тривало аж доки помер патріарх Філарет. Обидва володарі приймали чужоземних послів, на ім'я обох писали чоломбитні, обом доповідали з приказів, обидва „сидѣли съ боярами“, себ-то обговорювали державні справи в боярській думі. Де причина такого двоцарів'я? Правильну відповідь дає проф. Сергеевич (у „Русскихъ Юридич. Древностяхъ“, т. 2):

Найближча причина полягає в тому, що патріарх доводиться батьком володареві. Та це не єдина й зовсім не головна причина. Дуже сумнівно, щоб Філаретові Микитовичеві пощастило обійняти місце на престолі поруч свого сина, коли-б він не був патріарх, а залишавсь у сані боярина. Всенародно на володаря обрано було не його, а його сина, і піднесення батька могло викликати заколот. Він будь-що-будь мав-би великий вплив на справи, але виявляв-би його „келейно“, а не як великий володар. Коли-ж він засів на престолі поруч володаря, то саме тому, що був патріарх. Піднесення-ж патріарха до височини престолу підготувала була попередня історія духовництва в Росії. Двоцарів'я початку XVII ст. є тільки дальший наслідок того становища, яке належало в Росії духовництву, одколи прийнято в нас православну віру.

Наступні по Філареті патріархи Йоасаф та Йосип не були честолюбні. Та ось обійняла патріаршу катедру людина надзвичайно енергійна й страшенно честолюбна — Нікон. Він використав прецедент і теж зробивсь співправителем царя, до того право своє на співправителювання заснував не на причині випадковій, не на спорідненні з володарем, що править, а на прерогативах патріяршої влади, як влади найвищої на землі. Він навчав, що влада патріярха вища над владу царя: „не отъ царей, мовляв він, — начало священства приѣмлется, но отъ священства на царство помазуются. Явлено много разъ, что священство выше царства“... „Господь двумъ свѣтиламъ свѣтитъ повелѣлъ — сонцу и лунѣ, и черезъ нихъ показалъ намъ власть архіерейскую и царскую: архіерейская власть сіяетъ днемъ, власть эта надъ душами, царская — въ вещахъ міра сего“. Це ота теорія двох мечів, що її на заході середніми віками розвивали були римські папи, а в Візантії та в Росії православні єрархи. Здавалося, що теорія ця от-от здійсниться. Нікон приятелював з царем Олексієм Михайловичем. Сам цар запропонував своєму „собинному другу“ зватися „великим государем“. Нікон прийняв пропозицію. Сам почав узивати себе „великимъ государемъ“, у грамотах ім'я своє ставив поруч царського. З його наказу видано року 1655 служебника; тут попросту сказано, що „богъ даровалъ Руси два великихъ дара:

благочестиваго и христілюбиваго великаго государя царя Алексѣя Михайловича и великаго государя святѣйшаго Никона патріарха“; обидва володарі звуться в служебникові „богоизбранною, богомудрою, благочестивою и премудрою двоцею“, „богоизбранной сугубицей“. Никон мав величезні кошти, він був повновладний орудар в обширній патріяршій області; його самого, його службовців, селян і монастирі було вилучено з підлягання Манастирському приказові; він оточив себе нечуваною розкішшю й пишнотою; коли володар від'їздив (1656—1657 рр.), він самостійно правував державою. Сучасникам здавалося, що влада патріярха Никона переважає владу найтихішого царя Олексія Михайловича. Московський протопоп Неронов казав: „царевы власти уже не слышать, отъ тебя всѣмъ страхъ, и твои посланники пуше царскихъ всѣмъ страшны“. Та року 1658 добрі стосунки поміж царем і патріярхом попусвалися. Никон покинув патріяршество й подався у Воскресенський монастир. Живовидячки, він гадав, що цар не перебудеться без нього, буде принижено благати, щоб він повернувся. Та цар не благав. Року 1660 він скликав собор, щоб обміркувати питання, що робити? Собор ухвалив — позбавити Никона патріяршества й священства за те, що він самовільно покинув паству. Цар не зваживсь виконати соборної постанови. Року 1666 скликано новий собор з участю східніх патріярхів. Собор (у 1667 р.) визнав, що Никон винен у тому, що самовільно залишив паству, що перешкоджав обсадити патріяршу катедру та що несправедливо обвинувачував „христіаннѣйшаго самодержца“. Його позбавлено сана й простим ченцем заслано до Терапонтового монастиря.

Сутичка закінчилася тим, що патріярха засуджено. Та такі сутички можливі були й у майбутньому, аж доки церковна реформа Петра I-го підпорядкувала церкву державі, а після цього секуляризація церковних дібр позбавила духівництво економічної бази.

ЛІТЕРАТУРА.

Тему про піднесення Москви та про зміцнення влади Московських володарів розроблюють автори загальних курсів з історії російської (Карамзін, Соловйов, Бестужев-Рюмін, Іювайський, Мілюков, Рожков, Ключевський, Платонов, Покровський) і з історії руського права (Сергеєвич, Владимирський-Буданов, Філіпов, Дьяконов), а так само автори монографій і окремих статтів:

Н. В. Станкевичъ, О причинахъ постепеннаго возвышенія Москвы до смерти Іоанна III;

Вл. Вешняковъ, О причинахъ возвышенія Московскаго княжества, 1851;

С. Соловьєвъ, Взглядъ на исторію установленія государственнаго порядка въ Россіи, 1852;

П. Полежаевъ, Московское княжество въ первой половинѣ XVI в., 1878;

И. Забѣлинъ, Взглядъ на развитіе Московскаго единодержавія, 1881;

Його-ж, Домашній бытъ русскихъ царей, 1872;

Його-ж, Исторія Москвы, 1905;

- Н. Загоскинъ, Исторія права Московскаго государства (Введение), 1877;
М. Дьяконовъ, Власть Московскихъ государей, 1889;
Його-ж, Царь въ Московскомъ государствѣ (Энцикл. словарь Брокг. и Ефрона);
В. Савва, Московскіе цари и византійскіе базилевсы, 1901;
М. Любавскій, Возвышеніе Москвы (в збірникові „Москва въ прошломъ и настоящемъ“, ч. 1, 1909);
Рожковъ, Происхожденіе самодержавія въ Россіи, 1906;
Прѣсняковъ, Образование великорусскаго государства, 1917;
Перелік літератури зроблено у В. Іконнікова в „Опытахъ рус. историографіи“ (т. II, ч. II, 1908).
Про Московськихъ володарів, боярство й духівництво див.:
В. Іконниковъ, Опытъ изслѣдованія о культурномъ значеніи Византіи въ русской исторіи;
М. Дьяконовъ, Власть Московскихъ государей;
А. Шпаковъ, Государство и Церковь въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ, 1902;
Каптеревъ, Патріархъ Никонъ и царь Алексій Михайловичъ, 1909—1912;
Ф. Миллеръ, Извѣстія о договорахъ руссійскихъ, о ихъ начальномъ происхожденіи, 1790;
И. Д. Бѣляевъ, Жители Московскаго государства, ихъ права и обязанности, 1849;
М. Погодинъ, Древняя русская аристократія, 1847;
Н. Хлѣбниковъ, О вліяніи общества на организацію государства въ царскій періодъ русской исторіи, 1869;
Яблочковъ, Исторія дворянскаго сословія въ Россіи, 1876;
Порай-Кошицъ, Очеркъ исторіи дворянъ отъ половины IX в. до конца XVIII в., 1874;
Н. П. Загоскинъ, Очерки организаціи и происхожденія служилаго сословія въ до-Петровской Россіи, 1876;
Н. Павловъ-Сильванскій, Государевы служилые люди. Происхожденіе русскаго дворянства, 1898;
А. Маркевичъ, О мѣстничествѣ, 1879;
С. В. Рождественскій, Служилое землевладѣніе въ Московскомъ государствѣ XVI в., 1897.
Н. П. Загоскинъ, Исторія права Московскаго государства т. 2. Дума боярская. Казань, 1879;
В. О. Ключевскій, Боярская Дума древней Руси, перше вид. 1882;
В. И. Сергѣевичъ, Русскія Юридическія Древности (Древности Русскаго права), т. I, 3 вид. 1909, т. II (3 вид. 1908, III, 1903 (див. „Населеніе“ й „Совѣтники князя“).
-

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Передмова	3—4
Прадавній державний лад слов'янських народів.	5—35
Віче стародавньої Русі (8—16).— Давньоруський князь (16—24). Боярська дума давньої Русі (24—30). Загальнолюдська риса давньо-руського державного ладу (30—32). Література (32—35).	
Зміни старовинного державного ладу. Аристократичні особливості південно-західного державного ладу	36—84
Волинь та Галичина (36—47). Література (47). Розвиток аристократичного ладу в Литовсько-Руській державі (47—55). Рада великого князівства Литовського (55—74). Сойми панів-рад і вальний сойм вел. князівства Литовського (74—83). Література (83—84).	
Демократичний державний лад у Новгороді Великому	85—121
Князь у Новгороді Великому (88—92). Віче в Новгороді Великому (92—113). Боярська дума в Новгороді Великому (113—115). Соціальні і земські суперечності й кінець Новгорода Великого (115—120). Література (120—121).	
Монархічний лад на Сході	122—184
Як зміцнилася князівська влада в Суздальській землі і як утворилася Московська держава (122—144). Влада Московських володарів (144—151). Московська боярська дума (151—179). Московські царі й духівництво (179—183). Література (183—184).	
